

MISKOLCZY AMBRUS

A múlt megszelídítése

Eszmetörténet
és historiográfia
határán

Gondolat

Miskolczy Ambrus
A múlt megszélídítése

356.

Miskolczy Ambrus

A múlt megszelídítése

Eszmetörténet és historiográfia határán

Gondolat Kiadó
Budapest, 2014

A kötet megjelenését a Nemzeti Kulturális Alap támogatta

A jelen munka az ELTE BTK Román Filológiai Tanszék
OTKA (K 78176 és 85962) pályázatának keretében készült

© Miskolczy Ambrus, 2014

Minden jog fenntartva. Bármilyen másolás, sokszorosítás,
illetve adatfeldolgozó rendszerben való tárolás
a kiadó előzetes írásbeli hozzájárulásához van kötve.

www.gondolatkiado.hu

A kiadásért felel Bácskai István
Felelős szerkesztő Berényi Gábor
Olvasószerkesztő Gál Mihály
Műszaki szerkesztő Pintér László
Tördelő Lipót Éva

ISBN 978 963 693 083 7

TARTALOM

Előszó	7
A „Hungarus-tudat” a polgári-nemzeti átalakulás sodrában	9
A hungarus-jelenség keresi megnevezését	9
Felvilágosodás, nyelvújítás, szabadkőművesség	13
Berzeviczy Gergely hungarus „alternatívája”	19
Hungarus-tudat, romantika, liberalizmus	24
Kitekintés	31
Erdély népessége a 18. században (források és értelmezések)	37
Reformot! De hogyan? (Kazinczy Ferenc és Berzeviczy Gergely furcsa vitája múltról, jelenről, jövőről)	55
Mítoszok, modellek, utópiák és az <i>Erdély története</i> 1848–1849-es fejezetéről (1998-ban)	64
A magyar neorevizionizmus gyöngéd bája	71
Eltűnt akadémikusok nyomában (Eckhardt Sándor és Zolnai Béla metapolitikai párbeszéde)	78
Eckhardt Sándor újrafelfedezése	79
Zolnai Béla biedermeiere	82
A nemzeti jellemtan kihívása	83
Sztereotípa-termelés elemzése	89
A metapolitika esélyei	100
A halhatatlan Kazinczy emlékezete születésének 250. évfordulóján	106
„...igen, de...” Antiszemizmus és történetírás Hunniában	122
Jegyzetek	151

Előszó

A múlt megszelídítése – némileg szóvicc, de komoly. Mert földünk a szenvedés bolygója, és a múlt erről is tanúskodik, és arról, ahogy ezen változtatni akarunk. Ez a történelmünk, és erről szól a történetírás, amely a maga módján a múltat meg akarja szelídíteni. Örök küzdelem az anyaggal. Hogy milyen eredménnyel, arról szól a historiográfia. Magam mentségére szólva, amatőr historiográfus vagyok, de azért történész. Fordítva nem mindig áll, nem minden historiográfus történész. A problémák története érdekesebb, mint a személyeké. A személyiségek viszont fontosak. Ha valaki műveli a történelmet, akkor a problémák historiográfiáját is műveli. Ha nem, akkor kicsit olyan, mint a zenekritikus. Igaz, a zenekritikus hallása lehet kifinomult, legfeljebb nem mindig jól fejezi ki magát, míg a historiográfus... olyan, amilyen. Olykor meztelen király, aki meztelen királyok öltözkését dicséri. A legjobb historiográfia az, amelyet nem írnak meg, hanem önmagát írja.

Adott helyzetekben azonban kénytelenek vagyunk számot vetni szakmánk bizonyos megnyilvánulásaival szemben, ha kell, akkor ellenük. A szót, történetírásunk sem szívesen írom le, mert az 1980-as bukaresti történész-világkongresszusra historiográfiai összefoglalót kellett készítenem, és kínkeserves robot volt. A végén már némi gúnyból használtam a szót, és egyre szomorúbb lettem, hogy mibe is kerültem bele, és aztán egyre vidámabb, hogy 1990 után miből kerültem ki. Azért nem volt minden olyan szomorú, például: nem felejtettem a szeretetre méltó Zsigmond László jelenkor-történeti egyetemi előadásait, amelyek anyagát ő nemegyszer jobban „unta”, mint mi, és ezért vicceket mesélt, és jókat. Egyszer például arról érkezett, hogy vannak, akik kényszerzubbonyban érzik jól magukat, miközben kellemetlenül feszengett kissé már kihízott öltönyében. Így is könnyített magán, miközben hallgatói közül voltak, akik derültek, és voltak, akiknek elborult az arcuk, mert a kényszerzubbonyról úgy szólt, hogy egyenruhát is lehetett érteni rajta – „szellemi” értelemben is.

Legszebb öltözkük a meztelen királyoknak van. A szó, „történetírásunk” is ilyen szép ruházat. „Historiográfiánk” olykor káderezés. Mélyen igaza volt a feledhetetlen Bóna Istvánnak, amikor az *Erdély történetében* azt fejtegette, hogy „a régészetben nincs »magyar kutatás« és »román kutatás« – csak kutatás és kutatók vannak. Különböző képességű, felkészültségű és teherbírási kutatók.” Ez a történetírás egészére is érvényes. Viszont a közeget, amelyben élünk és halnunk kell: történetírásunk. Vannak kiemelt témák, olyanok, amelyekkel foglalkozunk és olyanok, amelyeket megkerülünk. Vannak közös szemléleti

és nyelvi elemek, vannak stílusok. Mint örökség közös. Mennyire sötét a helyzet? – nem tudom. De nem is ez az érdekes, mert a kérdés feszegetése csak fölösleges moralizáláshoz vezet. Ami érdekes, az „történetírásunk” dinamikája. Ez vitákban, párbeszédekben tárul fel. A kettő sajnos némileg kizárja egymást, miközben nincs párbeszéd vita nélkül, és fordítva. A kérdés, hogy eleve doppingolt sportolóként állunk hozzá, vagy a játék öröme vezet, netán a művészkedésé. A történetírás nem tudomány – jelentette ki Fernand Braudel, amikor éppen ünnepelte őt a világ. A történetírás művészet is. Ez is veszélyes nézőpont. Mert olykor „a mű okosabb, mint a szerzője” – mondta Milan Kundera, és persze ítéletét a nagy művekre értette. Klasszikus példa Dosztojevszkij. A történetírásban fordítva van, a szerzőnek okosabbnak kell lennie munkájánál, különben bajba kerülhet. Ezért tisztellem azokat, akik felül tudtak emelkedni a napi politikai szenvedélyeken, miközben azokkal tisztában voltak. De lehetnek a történetírásnak Dosztojevszkijei? Vagy csak dosztojevszkiji figurák vagyunk? Kérdés, milyenek? Főleg akkor, ha a mű kevésbé okos, mint a szerzője.

Az alábbi dolgozatok egy része román előadásaim, hozzászólásaim során született, és a Magyar–Román Történész Vegyesbizottság vitáin érlelődött, melyek során gyakorolni lehetett azt is, hogy a történészkedő *homo ludens* miként tudja betartani a tudomány deontológiájának írott és íratlan szabályait. Kliót tartjuk szakmánk múzsájának, de valójában Janus isten szolgái vagyunk. Igaz, hívei, a régi rómaiak sem tudták pontosan, hogy minek az istene, de legrégibb és legjelentősebb istenként tisztelték. Lehet, eredetileg a világosság és a nap istene volt. Sok mindent tulajdonítanak neki, de a legfontosabb az, hogy ő a kezdet és a vég, a háború és a béke istene. Szoborként, képként kétarcú lényként jelenítették meg, egyik arca a múltba, a másik a jövőbe tekint. Háborúban templomának ajtaját kinyitották, és a fegyvereseknek át kellett menni rajta. Janus a történetírás védőszelleme is lehetne, hiszen a jó történetírás állandó harc, a múlttal és a jelennel. Aki valami újat tár elő, az óhatatlanul régi sémákkal áll harcban. És ezek hordozói nem szeretik a változást, az eltérést a bevett liturgiától. Ráadásul köznapi értelemben a Janus-arc kétszínűséget, kétarcúságot jelent, holott a kétarcúság ábrázolása inkább bölcsességre utal. De ki tudja, hogy a kétszínűség nem éppen a bölcsesség posztmodern formája? Inkább gondoljunk arra, hogy hajdan Rómában január elsején mint a jó kezdet istenéhez fohászkodtak hozzá, és igyekeztek minden konfliktust kerülni, egymást megajándékozták, és jót kívántak egymásnak. Azóta is ezt tesszük, hogy aztán hadba induljunk. A történész számára ma a cél nem az emberi áldozatokat követelő háború, hanem a múlt lelki békét biztosító megszélesítése.

Dobjuk el a zubbonyt és az egyenruhát! Pontosabban, használjuk felmosórongynak... Identitásunk ezért nem sérül. Amúgy is állandó változásban van. Mint a marosvásárhelyi református kollégium filozófiatanára, Köteles Sámuel hajdan fejtegette: „Az *Énnek személyes ugyanazonsága* (identitas personalis) vagy az *öntudat egysége* (identitas conscientiae), melynél fogva lelkünk sokféle változásai közt is tudjuk: miképpen vagyunk, kik voltunk hajdan. Ezen személyes ugyanazonság képét egy folyóvíz mutatja.” Ki tudja, merre visznek a folyók? Az alábbi cikkeim is az idő vizein lebegtek, amikor az *acte de présence* kényszere összehozta őket, és az újabb idők aztán itt-ott némi módosításra készítették...

A „Hungarus-tudat” a polgári-nemzeti átalakulás sodrában¹

A hungarus-tudat szabatos meghatározása szerint „Magyarország lakóit a XVIII. század végéig jellemző önazonosság tudat etnikai, társadalmi különbségre való tekintet nélkül. A hungarus-tudatot a *nacionalizmus* megjelenése rombolta szét.”² A hungarus-jelenség természetesen ennél bonyolultabb, de ha történészkollegáinkhoz körkérdest idéznénk, hogy mi is a hungarus-tudat, mikor született ez a műszó, mit is illik tudni róla, akkor sokan – azok, akik nem foglalkoztak a kérdés valamely részletével – sokkal többet mondanának a fenti meghatározásról. A műszó keletkezéséről éppen annyit mondanának, mint a tanácstalan kérdező. (A diplomatikus kollégák pedig úgy tennének, mintha nem is kapnák meg a kérdést.)³ A hungarus-tudat történeti munkáinkban – eltekintve néhány szaktanulmánytól – sokkal ritkábban fordul elő, mint az irodalomtörténeti írásokban. Ugyanakkor a hungarus-jelenség nagyon is ismert, megnevezését azonban lassan találta meg a történetírásunkban. És valljuk meg, nehéz beilleszteni a nemzeti látószögek által meghatározott történeti elbeszélésekbe.

A hungarus-jelenség keresi megnevezését

Nem véletlen, hogy azok a gondolkodók, akik az 1930–40-es években a jelenséget megidézték, úgy tették ezt, hogy egyben saját koruk fasizmusa ellen is tiltakozzanak. Joó Tibor, aki járatos volt a filozófiában is, a következő sémát állította fel: volt egy hagyományos, ősi magyar nacionalizmus, amelyet a sztyeppék világából hoztunk magunkkal. Ez a nacionalizmus a nomád népek államszervező bölcsességének megnyilvánulása. Nem érdekli őket a nyelv, az etnicitás, a legkülönbözőbb etnikumokat tudja közös célra mozgósítani, mint ahogy azt a hunok, avarok, kazárok tették, akik között mindig is lehettek magyarul beszélő csoportok. Keresztény királyaink ezt a multietnikus toleranciát éltették tovább, és élt tovább, amíg át nem vettük a modern nyugati nacionalizmust, a nyelvi nacionalizmust, amely megosztotta és egymással szembefordította a Kárpát-medence mind ez idáig nemzetiségi viszálytól mentesen együtt élő népeit, s aztán a történeti Magyarország felbontásához vezetett. Joó Tibor úgy látta, másképpen is alakulhatott volna közös történelmünk, ha nacionalizmusunkkal nem térünk el „az addigi *sajátos* fejlődés”-től. „De a szenvedély és a végzetes vakság szétrombolta ezt az alapot és pontosan az ellenkezőjét tette annak, amit tenni kellett

volna.” Az üzenet emelkedett, a hungarus-jelenség jellemzésére alkalmazott műszava, a hungarizmus azonban nem volt szerencsés találmány,⁴ mert a nyilasok már lefoglalták, és neotribalista fantazmáikkal ők is valami ázsiai bölcsességre apelláltak, reformkori legjobbjainkra hivatkoztak, népi-nemzetiségi autonómiákról beszéltek, miközben antiszemitizmusokkal megbontották és meggyalázták nemzeti létünket, az ötödik hadoszlopát alkották a náci birodalomnak, amely a magyarságot „a felsőbbrendű faj” segédnépévé tette és magával rántotta a katasztrófába.

Ezen politika ellenében mutatta be Pukánszky Béla 1940-ben a német polgári csoportok viszonyát az országhoz és a magyarsághoz a felvilágosodás korától az akkori jelenkorig. Az alapvetően jellemző mozzanat: lojalitás a közös hazához és a magyarsághoz. És kiderül ennek a szerző által hungarus-gondolatnak nevezett jelenségnek az egyéni és közösségi motivációja is: az értelmiségiek és polgárok békében éltek szabadságaik köreiben, és pontosan látták, hogy szükség van rájuk és munkájukra a nemzeti-polgári átalakulásban is, ezért a polgári szabadság világában is otthon érezhették magukat.⁵

A leghatásosabb nemzetpolitikus történetírónk, Szekfű Gyula volt, aki a 30-as évek derekán, megérezve a náci veszedelem fenyegető mivoltát, a rasszizmusba hajló spekulációk ellenében 1940-ben már programszerűen hangoztatta, hogy „középkori nemzetiségi felfogásunk kitisztítása, a makulátlan tiszta pajzs némileg nemzeti érdekünk, bár gyakran már korszerűtlennek látszik is”. Szent Istvánnak fiához intézett *Intelmeiből* idézett, és az idézet is része az előbb említett pajzsnak: „az egynyelvű és egyszokású ország gyöngye és törékeny”. Kétségtelen, korszerűtlen erre hivatkozni útmutató példaként, de a környező világ is korszerűtlen, a demokratikus rendszerek azért, mert nem tartották be kötelezettségeiket, a náciizmus pedig maga volt az aktív atavizmus. Szekfű szerint „németessé hajlítja történetünket” az a szemlélet, amelyben István király és utódai tudatosan, asszimilációs céllal szórták szét az országban a nemzetiségeket.⁶ Ez is mementó a kornak, amelyben a történelemben bűnbakkereséssel kapcsolta össze az ok-okozati összefüggések nyomozását. Szekfű is ezt tette korábban, igaz, körmönfontabban, mint egyszerűbb kortársai. A liberálisokat és a zsidókat tette felelőssé a Trianonhoz vezető hanyatlásért, majd 1943-ban már látva, hogy a bűnbakkeresés hová vezet, azt érezte, hogy a modern nacionalizmussal „nem bűnökért, csak mulasztásokért kellett rettenetes árat fizetnünk”.⁷ A *nemzetiségi kérdés rövid története* című tanulmányból idéztünk, és e mű logikája emlékeztet Joó Tibor logikájára, történeti anyagában természetesen gazdagabb, de igazában ő sem találja meg annak a jelenségnek a jellemzésére, amit mi hungarus-tudatnak nevezünk, a megfelelő kifejezést. Rendi nacionalizmusról írt, amelynek oltalmában nemzetiségi békesség és türelem honolt.⁸ A fogalomhasználat szépséghibája az, hogy ugyanez a Szekfű néhány évvel korábban a rendi nacionalizmussal jellemezte a modern magyar nemzeti mozgalom korai szakaszát, amikor a nemesség is felkarolta a nemzeti eszmét, a modern nacionalizmust. És ennek a terminusnak Szekfű még negatív tartalmat adott, úgy állítva be a folyamatot, mint a werbőczyánus jobbágyellenes rendi szemlélet felvilágosult mázzal való bevonását, és ez így csúszott át vulgármarxista történetírásunkba, azzal a kis csavarral, hogy aki oly lelkesen alkalmazta a napóleoni kor magyar helyzetének jellemzésére, saját fogalomalkotó leleményének tudta be, bölcsen elfelejtve megemlíteni mesterét, Szekfűt.⁹ Ennek – 1956-ban – a bécsi emigrációt választó tanítványa, Gogolák Lajos viszont szlovák történetében a maga konkrétságában mutatott be számos olyan mozzanatot, amelyek jól érzékeltetik, hogy mit jelentett a *natio hungarica*. Például, amikor Bencsik Mihály nagyszombati egyetemi tanár 1722-ben a tren-

csényi szlovák nemesekről is úgy írt, mint a magyarok szolgálóiról, akkor ezek nevében Ján Balthasar Magin, az Illésházy család udvari káplánja annak bizonygatásával válaszolt, hogy a szlovákok ősei befogadták a magyarokat, a szlovákok pedig a *natio hungarica* egyenjogú tagjai.¹⁰ Az etnoszociális ellentéteket tehát a közös politikai nemzet keretében próbálták megoldani. Érdekeiket közösen próbálták a diétákon érvényesíteni. Ezzel szemben Erdélyben a románok önálló *natio valachica* felállítását követelték, bár aztán ők is kialakítják a befogadó román nemzet imázsát. A magyarországi *natio hungarica* viszont – a szlovák nacionalizmus egyik monográfusa szerint – hasonló a mai amerikai nemzettudathoz, amelyen belül a feketék – a maguk etnicitását hangsúlyozva – akarnak érvényesülni.¹¹ És tudjuk ez a *natio hungarica* is sokáig kiállta a történelem próbáját. Kohézióját kuruc-labanc háborúzások és a császári zsoldosokkal folytatott harcok biztosították. Kassa német polgársága a magyar nyelv elsajátításával is tiltakozott a martalóc-abszolutizmus ellen. Rákóczi Ferenc pedig méltán volt büszke „tót impérium”-ára, szlovák kurucaira, akiket természetesen nem az elvont szabadságeszme, hanem az adócsökkentés és a szabadparaszti sorba emelkedés vágya mozgósított. A főleg cigányok által terjesztett Rákóczi-indulónk dallama is szlovák eredetű.¹²

A különböző etnikumokhoz tartozó értelmiségiek már olyan tudós köztársaságot alkottak, amelyben egy Bél Mátyás, akiben a hungarus értelmiségi prototípusát látjuk, így írta körül a maga identitását: „lingua Slavus, natione Hungarus, eruditione Germanus” (nyelvére nézve szláv, azaz szlovák, nemzetére magyar, műveltségére német), németül szóló magyar nyelvtanában azt a mottót választotta, hogy *Wie glücklich ist ein deutscher Mann / Der unter Ungarn ungrisch kann*.¹³ Bél Mátyás fiainak házitanítója Ribiny János pedig latinul bélyegezte meg azt, aki őseitől örökölt nyelvét – a magyart – elhanyagolja.¹⁴

A hungarus tudattal jelölt jelenséget Molnár Erik emelte vissza a magyar történetírásba, amikor 1956 után, miután már párt- és kormánytisztiséget nem töltött be, hanem minden erejét a történetírásnak szentelhette, és széles körű történészvitát szervezve egyszerűen le akart számolni Révai József úgynevezett nacionalista politikai vonalával. Ezt ugyanis vétkesnek tartotta az 1956-os általuk ellenforradalomnak nevezett forradalom szellemi előkészítésében. És *horribile dictu* igaza is volt. Miután állítólag Rákosi tízmillió fasisztáról beszélt, Révai – a maga módján kifinomult értelmiségi, jó szemű irodalmár, ravasz népfrontos machiavellista – a haladó hagyományok, a szabadságharcok és népi mozgalmak, valamint 1848–49 kultuszával – gyakorlatilag a nemzeti múlt kommunista kisajátításával – az 1930–40-es évek lelki terhet hárította el, feloldozott a bűntudat alól, és immár majdnem tízmillió szabadságharcos képzetét varázsolta elő, miközben a Párt a BM-mel minden szellemi szabadságot és mindenki fizikai szabadságát gúzsba kötő terrorrendszert épített ki. A valóság és az imázs eme furcsa dialektikája valóban csak előkészíthette a talajt a robbanáshoz. Molnár Erik a nemzeti jellegű jelenségek társadalmi tartalmát akarta feltárni, és az osztályharc konkrétságának jegyében újraírni Magyarország történetét. A hungarus-jelenség meghatározása némileg önellentmondásos: „A nemesi haza gondolata mellett kialakult a *hungarica natio* fogalma. A *hungarica natio* a magyar állami közösség, leginkább a külföld felé vetített képekben. Ebbe már mindenki beletartozik, s ebben az értelemben magyar, hungarus, aki az államközösség tagja, rendi és nemzetiségi különbség nélkül, a szlovák jobbagy épp úgy, mint a német polgár vagy horvát úr. Ez lényegében a mai állampolgárság feudális formája.”¹⁵ Kétségtelen, „a latinul politizáló és perlekedő nemesség alkotta tudatosan és gögösen a hungarus nemzet gerincét”,¹⁶ de valójában a *hungarica natio* a szabadok

– társadalmilag nagyon is differenciált – közössége. A jobbágyok a köznéphez, a plebshez tartoztak. A békés és az építő 18. századot mesterien megidéző Marczali Henrik szerint a magyar nemes olyan, mint a *civis Romanus*.¹⁷ A Molnár Erik-féle meghatározáson érzik a *pax sovietica* hatása, a szovjet népet alkották különböző nemzetiségek egyenjogú gyermekei – papíron. Az 1960–70-es években történetírásunkban végül is polgárjogot nyert a hungarus-tudat,¹⁸ úgy is, mint a Kárpát-medencében együtt élő népek közös öröksége. Igaz, reprezentatív történeti munkákban legfeljebb érintik a nagyon is komplex kérdéskört,¹⁹ a tízkötetes *Magyarország történetében* például nem is elemzik, talán azért sem, mert nem fért bele az értékelési stratégiákba, és az, amit történeti fejlődésnek nevezünk, fokozatos marginalizálódásra és elmúlásra ítélte. Az irodalomtörténészek viszont igyekeztek mélyebbre ásni, tárgyuk természeténél fogva, jobban foglalkoztatta őket a latin nyelv hegemoniája alatt érvényesülő többnyelvűség valósága. Sziklay László szlovák irodalomtörténete a hungarus-tudat több változatát is bemutatja.²⁰ Tarnai Andor a régi Magyarország és a hungarus tudat öntúlértékelő jeliségének – *Extra Hungariam non est vita, si est vita, non est ita* = Magyarországon kívül nincs élet, és ha van, nem olyan – történetét nyomozta ki, és azzal a Szekfü Gyula-féle állásponttal szemben, amely a monást a jezsuitáknak és a nemeseknek tulajdonította, kimutatta, hogy „semmi kapcsolata a jezsuitákkal és a nemességgel, akik egyáltalán nem ismerték, kifejezi ellenben a német és szlovák evangélikus értelmiségi réteg patriotizmusát és »feudális állampolgárságát«, amely a XVII. század közepe tájától fejlődött ki, virágkorát az 1690-es évektől 1770 tájáig élte, s értelmetlenné válva eltűnt, amikor a régi Magyarország népei a nemzeti fejlődés polgári útjára léptek”.²¹

Viszont a 80-as évektől és különösen rendszerváltozás után egész sor történeti tanulmány jelent meg ebben a témakörben.²²

De vajon a hungarus-tudat teljességgel értelmetlenné vált és teljességgel eltűnt volna? A probléma csak az, amit Joó Tibor jelzett: vajon megtölthető volt-e ez a forma polgári tartalommal? Vajon alternatívát jelenthetett volna? Egy másik, járható utat a modern nacionalizmussal szemben?

A konkrét választ erre a Bécsben élő Csáky Móric adta meg azokban az időkben, amikor osztrák és amerikai történészek a nemzetek fölötti Monarchia történetét vették revízió alá, és mintegy el is siratták a Monarchiát, kimondva és kimondatlanul érzékeltetve, hogy olyan történelmi alakulat volt, amelynek fennmaradása sok szenvedéstől kímélhette volna meg a térség népeit. Csáky azt vizsgálta, ahogy Magyarországon az 1790-es és az 1830-as évek között a felvilágosodás liberalizmusba váltott. A hazai történész céh nem fogadta el a munka alaptézisét, amely szerint az átmenet folyamatos volt, minden látványos és valóságos akadály ellenére. A Szekfü-epigonizmus és vulgármarxizmus vadházasságából született konstrukcióban ugyanis a Martinovics-féle összeesküvés felszámolásával megszakadt a folyamatosság, és ez magyar sajátosságként jelent meg ebben a konstrukcióban. A Párizsban élő Kecskeméti Károly szerint viszont éppen a folyamatosság volt a magyar sajátosság, és a Rajnától keletre éppen Magyarország az egyetlen példa erre a folyamatosságra.²³ És ez nem valamiféle emigráns különködés. A magyar történelemben járatos és egy ideig kissé barnás Fritz Valjavec szerint, ahol erős volt a reformáció, ott csak erős lehetett a felvilágosodás és nyomában a liberalizmus.²⁴ Paradox módon a folyamatosság elleni egyik fő érv az, ami mellette szól: a Széchenyi-mítosz, amelyet a *Kelet népében* ő maga alakított ki, a nemzetébresztő mítoszt, aki a sötétből lép elő, szinte előzmények nélkül. Így jobban

tudott hatni – a történészekre is, akik az apáról, Széchenyi Ferencről azt a sémát alakították ki, hogy haladóból lett reakciós. Igaz, Széchenyi István naplójában is írt ilyesmit még 1820-ban: „Az én jó öreg atyámat látta Viczay papa mint ateistát, mint lángoló hazafit, mint bős royalistát, mint vakbuzgót [Bettbruder = vakbuzgó, szenteskedő!], és így tovább. Így sodorták őt a hullámok, hogy fognak engem sodorni?” Valóban az öreg Széchenyi élete végén a korszellem, a felvilágosodás ellen is papírra vetett egy kis írást, de előtte az 1810-es évek elején az egész Monarchia alkotmányosításáról értekezett, és átadta József nádornak, akit nem igazán néztek jó szemmel az udvarban, mert maga is javaslatot tett a Monarchia alkotmányosítására, méghozzá a magyar alkotmányból indulva ki. Öfelségét viszont az alkotmány szó annyira ingerelte, hogy amikor orvosa az ő egészségének konstitúciója iránt érdeklődött, dühbe gurult, és megtiltotta neki a konstitúció említését. 1817-ben pedig Széchenyi Ferenc meglévő magyar alkotmány védelmében írt olyan értekezést, amelyben a reformkori liberalizmus felé mutató javaslatokat tett.²⁵ Fia ott folytatta, ahol apja abbahagyta, és az lett, amit apja – két évvel halála előtt – 1818-ban jósolt egyik somogyi ügyvédnek, Madarász Jánosnak Bécsben: „szívvel és lélekkel magyar”, s „[...] Magyarországon még olyan nagy <ember> hazafi ember nem volt, mint ő!”²⁶ Ezt Kossuth is megerősítette „a legnagyobb magyar” jelzővel.

Csáky Móric elemezte is a nádornak a Monarchia egészét „hungarizálni” akaró javaslatát, de szerinte igazi alternatíva: a hungarusok, latinosan a Hungari útmutatása és a magyar nacionalisták, latinos műszóval: a Magyar „irracionális érvelése”. Megvalósulási esélyeik hasonlóak voltak. Berzeviczy Gergely az 1800-as években már a jobbágyfelszabadítás programját is össze tudta kapcsolni a hungarus-tudattal, míg az őt megtámadó Kazinczy Ferenc nyelvi nacionalizmusa a majdani dzsentrí nacionalizmushoz vezetett. A hungarus álláspont Széchenyi István híres akadémiai beszédében is kifejezésre jutott, amikor a nemzeti türelem mellett állt ki. Végül a magyar nacionalizmus győzött, de amikor ennek hívei „a »korszellemet«, az összeurópai nemzeti álláspontot és a középnemesség régi hagyományban gyökerező rendi-nemzeti önérvényesítő akaratát közös nevezőre hozták, úgy állították be a váltót a jövő számára, hogy az már a liberális mozgalom végét jelezte”.²⁷ Kérdés: vajon történelmileg reális-e ez az alternatíva? Forrásaink nem tesznek-e lehetővé más magyarázatot? Ezt a másik magyarázatot úgy keressük, hogy azokat a konfliktushelyzeteket idézzük fel, amelyekben a hungarus-jelenség megmutatta magát, mert ebben az esetben mintha igaza lenne Hegelnek, amikor azt állította, hogy egy ideológiát akkor dolgoznak ki a legvilágosabban, amikor a történelem már bomlásra ítélte.²⁸ A bomlást azonban megelőzte a virágkor: a felvilágosodás, a nyelvújítás és a szabadkőművesség.

Felvilágosodás, nyelvújítás, szabadkőművesség

A nemzetek fölötti hungarus – nyelvnemzeti alternatíva kialakulása a felvilágosodás térhódításának eredménye. „Nyugaton – írja Fukuyama – a kereszténység először kialakította az emberi méltóság egyetemességének elvét, ezt a felvilágosodás az égből lehozta és az egyetemes emberi egyenlőség világi elméletévé tette.”²⁹ A felvilágosodással a túlvilági megváltás ígértét felváltotta a szekuláris megváltás ígérete, és megjelent a végtelen haladás misztériuma. A hagyományos rendi nemzet felfogásával szemben a nyelvi nemzet fogalma. A kor bestsellere, a francia Enciklopédia nemzet címszava szerint a nemzet az országla-

kosok összességéből áll. Franciaországban nem is jelentkezett súlyos nyelvi probléma, élő nyelv volt a hivatalos, mint a nyugati országokban, mert a társadalmi és gazdasági munkamegosztás differenciálódásával az élet eleve szükségessé tette az alattvalók számára érthető nyelv bevezetését. A kontinensen a magas társaság nyelve a francia lett, Nagy Frigyes is azon értekezett és csevegett, a németet a lovászok nyelvének tartotta, az általa lenézett II. József viszont felkarolta. Nálunk a latin volt és maradt a *lingua franca*. A latin biztosította az ország egységét a Monarchia többi tartományával szemben. Hegemóniáját nemcsak a múltja biztosította, hanem az is, hogy a tudományokról csak azon lehetett értekezni, igazságot is azon lehetett szolgáltatni, mert a magyar nyelv sem volt még annyira differenciált.³⁰ A megyei tisztek a falvak népével anyanyelvükön érintkeztek, de a közigazgatás magasabb szintjein latinul intézték az ügyeket, a tanult emberek ezen a nyelven értették meg magukat egymással. Igaz, több nyelven is megtanultak, de nem könnyen sajátították el a latint. Még a nyelvek iránt fogékony Kazinczy is panaszkodott a latinra. A majdani generális, Vay Miklós lázadó gyermekként egyenesen megszökött az iskolából a latin miatt, aztán tökéletesen megtanulta. Széchenyi István viszont utálta, az elmaradottság szimbólumát is látta a hazai latinnyelv-használatban. A cél: az anyanyelv legyen a társadalmilag vertikális és horizontális kommunikáció nyelve. A modernitással a nyelv kommunikációs közösséggé válik. Az anyanyelv először a Biblia nyelvévé vált, aztán minden tudásé lett. Amikor Bessenyei György 1765-ben Bécsbe szegődött testőrnék, aligha tudott jobban latinul, mint franciás műveltségű német közege, és látva a német kultúra kivirágzását, mementóként írta 1778-ban: „Jegyezd meg e nagy igazságot, hogy soha a földnek golyóbisán egy nemzet sem tehetette addig magáévá a bölcsességet, mélységet, valameddig a tudományokat a maga anyanyelvébe bé nem húzta. Minden nemzet a maga nyelvén lett tudós, de idegenen sohasem. Azért akkor fog a magyar nyelv hazánkból kihalni, mikor a magyar parasztasszonyok deákul, görögül, franciául vagy németül fognak tanulni és magyarul megszűnnek beszélni. Míg pedig a magyar parasztasszonyok magyarul fognak beszélni, addig a parasztemberek is úgy beszélnek és hasonlóul, míg a jobbágyok magyarul szólnak, addig az uraknak sem lehet a magyarságot elfelejteni. Ha már így kényszerülünk vagyunk nyelvünket megtartani, tisztítsuk ki legalább és dolgozzunk előmenetelünkön.” A nyelvtisztítás nyelvújítás. A nyelv világyasítása, új fogalmak bevezetése, régiiek magyarítása, a szavak és mondatok kellemesebbé tétele, hogy Kazinczy kellemes szavával éljünk.

Racionális nyelvszemlélet, Szekfü Gyula szerint Bessenyei ezzel a kijelentésével is a magyar nemzetállamot vizionálta, ugyanakkor werbőczyánus földesúr maradt.³¹ Ez a séma is máig él, holott Bessenyei már más szemmel nézte a parasztságot, mint valóban werbőczyánus kortársai. Az 1779-ben megjelent *A holmi* című művében jelezte, hogy a nemesek paraszti „sors”-ból emelkedtek fel, és oda „visszamenendők”.³² Csak jelezte, mert ennek a társadalmi körforgásnak a részletesebb kifejtését is tartalmazó értekezését *A magyar nemzetnek szokásairól* a cenzúra nem engedte megjeleníteni. Mert annak fejtegetése – hogy a nemesek paraszti sorból emelkedtek ki, és oda kerültek vissza, hiszen „sok úrnak maradéka lett már paraszttá”³³ – ellentmondott a nemesi rend örökletes magasabbrendűségét hirdető hivatalos szemléletnek. Bessenyei nemzetfelfogásának alapvető mozzanata a társadalmi mobilitás elfogadása, és annak igényelése, hogy az érdem legyen a mobilitás alapja. Mindezt a természet legitimálja. Mert „a szabadságban az emberi természet dolgozik”.³⁴ A társadalmi mobilitás is természeti jelenség. „Olyan a ti közsorsotok – írja Bessenyei a parasztság-

ról – mint a tenger, melybe minden víz visszafoly, mi belőle kiágazik.”³⁵ Viszont, Dózsa Györgyöt és felkelését keményen elmarasztalta. És nem Szapolyai szólt belőle. A reformer rettegett a forradalmártól. A francia forradalom a maga véres jeleneteivel igazolta is a félmeket.

A nyelvművelés egyéni és közösségi boldogulás ügye lett. Az identitás primer érzelmeihez kapcsolódott. Térségünk valamennyi írójára vonatkozik az, amit Pierre Manent nyugati példával érzékeltetett: „egy francia, olasz, német vagy bármilyen írónak be kell zárkóznia saját nyelve partikularitásába, ha tökéleteset akar produkálni, éspedig nem azért, hogy homályos legyen, hanem mert a nyelv kifejezési lehetőségei pontosan a nyelv partikularitásában vannak elrejtve.”³⁶

De amíg nem voltak készen a nyelvek – hogy megint Kazinczy kifejezésével éljünk –, maradt a latin, a *natio hungarica* nyelve. Ezt először a némettel próbálták felváltani. A *Ratio Educationis* tételesen felsorolta a magyarországi nagyobb „nemzeteket”, összesen hetet, az elemi iskolában az anyanyelvű oktatást írta elő, a közép- és felsőfokú oktatásban a tanítás nyelve a latin maradt, ugyanakkor a német nyelvet még az elemi oktatásban is kívánatosnak tartotta, és megpróbálta elősegíteni. Ezzel egyben Magyarországot a Monarchia örökös tartományaihoz akarták közelíteni, az ország önállóságát gyengíteni és vele a hungarus-tudatot is. A felvilágosodás azonban új tartalmat kezdett adni a hungarus-tudatnak, amelynek intézményes alapja a Monarchia berendezkedése volt, az örökös tartományok és a magyar korona országai történeti dualizmusának valósága. Ezekben – Magyarországon, Erdélyben és Horvátországban – erősebb volt a rendi alkotmányosság, mint az örökös tartományokban, önálló kormányzati szerveik voltak, viszont olyan vámhatár választotta el az örökös tartományoktól, amely ezek iparának kedvezett, és így a magyar és horvát alkotmányosság veszélyeztetése és a merkantilista gyarmati lét (a diszkriminatív vámvonallal miatt) erősítette az összetartozás tudatát, a hungarus tudatot. Emiatt a szabadkőművesség is, bár nemzetek fölötti mozgalomként bontakozott ki, hungarus jelleget öltött. A horvát Draskovich János ezredes, akit egy időre a székely határhozredhez helyeztek át szokimondása miatt, és Niczky István néhány társával – éveken át húzódó tárgyalások és egyeztetések után – 1777-ben állította össze a magyarországi páholyok szervezeti szabályzatát: „A Magyarország koronája alatti provinciává egyesített Szabadság Szabadkőművességének alkotmány rendszere” (*Systema Constitutionis Latomiae Libertatis sub Corona Hungariae in Provinciam redactae*) címmel.³⁷ Nemcsak egyszerűen azért építettek ki az egész országra kiterjedő, független szervezetet, hogy az ausztriai páholyok alárendeltségéből kilépjének. A magyarországi szabadkőművesség önállósodása az ország önállósága iránti igényt juttatta kifejezésre. Egyben a társadalmi reformvágyat, mert az alkotmány előjáróban azt is szóvá teszi, hogy azok, akik hivatalukat fel kellett adják mások hivatalvágya miatt, az új alkotmány által szabályozott szabadkőművességben akarják a közjót szolgálni. A magyar szabadkőművesség tehát egyben a társadalom önszervezése a főhatalommal szemben; a függetlenségi hagyomány továbbéltetése és hungarus jellegű mozgalom, amely olyan hazát szolgált, amely az etnikai nemzetek fölött állt, azok közös állama volt. Draskovich maga is horvát volt, és páholyainak többsége Horvátországban működött.

A Szabadság Rend alkotmánya a polgári átalakulás egyik indító programja. Részletesen kifejti, hogy mely társadalmi csoportnak mit kell tennie a közjó szolgálatában. Mit kell tenni az élet legkülönbözőbb területein a földműveléstől az iparüzésig és a kereskedelemig, és miként lehet a jobbágyorsorson javítani. A legnagyobb érték a szabadság. Szabadságon

alapszik a nép jóléte. „A szabadság szó arany, amelynek teljes értékét csak becsületesen gondolkodó és emelkedett lelkek képesek felfogni.” Az alkotmányozók okkal érezték, hogy ezek után mindenki felöltik a kérdést: miként fér össze a szabadsággal a hierarchia, az engedelmség és a szabadság. A válasz: a választás valósága és dicsérete. „Mi választjuk fölötteseinket, és pedig azokat, akiknek becsületességéről, igazságszeretetéről és igaz igyekezetéről meggyőződünk, [a profánok = nem szabadságharcosok] ellenben azoknak tartoznak engedelmséggel, akik tisztességüket mások tetszésének vagy a vak sorsnak köszönhetik.” A mesterek viszont nem hatalommal uralkodnak, hanem szívvel, nem parancsokkal, hanem a méltányosság szeretetével irányítanak, aminek egyetlen józan eszű ember sem áll ellen.

A Szabadság Rend a hagyományos feudálisztikus társadalmi valósággal szemben másik modellt kínált és annak valóságát képviselte, a modern demokratikus kultúra előképe lett, a páholyok világa pedig az antiabszolutista politikai ellenállás iskolája.

Esterházy Ferenc kancellár, akit elhunyt után Mozart a szabadságharcos testvérnek kijáró gyászindulással búcsúztatott, határozottan fellépett a jözeffinista reformdiktatúra ellen. Több száz oldalas (ellen)reformjavaslatot nyújtott át az uralkodónak, a hungarus-tudaton is átlépő szabadságharcos hitvallásnak beillő előterjesztéssel: „Ebben a pillanatban elfelejtezem arról, hogy magyar vagyok – és helyes, méltányos és valamennyi közíró által elismert alapelvek érvényesítésére törekedve – világpolgárként fejtem ki gondolataimat.” A munka dandárját Ürményi József végezte, aki ekkor még nem is rokonszenvezett a szabadságharcosok vallási tolerancia-programjával, viszont vele dolgozott az a Pászthory Sándor, aki még állítólag illuminátus is volt. Ez a kancelláriai munkát a polgári átalakulás másik nagy indító dokumentuma, valamiféle alkotmányos abszolutizmus programját alkotja. Az alkotmányos abszolutizmus – a kifejezés Kecskeméti Károly leleménye³⁸ – a kompromisszumok rendszere. Az alkotmányos abszolutizmus annyiban egyezik a hagyományos rendiséggel, hogy számára is a törvényhozó hatalmat az uralkodó és a rendek közösen gyakorolhatják, míg a tisztán polgári felfogás szerint a felségjogok a nemzet részéről az uralkodónak átengedett jogok. Viszont az alkotmányos abszolutizmus az uralkodói akarattal együtt akarja érvényesíteni a polgári átalakulás felé mutató programját – a felvilágosodás jegyében.

A császár- király persze töretlenül ment a maga útján – a vesztébe. Kétségtelen, hogy olyan reformokat kezdeményezett, amelyeket aztán a polgári átalakulás során kiviteleztek, és forradalmi úton, mint a törvényelőtti egyenlőséget a jobbágyfelszabadítással és a közteherviseléssel. József viszont ezt a polgári átalakítást polgárok nélkül képzelte el, minden alattvalóját a területi expanzióra kész államgépezetbe akart betagolni. A „katonai jóléti állam” álma vezette.³⁹ Centralizáló politikájával egyszerre erősítette és gyengítette a hungarus tudatot. A *natio hungarica* nyelvét, a latint holt nyelvnek minősítette, és egyszerűen lecserélte a németre, ugyanakkor a nyelvrendelethez a magyar nyelvet fejletlennek minősítve a magyarokat ezzel még külön is megsértette. Ezt persze ellensúlyozta az, hogy sok magyar értelmiségi előtt olyan pályát nyitott a hivatali világban, amiről korábban aligha álmodozhattak. A viszonylagos sajtószabadság légkörében az anyanyelvi kultúra is fejlődött, annál is inkább, mert az elemi oktatásban az anyanyelvet kellett használni, ami külön ösztönzést adott a nyelvújítási törekvéseknek. Ugyanakkor Magyarországot és Erdélyt elkezdte egyesíteni, eltörölte a két tartomány közötti köztes vámhatárt, az erdélyi kancelláriát beolvasztotta a magyarba, az erdélyi natiókat és autonómiájukat megszüntette, a szász

nemzet kifejezést be is tiltotta, mindenkit erdélyinek nyilvánított, vissza akarta állítani a vajdai tisztséget is.

1790 József utódja, Lipót és a *natio hungarica* összecsapásának éve. A kalapos király halála után olyan látványos erővel szabadult el a rendi restauráció, hogy annak demonstrációs effektusai történészek előtt is elfedték a valóság néhány lényeges mozzanatát. Olyan kemény magról írnak, amely Rousseau frazeológiájával és magyar nyelvi törekvéseivel vonta be werbőczyánus jobbgypolitikáját.⁴⁰ Inkább arról van szó, hogy a szabadkőműves és felvilágosult kemény mag némileg idomult a politikai társadalomhoz, amely mozgósítása nélkül nem volt sok esélye a sikerre. Czindery Pál azért fordította latinra a *Társadalmi szerződést*, hogy hasson, átalakítsa a közgondolkodást. Egyébként a lengyeleknek Rousseau is a gondolkodás átalakítását javasolta a társadalmi reformok előtt. Ócsai Balogh Péter is latinul írta meg programját, amelyben a Habsburg-ház magszakadását jelentette ki, és királyválasztást követelt, monarchikus republikanizmust. (Rousseau szerint „minden legitim kormányzati rendszer republikánus”, és így „maga a monarchia is republika”.⁴¹) A republikánus erényeket latin olvasmányaikból tanulták, és latin volt a páholyok nyelve. A latin hivatalos nyelvhez való visszatérés nem egyszerűen rendi restauráció gesztusa, bár sokaknak az volt, hanem a *natio hungarica* egységének megtartási igényét juttatta kifejezésre. Lipót amúgy is ügynökeivel a parasztokat a földesurak ellen hergelte, a szerbek autonómia törekvéseit is bátorította, nem hiányzott a kemény magnak, hogy a magyar hivatalos nyelvévé tételének követelésével a szlovák és horvát nemesek és a valóban konzervatívok ellene forduljanak. A radikálisabbakat ez nem izgatta, a főcélra figyeltek. Hajnóczy József, aki mindig latinul és németül írta értekezéseit, például 1790-ben azt fejtegette – latinul –, hogy Szent István éppen a latin nyelv behozatalával gátolta az ipar, a kultúra, a művészetek és a tudományok fejlődését. Viszont: „Ha a honi nyelvet tesszük a hivatalok nyelvévé, akkor valamennyi osztályhoz tartozó ember – mint más országokban – nagyobb kultúrához jut, a szabadság szelleme áthat minden rendű és rangú embert, a polgári egység (*unio civilis*) erősebb lesz – és mivel a külföldiek nehezebben parancsolhatnának nekünk – mindig egyre biztosabbá válik.”⁴²

A magyarországi alkotmányos mozgalom számára a szimbólumok biztosították a legnagyobb kohéziót. Elsősorban a Szent Korona, ennek Budára hozatala országos tüntetés-számba ment. De míg ez egyszeri megnyilvánulás volt, igaz, a legjelentősebb, a nemzeti viselet a mindennapi demonstrációs effektus élményét biztosította. A magyar ruha inkább hungarus ruha volt, amelynek viselete horvát, magyar, szlovák nemesek számára a szolidaritás jele is volt. Kazinczy még 1786-ban Bécsben német ruhában kereste fel Pászthoryt, de amikor vendéglátója magyar ruhában fogadta, majd elsüllyedt szégyenében, és úgy érezte, hogy a falon függő képen Draskovics János, „kinek szemeit a festő földre süllyesztette, pirulni látszék érettem”.⁴³ Feszélyezte még Skerlecz Miklós, majdani horvát bán képe is, aki 1790-ben modern és messze tekintő hungarusként tevékenykedett, és tevékenysége jelzi a hungarus-tudatban rejlő fejlődési lehetőségeket és a fejlődésnek feszülő gátakat. Mindazokat az érveket, amelyeket a magyar nyelv mellett hoztak fel, ő a horvát érdekében szedte rendbe, miközben alapvetően a szerződéselméletre épített, a két ország közötti szerződésre hivatkozva szállt sikra a latin megtartásáért.⁴⁴ Emiatt akadt, aki úgy vélte, annak ellenére, hogy Skerlecz és Forgách Miklós később is együttműködtek a magyarországi kereskedelem fejlesztése érdekében, „alapjában véve [...] e közös horvát-magyar rendi front már 1790-ben felbomlott”.⁴⁵ Valójában nem teljesen. (Igaz, az „alapjában véve” töltelékszónak

több értelme is lehet, bár értelmetlen ilyesmikkel élni.) Miután a diétán a lengyel típusú monarchikus republikanizmus diétai programja megbukott, Skerlecz, aki a diétát „műveletlen fecsegő csöcselék gyűlésének tartotta”,⁴⁶ programot dolgozott ki, ez a *Genuina Hungariae Constitutionis post adoptatam Sanctionem Pragmaticam Principia* (= A magyar alkotmány igazi [vagy: velünk született, természeti] elvei). Ez a *pragmatica sanctio*t is szerződésnek tartotta (amit Bécsben nem is felejtettek el neki⁴⁷), de alapvetően az angol példa követésére buzdítva, Magyarország számára az uralkodónak tanácsokat adó csúcsszervekben arányos részvételt igényelt. Ez a program a Szabadság Rend alkotmányát idézi, nem véletlen, hogy mérvadó szabadkőműveseink, Forgách Miklós, Széchényi Ferenc, Festetics György és Berzeviczy Gergely hagyatékában fennmaradt, és még egy besúgó is a koronázás előtt, még októberben ügyel-bajjal megszerezte. Büszke is volt magára, mert külön kiemelte, hogy „a benne rejlő mérget nem oly könnyű észrevenni”.⁴⁸ A mérge nem egyszerűen a program kompromisszumot kereső jellegében rejlett, hanem abban, ahogy a magyarországi ügyek és a birodalmi ügyek kezelését transzparenssé tette volna. A haditanács fel is volt háborodva, hogy a királyi hatalmat akarják gyengíteni, a magyar katonaságot pedig az országgyűlés alá rendelni.⁴⁹

1790–91-es törvények visszaállították a rendi alkotmányosságot és az uralkodói abszolutizmus történeti dualizmusát.⁵⁰ A kompromisszum egyik félnek sem tetszett, de a *natio hungarica*nak ez volt az utolsó nagy történeti tette. Valójában már inkább csak bábja és eszköze volt a születő új nemzeteknek, mindenekelőtt a magyarnak és a horvátnak. A magyar felvilágosult politikusok célja a *natio hungarica* magyar nemzeté alakítása azzal, hogy a latin helyébe fokozatosan a magyar nyelvet állítsák. És a jobbágyok sorsának javításához már oly módon álltak hozzá, hogy az már az első lépés a polgári nemzet kialakítása felé. Ennek két útja volt: az uralkodói hatalom diktálta reformdiktatúra, a másik a fokozatos jogkiterjesztés, reformkori szóhasználat a nép felemelése a nemzetbe, beemelése az alkotmány sáncaiba, a populus werbőczyánus helyett szuverén nép. A Martinovics-féle mozgalom is erre indult, de lefejezték.

Hungarus szempontból is érdekes ez a mozgalom, bár a mából visszatekintve gyermeknek, irracionálisnak és utópisztikusnak tűnik. Csakhogy a kor az utópiák kora is, mert a francia forradalom is fantasztikus jelenségnek tűnt, ezért sokan, mint Kazinczy is, csak úgy tudták elképzelni, hogy valami titkos társasági munka eredménye. Valójában Martinovics és társai arra számítottak, hogy a francia forradalom seregeinek hatósugarába kerülnek, és erre az esetre kész mozgalommal akartak csatlakozni, természetesen átvéve a hatalmat. Jellemző, hogy Martinovics a nemeseket lázító kátéját latinul írta, a forradalom kiteljesítéséről szóló kátét pedig a forradalom nyelvén franciául, és ami a forradalmi utópizmust illeti, majdhogynem franciább is lett a franciáknál. Ő maga viszont pragmatikus volt, az országot nemzetek federációjává akarta volna alakítani, miközben a nép és a nemzet szuverenitását hangsúlyozta. Bár a főszervezők voltak olyan naivak, hogy sok mindent bevallottak, ugyanakkor sok mindent elhallgattak. A részletek – amennyire ismerjük – némileg ellentmondásosak. Kazinczy vallomásaiban arra emlékezett, hogy a Reformátorok Kátéja fegyverfogásra szólított, és „pannoniai köztársaság felállítására az amerikai köztársaság mintájára”.⁵¹ A kátében egyébként csak szövetséges köztársaságról van szó. Erről Martinovics németül és latinul értekezett! Mi lett volna a közös nyelv? Ki tudja? Mivel a dinasztia német volt, talán a latin lett volna – kezdetben... Közben megindult a magyar nyelv fokozatos térhódítása az irodalomban és a megyei közigazgatásban, míg a latin az igazságszolgálat-

tás és a tudományok nyelve maradt. A magyar nyelv megyei térhódítását az egyik kiváló szlovák történész, Daniel Rapant „illegális magyarosítás”-nak nevezte, valójában normális nemzeti mozgalomról van szó, a nemzeti eszmények Európa-szerte felülről terjedtek, a magyar mozgalmat pedig az tette sajátossá, hogy erős nemesség állt mögötte, olyan nemesség, amely nem magyarok önkéntes asszimilációjával is erősödött.

Naivság azt hinni, hogy a hungarus tudatot egyszerűen a magyar nyelvi törekvések zúzták szét. Az idő ellene dolgozott. Igaz, lassan, és nem konfliktusok nélkül. Így míg az 1790-es években a hungarus-tudat és a magyar nyelvi törekvések ellentétét a közös politikai érdekek háttérbe szorították, még közös reformmunkára is volt remény néhány évig. De az európai politikai időjárás zordra fordult. A bürokratikus abszolutizmus és a rendi reakció a vérmezei lefejezéssel a „királygyilkos” franciáknak is üzent, és a magyaroknak is, mert míg Bécsben csak egy jakobinust végeztek ki, Magyarországon hatot. A felvilágosult magyar államférfiakat pedig a Monarchia különböző részeibe helyezték át, felfelé buktatva távolították el őket az országból, kit végleg, kit átmenetileg. A kettős – rendi és uralkodói – reakció nyomasztó évtizedei következtek, kemény cenzúra fojtogatta a szellemet, a posta is bontogatta a leveleket, a besúgóktól is rettegtek, még Ürményi József országbíró is. Titkára, Horvát István 1809-ben nagy belső megelégedéssel hallgatta az ebédlőasztalnál, hogy tanítványai, az Ürményi fiúk oly hévvel kardoskodtak a magyar hivatalos nyelv mellett, mire az apa „is hallgatni kénytelenített”, a vita után pedig az anya „gyermekkeit megcsókolta”. Aztán csak ámult Horvát, hogy asztalbontás után az „öreg” némileg „megdorgálta fiait, s kérte egyszersmind, hogy az asztalnál cselédek előtt oly szabadon ne szólának”, talán azért is, mert volt, aki a vita hevében a lengyelek mellett is szavát emelte.⁵² Aztán megint csak ámult Horvát, hogy amikor egy alkalommal az „öreg” Ürményi a magyar színészeket „magasztalta”, akkor egy generálisné azzal vádolta, hogy ezek után le fogja mondani a német színházban bérelt páholyt, ha „annyira beleszeretett a magyar teátrumba”, mire az országbíró „elpirulva vakogott”.⁵³ Igaz, megtanulta az „öreg”, mikor kell felöltöni az „aulikus ábrázatot”,⁵⁴ de úgy látszik, olykor kiesett a szerepéből. A felvilágosodás eszméi és az emberi gondolatok a magántársaságokban éltek tovább, és részben az iskolákban. Mégis ha alkalom nyílt rá, kifejezésre juttatták őket.

Berzeviczy Gergely hungarus „alternatívája”

Ha valaki, akkor Berzeviczy Gergely munkássága igazolja Hegel idézett mondásának érvényességét.⁵⁵ Berzeviczy a művelt és vállalkozó szellemű középbirtokos nemesség kiemelkedő tagja, annak a nemességnek, amely életterülete a megyei hivatalok világa volt, míg az arisztokrácia a főispáni tisztséget és az országos hivatalokat igyekezett kisajátítani. A megyei nemes nem is vette jó néven, ha arisztokrata megyei hivatalt akart, a főispánságon kívül, viszont egy-egy tehetségének köszönhetően az országos tisztségek ranglétráján is magasra hágott. Berzeviczynek nem sikerült, a Martinovics-mozgalomban való részvétele miatt még idejében el kellett hagynia Budát, és visszavonult a Lomnici-csúcs alatt fekvő Kakaslomnicra, ahogy ő mondta, „a magyarországi Svájc” világába, Szepes megye közéletében is tevékenykedett, de az túl szűk volt neki, részt vett a nemesi felkelés szervezésében is, de megrendült egészségi állapota miatt visszavonult az íróasztalhoz, legfeljebb állatokra lövöldözött, ha jó idő volt. Egyre inkább az írásban élte ki magát. A fiatal Berze-

viczy a késmárki iskolában az abszolutizmus dicséretét tanulta, de aztán ettől elszakadva, védte a nemesi alkotmányt, II. Józsefet bírálta, az 1790-es évek függetlenségi és reformmozgalmának tagjaként angol herceg magyar trónra való meghívásáról értekezett, és aztán lomnici magányából fordult a nyilvánossághoz, névtelenül támadva a megtorlást, mint „a tehetségek és a tudományok ellen hirdettek háborút”.⁵⁶ Közben az osztrák gazdaságpolitika kemény kritikáját is nyújtotta, majd József nádornak fokozatos reformmunkát javasolt, a parasztság sorsáról és annak javításáról értekezett, valamint a francia forradalomról, a girondisták iránti rokonszenvvel, és miután nem került be az 1802-es diétára, úgy látta, hogy a nemességben nem lehet tábora, posztjozefinista lett, olyan, aki csak katonai erővel, reformdiktatúrával látta kivihetőnek a változtatást. Károly főhercegnek a nemesi felkelés eltörléséről értekezett. 1809-ben úgy látva, hogy a Monarchia széthull, alkotmánytervet dolgozott ki Napóleon számára, és ebben immár a jobbágyszabadítás követelményét is jelezte, minden korábbi javaslatnál világosabban és olyan változatot sürgetve, mint amilyet aztán 1848-ban Kossuth és társai kikényszerítettek. Aztán az 1810-es évek posztjozefinista birodalmi centralizációt célzó puccstörekvéseinek lett a publicistája, közben pedig arról álmodozott, hogy Magyarország és a Monarchia többi része között megszűnnek a vámhatárok, és hazája bekerül a világkereskedelem sodrába. Tervével a Napóleont legyőző uralkodókhoz fordult, és egységes keresztény világvallásra is javaslatot akart nekik tenni.

A magyarországi nemzeti kérdést először a parasztokról szóló 1802 táján készült művében elemezte. A latin mint hivatalos nyelv mellett tört lándzsát, és miközben jobbágyszabadítást sugallt, antidemokrata demagógiával is élt. A különböző nyelvet beszélőket „a bizonyos tekintetben a senkire sem idegen latin nyelv” egyesítheti a legjobban. „Tanácsosnak tünteti ezt fel a politikai okosság is, mivel a monarchico-arisztokratikus alkotmány, hogy a köznép kizárható legyen a közéletből, nem népies nyelvet tesz szükségessé. Óhajtanám, hogy ez az érv később ne legyen közkeletű, és mi mindnyájan annyira magyarok legyünk, hogy ugyanazon érzésünk és ugyanazon nyelvünk legyen, de bármennyire is kíváncsok, hogy általánosan a magyar nyelvet használjuk, ezt többféle oknál fogva aligha fogjuk valaha keresztülvihetni. Ki fogja Horvátország és Szlavónia lakosait az ő helyhatósági törvényeik ellenére, ki fogja Magyarország lakosainak felét rábírní, hogy magyarul írjanak és beszéljenek? Ki kívánhatja a szlávok és germánok közt lakó és egész éven át magyar szót nem is halló nemesektől, hogy a magyar nyelvet oly könnyűséggel kezeljék, mint amennyire ez a közügyek intézéséhez és megvitatásához szükséges?”⁵⁷ A magyar nyelvhez való viszonya ambivalens volt. Anyanyelve német volt, ifjúkorában próbált szindarabot is írni, de ki tudja, miért, megneheztelt, elfordult a magyar nyelvtől. 1806-ban például egyik levelében úgy nyilatkozott, hogy Lőcsén nem szükséges magyar tanárt alkalmazni, és egyébként „általában nem vagyok oda a magyar nyelv szeretésének divatjáért, ami minket Európától elszigetel, és akadályozza a haladást az igazi európai kultúrában. Ez [mármint a magyar nyelv kultusza] a nemzeti önzés része, és Magyarországon egyáltalán nem vagyunk nemzet.”⁵⁸

1807-ben viszont Berzeviczy, mint a tiszai evangélikus egyházkerület felügyelője a kerület püspökével olyan körlevelet adott ki, amelyben egy Gömör megyei magyar nemzeti iskola felállítására szólított fel, és tette ezt jellegzetes nemzeti érveléssel: „Mivel pedig a nemzetet egyedül a nemzeti nyelv teszi nemzetté, következésképpen a nyelvnek megszűnésével a nemzet is nemzet lenni megszűnik: a nemzeti nyelv feltartását s tökéletesebbítését a

nemzet lételének feltartása valóban elkerülhetetlenné teszi. Általlatták ezen nagy igazságot azok az elhunyt buzgó hazafiak, akik a haza-nyelvnek kimíveltetésétől századok előtt is gondoskodtak, általlatták a közelebb tartott országgyűléseire összesereglett ország nagyjai, általlatták a magyar nyelvnek kimíveltetésére összeállott különös társaságok, által látták, látják is a hazának majd minden vármegyéi és a magyar nyelvnek előmenetelésítését tárgyzó sok tudós munkák. [...] Nem szólunk itt azokról azokról a hasznokról, amelyek ezen nemzeti magyar oskoláról az egész nemzetre, a hazára az uralkodó felséges Házra háramlandók lesznek, azt is elhallgatjuk, hogy a nemzeti nyelvnek közönségesítése által a magyar nemzet a francia, anglus, német nemzeteknek példájok szerint szinte azzá lehet, amivé lett a legelső, azt se említjük, hogy a hazának szülöttje a haza dicsőítésének eszközzésére köteles, egyedül csak a hasznokat jelentjük, amelyek a mi lételünket illetik: tudniillik: ki-ki látja, hogy a magyar nyelvnek nemtudása a hivataloknak viselésére gátot vetendő legyen. Ezt látván, képzelheti ki-ki egyszersmind a gondolható s káros következtetéseket”, és pedig azt, hogy akik nem tudnak magyarul, nem tudnak állást találni.⁵⁹

Csak hogy 1811-ben az uralkodó és a magyar nemesség viszonya megromlott. Metternich puccsszerűen akarta felszámolni a magyar alkotmányt, de Napóleon nem engedte. A diéta ellenére viszont olyan devalvációt hajtottak végre, amely a nemességet és az ország népét egyaránt keményen sújtotta. A király bölcsen nem tett semmit, és 1825-ig diétát sem hívott össze. Megindult viszont a publicisztikai támadás a magyar nemesség és az ország önállósága ellen, az alkotmányt, a törvényeket magyarázták, úgy hogy felségjogok elsőbbségét akarták kimutatni a rendi jogokkal szemben. És ebben a kampányban a rendőrmínisztérium égisze alatt Berzeviczynek a parasztokról szóló latin művét – amelyet egyébként Magyarországon betiltottak – német fordításban akarták kiadni. Méghozzá az az Armbruster, udvari titkár, aki 1807-ben már így számolt be főnökének, Sumerau rendőrmíniszternek: „Aki az irodalom állapotát ismeri, az jól tudja, hogy a némileg nevesebb nemzeti írók sehol sem gyakorolnak a művelt és félművelt néposztályok gondolkozásmódjára oly nagy befolyást, mint Magyarországon. De sehol sem létezik olyan *esprit de corps* az írók között, mint a magyaroknál. Míg a többi tartományokban az irodalom oltárán áldozó emberek egymást üldözik, lerántják, rágalmaznak, addig a magyar írók bizonyos láthatatlan egyházat alkotnak, amelynek tagjai, akár otthon, akár pedig külföldön éljenek, az egésznek és minden egyesnek a dicsőségéről, mint közjavukról gondoskodnak, és saját, valamint a haza ügyei érdekében a közvéleményt megnyerik és fenntartják. Ők egymással állandó levélváltásban állnak és az irodalom önük karöltve jár a politikával.”⁶⁰ Armbruster az írói „testületi szellemet” akarta felbomlasztani, és ennek érdekében azt javasolta, hogy tüntessenek ki egyeseket, és cserébe a rendőrség útmutatásainak megfelelően tevékenykedjenek. Nem Berzeviczyn múlt, hogy munkájának német fordítása nem jelent meg, de azokat a könyveket nem recenzálta, amelyekre magas támogatói felkérték, viszont kérésükre megírta az 1811-es diéta történetét, amelyben a magyar nyelv hivatalossá tételét célzó igyekezetet úgy minősítette, hogy „vesszőparipa, és annak is kell maradnia”. És azt hangsúlyozta, hogy Magyarországon a többi nemzet és nyelv hasonló jogot élvez, mint a magyar. A nem magyar is „politikailag magyar (Ungar), mint a magyarul beszélő magyar”. Az ország lakosságának alig egynegyede magyar anyanyelvű, „és ebben az értelemben nincs magyar nemzet, csak magyar birodalom”. Az eredeti lakosok a szlovákok, a románok és a szerbek „részben őslakosok, részben társpolgárok (Mitbürger)”. „Milyen jogon lehet nyelvüket elvenni, és magyar nyelvre kényszeríteni?” A hiva-

talos nyelv a latin. „Csak miután II. József be akarta vezetni a német nyelvet, és miután beköszöntött a jozefin [mármint antijozefin] reakció, tört fel a magyar nyelv uralkodóvá tételének igyekezete. De József császárnak sok nemesebb érve volt a német nyelv mellett, amilyenekkel a magyar nyelv nem rendelkezik, és nem is fog.” Ezért még talán közölték is volna a kéziratot, de az a szenvtelen megállapítás már nem tetszett Bécsben, hogy a követi kar szerint a devalvációval az ország vagyonának négyötöde elveszett.⁶¹ Saját véleményét az elszegényedésről, ami őt is sújtotta, nem fejtette ki.

1817-ben Berzeviczy viszont megtáltosodott. Metternich ekkor az uralkodónak arra tett javaslatot, hogy az államtanácsot valamiféle olyan tanácsadó szervvé alakítsák át, amelyben a Monarchia tartományai is képviseltetik magukat. Az uralkodó nem is bontotta fel a javaslatot tartalmazó borítékot, de a publicisztikai tűzijáték nem maradt el, mintha küszöbönállott volna valamiféle radikális államreform, ami a magyar diéta megkerülésével csak puccs lehetett volna. Berzeviczy viszont nekilátott élete fő művének, amelynek a „Magyarország panorámája” címet adta és 1818-ban olyan előszóval látott el, amelyet így kezelt: „A Jóreménység fokán”... Néhány részletet is közölt. Az egyikben a latin hivatalos nyelv kiterjesztését javasolta a Monarchia egészére. „Ez az államnyelv az államnemzetet fejezné ki, és előmozdítaná az államnacionalizmust, amelyet előnyben kellene részesíteni a nyelvi nacionalizmussal szemben, ez az önimádat az államnak és a kormányzatnak ritkán használ, gyakran árt, és mindig akadály az állam magasabb és nemesebb céljai, valamint az állam által boldogítandó emberiség előtt.” A nemzetiség fogalmát ugyanis nem szabad összekötni a nyelvvel és az eredettel; a nemzetiség államjogi fogalom. „A kormányzat, a közigazgatás egysége a szokások, a törvények és a gondolkodás egyformaságához vezet és ez teszi a különböző népeket államnemzetté, még akkor is, ha különböző nyelveken beszélnek; és ezzel a nemzetiséggel beérhetjük, mivel az eredetit elvesztettük.” Hiszen az európai nemzetek és népek korábbi nemzetek és népek összeolvadásából születtek.⁶²

Berzeviczy realizmusát reaktív imperializmusa egészítette ki. „Ha Magyarországnak – fejtegette »Magyarország panorámája« című kéziratában – koncentrált kormányzata lett volna, ha a privilegizált rendek túlereje nem nyomta le volna oly mélyen a parasztságot, ha a tomboló vallásháborúk nem vetették volna annyira vissza, akkor a magyar birodalom a Dunától délre a Fekete- és a Földközi-tengerig minden országot bekebelezett volna, és hatalmát Európára, Ázsiára és Afrikára kiterjesztette volna.”⁶³

„Magyarország panorámájá”-nak túlnyomó részét kitevő történelmi eszmefuttatás gerincét a szepességi német evangélikus körökben élő történelemfelfogás alkotta. Elsősorban J. Chr. Engel munkái nyomán dolgozott. Attila világhódító diktátor, „nem rosszabb, mint a népvándorlások más vezetője, de tevékenyebb, okosabb és hatalmasabb; ma senki sem szól mellette, csak ellene; ha birodalma fennmaradt volna, másképpen beszélne róla”. A magyarok, „a mi ázsiai ős-ösatyáink” főleg fegyverrel hódították meg az országot, „de részben szerződésekkel és házasságokkal, valamint egyesülve az itt maradt hunokkal és avarokkal”. A fejedelmek országa föderatív jellegű volt. Megindult a keleti kereszténység terjedése. „A keleti gondolkodásmód a magyarok számára honosabb volt, kevesebb ellenkezéssel vetették volna fel a kereszténységet.” Géza és főleg István fordulatot hozott. Németeket emeltek maguk mellé. Rákényszerítették a kereszténységet a magyarokra, akik „gyűlölték a kereszténységet a németek miatt, és a németeket a kereszténység miatt”. Íme: „A vallási kényszer soha sem hozott jót, soha sem járt jó következményekkel, mert a kényszer és az erőszak felháborítja a lelket, a meggyőződést és a szellemi szabadságot. A magyarok felvették vol-

na a kereszténységet, csak némileg később, és ez jobb gyümölcsöket termett volna.”⁶⁴ Az egyháznak adott adományok és a tized kötelezettsége, annak ellenére, hogy a kereszténység felvételével a jobbágyságból szabadulást biztosított, de belső ellenkezést szült, a tömeges keresztelkedés képmutatáshoz vezetett, és rombolta a régi erkölcsöket. A latin nyelv felvétele „a nemzeti kultúra számára rossz következményekkel járt, és egyik fő oka a nemzeti kultúra fejlődésében való akadályoztatásnak”. Igaz, a magyarok miután rabló háborúik során hatalmas számban hoztak be rabszolgákat, így a – „sokféle és különböző nemzetekből” álló – lakosság kisebbik részét alkották.⁶⁵ Magyarország története pedig elsősorban királyok története lett Berzeviczy Gergely elbeszélésében, amelyben társadalmi „rendek”, intézmények, felekezetek, jogviszonyok nagy szerepet kaptak.

„István erősen megalapozta a királyi hatalmat és a nép jólétét, de mindkettő rövid ideig tartott és hamar veszendőbe ment.” Az államszervezésben a korabeli német alkotmányt utánozták. Az elidegeníthetetlen királyi birtokokat a comesek mégis felosztották egymás között, és ezzel kialakult az oligarchia. István politikai tévedése volt, amikor azt hitte, hogy az egyházi javak egyben állami javak. A képlékeny trónöröklési rend mellett a világi és egyházi hatalmasságok vetélkedése anarchiát hozott. Az „oligarchia Magyarországot évszázadokra visszavetette, a királyi hatalmat és a népet, éspedig a polgárokat és parasztokat elnyomta.”⁶⁶ A gyengekező királyok alatt pedig a szomszédos hatalmak pártaik révén állandóan beleavatkoztak Magyarország ügyeibe. Az Aranybulla révén a király „az oligarchia eszköze lett”.⁶⁷ Csak a „természet áldásának” köszönhető, hogy Magyarország fennmaradt. Róbert Károly és Lajos király viszont megfékezte a klérust és az arisztokráciát. Lassan begyógyultak a sebek. Lajos pedig újabb területeket hódított meg. Igaz: „Kár, hogy figyelmét nem fordította jobban Konstantinápoly felé, a Dunától lefelé egészen a Fekete-tengerig, ahol a legszebb és leghasznosabb szerzeményekre kellett szert tenni, és azt kell ma is.” Zsigmond uralkodása alatt azonban visszatért az ország „boldogtalan sorsának régi kerékvágásába”.⁶⁸ A király „természetes fia”, Hunyadi János lett viszont az „a szikla, amelyen megtört a törökök túlereje”.⁶⁹ Mátyás még nagyobb volt, de utána csak a közmondás maradt: „Meghalt Mátyás, oda az igazság.” Az 1514-es „tumultuózus háború” után a parasztokat örökre röghöz kötötték, adóikat emelték, hivatalokból kizárták őket. A klérus és a nemesség vonakodása miatt bekövetkezett a mohácsi „furcsa csata”. Ami a törvényeket illeti, a *Corpus Juris* kaotikus. A *Hármaskönyv* már rendszeres. És „miként Werbőczy a maga idejében a rendelkezésre álló anyagból nyomtatott művet hozott össze, úgy kellene most a kaotikus zagyalékból hasonlót kialakítani.”⁷⁰

1819-ben már csak a szabad kereskedelemben bízott, és erről szóló művében is a latin mellett állt ki, mert „nem lehet a magyar királyságban más törvényes, köz és nemesi nyelv”, és szinte fohászzkodott annak érdekében, hogy az európai uralkodók a latint tegyék meg diplomáciai, alkotmányos nyelvnek a törvényhozásban és a közigazgatásban.⁷¹ Utolsó művét a magyarországi evangélikusok helyzetéről írta, és a vallási sérelmeket felsorolását azzal keserű kijelentéssel zárta, hogy „már nincsen hazánk. Azt akarják, hogy emigráljunk? Hogy az Osztrák Monarchia német tartományaiba meneküljünk, ahol keresztényibb szellem uralkodik?”⁷² Ő maga pedig azt akarta, hogy fia vásároljon arisztokrata címet, „egyszerre legyen hungarus és bécsi nagykereskedő” – jó házasság révén, de legyen itthon is lerakata,⁷³ Mert: „A gazdagság ebben a romlott világban megkerülhetetlenül szükséges eszköz, hogy jót lehessen tenni. Nem cél, hanem eszköz magasabb célra.”⁷⁴

Berzeviczy hungarus tudata racionális képlet. A felvilágosult ember félelmét tükrözi attól az ismeretlentől, amit a nacionalizmus jelentett. Ezt nem is próbálta megérteni, egyszerűen elutasította. A nemzeti konfliktusok lehetősége riasztotta. Vallásossága sztoikus pietizmus, deisztikus jelleggel. Egyháza eszköz: a népművelés és a kollektív fegyelmzése az erkölcsiség terjesztésével. A nemzeti átalakulás szellemét nem is próbálta megérteni. Könyvtárában ugyan ott voltak Rousseau művei, de fiának is Horatiust ajánlott. Márpedig Rousseau nem tartozik az olvashatatlan klasszikusok közé, saját korát lázba is hozta, ma is aktuális. Példa rá az is, hogy amikor Pierre Manent azt szorgalmazza, ne csak a gazdasági haszonlesés, hanem politikai lojalitás is kapcsoljon az Európai Unióhoz, akkor maga is Rousseau-hoz folyamodik, egyik politikai töredékének a parafrázisát nyújtva: „...Rousseau volt az, aki az általános emberi szánsalom érényeinek és kórlátainak tudatában azt hangsúlyozta, hogy a hazafiság a legnagyobb érények forrása, hogy más ilyen forrást még nem találtak, és bizonyára nem is fognak találni. Ahhoz, hogy az emberi érzés erőre, méghozzá tartós erőre kapjon, mondta Rousseau, ezt az érzést egy partikuláris közösségre kell koncentrálni. Ha az érzést az egész emberiségre terjesztjük ki, akkor bizonyára igazságosabb és erkölcsösebb, legalábbis elvben, de sokkal gyengébb: gyenge ahhoz, hogy egy elfogadhatóan igazságos és boldog emberi szövetkezést alátámasszon.”⁷⁵ Másképpen szólvá működőképes demokráciát kell teremteni és nem elvont eszményeket érvényesíteni. Tocqueville Amerikában megérezte a bajt: „az elnyomás azon neme, mely a demokrata népeket fenyegeti, semmi afféléhez, mi e részben eddig a világon történt, nem fog hasonlítani”, mert az atomizálódó világban az ember „csupán önmagában s önmagáért létezik, s ha van is még családja, annyit mondhatni, hogy hazája többé nincsen”.⁷⁶ Berzeviczy elgondolásaiban az utópisztikus és realisztikus vonások úgy keverednek, ahogy magatartásában a felsőbbiséggel való együttműködés és az emberi autonómia igénye.

A hungarus-tudat és a nacionalizmusok alternatívájának a realitása történelmen kívüli realitás. Historiográfiái utópia. A hungarus-jelenség maga is összetett. Berzeviczy a hungarus-koncepció demokratizáló irányzatát képviselte vele szemben, a másik póluson ott áll a szlovák származású Csaplovics János, aki a magyar rendi alkotmányt jobbnak tartotta, mint az angol alkotmányt. Csak egyetlen nemzetet és népet ismert el, a hungarus, a kiváltságosok népét, aki alatta van, az a plebshez tartozik. Csaplovics az 1820-as években a magyarokról is rokonszenvvel írt, azt a bizonyos herderi jóslatot, ő is, mint a magyar felvilágosultak hamisnak tartotta. Aztán a magyarosító törekvések láttán, vad indulattal fordult a magyarok ellen, valamiféle romantikus szláv misztika, Gogolák Lajos kifejezésével – az etnópátosz – jegyében.⁷⁷ Lehetett-e ez alternatíva, ha a két pólus között még számos példánk is van? Nem!

A nacionalizmus változatai kínáltak alternatívákat. Viszont, hogy milyeneket, abba belejátszott az a történelmi örökség, amit hungarus-tudattal is jelölhetünk. Kérdés: hogyan és miként?

Hungarus-tudat, romantika, liberalizmus

A romantika és a liberalizmus részben magába szívta, részben maga alá temette a hungarus-tudatot. A hungarus-tudat sokak számára a magyarrrá válás állomása volt. Asbóth János késmárki tanár meg is írta tanítványának, Rummy Károly Györgynek, hogy tanuljon csak

szorgosan magyarul, mert: „A tudományos műveltségben Magyarországon aligha veheti fel bárki is a versenyt a protestáns német értelmiséggel; ha ez az értelmiség még a magyar nyelvet is tökéletesen elsajátítja, úgy rendszeres munkával igazán a hazai művelődés vezető rétegévé emelkedhetik.”⁷⁸ Példa erre többek között az a Hunfalvy Pál, aki később a magyar nyelvészet egyik klasszikusa is lett, ott született Kakaslomnic szomszédságában, és Késmárkra járt iskolába, ahol Berzeviczy egyik munkatársa, Genersich János is tanított. A magyar politikai irodalom és a szépirodalom azonban új távlatokat kínált. „S a magyarság híre a késmárki főiskolába is elhatván, Kralovánszky Horatiusból és Ciceróból magyarra fordíttatta velünk. Köztünk Széchenyi *Világa* villant meg először. Nyíltan megvallom, mi a magyart igen távolról néztük, s oly világban, amely bennünk hasonérzelmeket korántsem gerjeszte. A magyar állapot idegen volt előttünk. »A magyar jus nobilitare, ami reánk nézve benne van, azt elveszítvén sem sajnáljuk.« Ellenben a német irodalom nekünk ígéret földje vala, hova reményünk, vágyunk fordula. Ki kavicsban drágakőre találna, nem lepetnék meg örvendetesben, mint mi Széchenyi *Világától*. Mint idegen, ki a jónak mindenütt örül, úgy becsültük előbb az új életet, majd közelebbnek is találtuk magunkhoz. Elővettük a *Hitelet*, elő Berzsenyit, Kisfaludy, Kölcseyt s mintha fiul fogadtatunk volna, buzgóság gerjede bennünk a magyar művelődésért. Már az iskolai gyakorlatok nem elégítének ki többé s Kralovánszky felügyelete alatt utolsó évben magyar társaságot is alkottunk, amely mint gondolhatni, a németet nem éré utol, mivel a bimbó nem virág, csecsemő társaságunk pedig annál inkább bimbó vala, mert született magyar ifjagnál alig tanált részvétre.”⁷⁹

A buzgóság nem egyszerűen a magyar művelődésért „gerjede”, hanem a magyarul közvetített romantikáért és a liberalizmusért, amelyet Victor Hugo *Cromwell*-jének előszava nyomán cselekvő romantikának is nevezhetünk. Közössége a nemzet. Annak a bizonyos Rousseau-féle partikuláris közösségnek a romantika biztosítja a gyökereit, életét pedig a liberalizmus. Mindkettő felszabadítja az egyént, a romantika a szabad ember belső élete, a liberalizmus pedig a közélet. A felszabadult ember másokat is szabaddá akar tenni, szabad magyarrá. És nem ismer kegyelmet. Bajza József az egyik legműveltebb magyar felvilágosult író, gróf Dessewffy Józsefet vonta deresre. Toldy Ferenc mesterét, Kazinczyt támadta meg, mert Pyrker László eposzát németből magyarra ültette át, és a szerzőt magyarnak tartotta, azt állítva, hogy „érzéseiben is a miénk”. Csakhogy, miután Pyrker németül írt, „benne nyelvünk, benne költésünk, sőt ezzel nemzetiségünk is egy első rendű bajnokot veszte”, az ilyen írók műveinek fordítása nem más, mint „koldulás”.⁸⁰ Vörösmarty gyilkos epigrammájában azt a soknyelvű Rumy Károly Györgyöt tette nevetségessé, mint aki egy nyelven sem tud, aki a magyar irodalmat németül is népszerűsítette:

Mit tótul gondolsz, elmondasz konyhadiákul,
Rossz német nyelven végre lenyomtatod azt:
Tartson meg tova is bölcs szándékodban Apollon,
Tőled egy új Bábelt várhat az emberi nem.

Valóban Rumy a maga polihisztorkodásával már kissé groteszk, önmagát túlélő figura lett, ő már nem is lehetett romantikus nyelvművész, soknyelvű kultúraközvetítő, -népszerűsítő volt, mint magáról írta, ami származását illeti: „szepességi *németek* közt született magyar, akinek ereiben magyar vér foly, jóllehet anyanyelvem történet által a német, nem pedig a

magyar”. Debrecenben tanult meg magyarul, és aztán így vallott: „A magyar nyelv valóban, majd mint a latin felséges, szép és kellemetes, sokkal szebb, felségesebb s kellemesb a német nyelvénél, de határai a magyar literatúrának és nyelvnek szűkebbek, mint voltak a latin nyelv határai.”⁸¹ Általános nemzeti türelemre intett. Megcsipdeste a magyarosítási retorikát, a „magyaromániát,” aztán amikor emiatt védekeznie kellett, akkor külön hangsúlyozta, hogy nem a magyar nyelv barátait nevezte magyarománoknak, „hanem csak ama túlzó magyar írókat, kik azokat, kik nem magyarul, hanem németül írnak vagy költenek, mint rossz hazafiakat kárhóztatták, s azon magyarosított írókat, kik az anyanyelvüket megvetik, s a német s tót hazánk fiait üldözik [...], s még azokat, kik az el nem fogult magyarokat tótoknak szidalmazták, mint engemet valaki”, tudjuk: Vörösmarty.⁸² Rumy a szlovák kizárólagosságra való törekvés ellen nyilvánosan is egyaránt fellépett. Vitába szállt a híres *Sollen wir Magyaren werden?* című röpirattal, jelezve, hogy egyetért az alaptézissel: minden nép csak önmaga erejéből, saját nyelvén juthat el a nemzeti műveltség fokára. Ugyanakkor élesen elmarasztalta azt, ahogy a magyarosítás ellen tiltakozó mű az ún. aposztatákban az elmagyarosodott szlávokban látta a főellenséget. Ez a mozzanat pedig a szlovák nacionalizmus egyik jellemző vonása lett.⁸³ (A sors ironiája, hogy 1848-ban a szlovák szerző Samuel Hojč szembe fordult a szlovák nacionalizmussal, fia – Hoitsy Pál – pedig a magyar imperializmus szorgalmazója lett.)

Rumy robbantotta ki a Kazinczy–Berzeviczy-vitát, amely 1817-es esztendő és az évtized nemzeti-kulturális életének izgalmas fejleménye. Kazinczy valamikor 1809 körül recenziót írt Berzeviczynek a paraszti világról szóló könyvéről, de a cenzúra nem engedte megjelentetni. Rumy, aki szintén kapcsolatban állt Armbrusterrel, előszeretettel élt a lehetőséggel, hogy többet engedjen meg magának, mint más. Ő közölte Göttingában Berzeviczynek az osztrák gazdaságpolitikát bíráló írását. 1817-ben pedig Kazinczy bírálatát, amely magyarellenes kozmopolitizmussal vádolta Berzeviczyt, aki nem is vette jó néven a támadást. Rumy később úgy vette védelmébe Berzeviczyt, hogy „minden tévelygése ellenére, amire túlfeszített protestantizmusa és kozmopolitizmusa ösztönözte, nagyobb tiszteletre méltó”.⁸⁴ És büszkén vallotta, hogy Kazinczy „hozzám és másokhoz írt barátságos és bizodalmas levelei patriotizmust és kozmopolitizmust lehellenek, s a patriotizmusnak kozmopolitizmussal való összekapcsolásában példám vala és marad”.⁸⁵ És bár Rumy-nak szokimondása miatt amolyan értelmiségi „országfutóként” egyik iskolából a másikba kellett mennie, és hogy révbe érjen, végül katolizált, majd az esztergomi prímás szárnyai alatt húzta meg magát éppen akkortájt, amikor Csaplovics arról kezdett értekezni, hogy a természetjog „nem egyéb bolondjognál, s igen helyes volna, ha annak tanítása egészen megszűnnék”, mert az szülte a francia forradalmat is,⁸⁶ a természetjogi tételek „üres agyremek, melyek a valósággal legkisebb összefüggésben sem állanak”.⁸⁷ Erre Rumy, mint „jogtanító”, a felvilágosodás örökségét, mely az immár kibontakozó liberalizmus alapjává lett, így fogalmazta meg: „A természetjog szent palladiuma az emberiségnek s a nemzeteknek a zsarnokság és önkény ellen.”⁸⁸

És ezen a természetjogi alapon a felvilágosodás embere kioktatta a romantikus liberálisokat is: A magyar nem honi nyelv „A honi nyelv (lingua patriae) mint az anyanyelv egy vagy más országban többféle lehet”. Mert: „A nép (populus, gens) és nemzet (natio) szók között is különbség vagyon. Magyarországon sok nép lakik, de csak egy a magyarországi nemzet (natio hungara). Mikor pedig valamely honi nyelv, mint p. o. a magyar, status vagy országnelvvé felemeltetett, akkor ezt nemzeti nyelvnek lehet mondani. Tehát a magyar

nyelv most kétség kívül országi nyelv, de nem kirekesztő honi nyelv!”⁸⁹ 1840-ben pontosította nemzetfogalmát: „Én Magyarországon csak egy nemzetet, t. i. a magyar nemzetet vagy (a kétértelműség eltávoztatása okáért) a magyarországi nemzetet és nemzetiséget, nem pedig többféle nemzetiségeket (úgy mint tót, német, oláh, orosz, szerb vagy rác, zsidó, cigány) ismerek, de ugyan több, Magyarországon lakó népeket és népségeket különféle nyelvekkel. A nemzet és nyelv, nemzetiség és népség pedig nagy különbség. [...] Kíváncos volna ugyan több tekintetből, hogy Magyarországon is [...] csak egy nép s nyelv létezne (valamint jó, midőn a nemzet csak egy vallással bír), de mivel ez nem úgy van [...], s mivel vétek volna más népeket anyanyelveiktől erőszakkal megfosztani (minden nép ragaszkodik az anyanyelvhez, mint a valláshoz), meg kell elégednünk, hogy Magyarországon valahára a hivatalos és országos nyelv egy élőnyelv, s pedig a magyar nyelv legyen, nem pedig a holt deák nyelv, [...] s alkalmas és szelíd módokkal azon kell igyekeznünk, hogy a magyar nemzeti nyelv tudása a többi magyarországi népek között mindig jobban terjesztessék el. [...] A nemzeti egység jó országalkotás mellett ott is létez, hol több nép lakik s több nyelv divatoz, mint Nagybritanniában, s több nép egy országban az erőt nem osztatja, mint azt Magyarország Mária Terézia uralkodása alatt mutatta.” Szent István pedig „széles [látókörű] politikusa” [...] midőn azt írta: „*Unius linguae uniusque moris regnum imbecille et fragile est.*”⁹⁰

Ezzel viszont Rumy a hungarus tudatot némileg magyarította, és az 1849-es nemzetiségi dekrétum és az 1868-as nemzetiségi törvény nemzetfogalmához közelítette. Ehhez azonban hosszú út vezetett. De Kossuthnak mélyen igaza volt: „1848 [...] már 1790-ben fogamzott.”⁹¹ 1790-ben kitűnő politikai vezérkar mozgatta az eseményeket, igaz, sereg nélkül. E vezérkar egyik jelese, Vay József, akinek magatartása Deák Ferencét előlegezi meg, 1817-ben latin írásában az érdekegyesítő politikát is előre jelezte: „Világos, hogy a század szellemét, a reformot, ha ez valamely dolgokban megvalósítandó, nem a szabadság és a már törvények által biztosított immunitások megszorításával, nem az alkotmány lerombolásával, hanem a személy- és tulajdonbiztonságnak – minden egyes ember állapotára való tekintettel – a királyság minden egyes lakosára teljesebb kiterjesztésével kell megkövetelni.”⁹² Aztán, ahogy az irodalomban színre léptek – Kazinczy kifejezésével –, „az istenfiak”, a politikában a félistenek, akik az érdekegyesítés jegyében politizáltak. Paradox módon közülük Kossuth volt az, aki a legjobban kötődött a hungarus-világhoz. Apja kiszakadt a szlovák közegből, anyja a németből (anyai ősei Kaltensteinről Hidegkővyre magyarosítottak⁹³), nagybátyja viszont a reformellenes szlovák kisnemeseket képviselve működött együtt a szlovák nacionalistákkal. Kossuth csak annyit tudott szlovácul, ami két év alatt az eperjesi kollégiumban ráragadt. Csakhogy itt sok mindent tanult. Filozófiát attól a Carlowszky Zsigmondtól, akinek talán még az anyanyelve is latin volt, mindenesetre természetjogi jegyzete a demokratikus formák mellett úgy érvel, hogy ha a lőcsei Fuchs János mérsékeltebb természetjogát betiltották,⁹⁴ az ő munkájáért nagyobb büntetés járt volna, ha netán kiadja. Kossuth másik tanára, Greguss Mihály már a természetjogot modern romantikával ötvözte. Az ő keze alatt Kossuth Volney-t fordított. Történelmükről pedig az a szemlélet élt az eperjesi kollégiumban, amelyet Berzeviczy is éltetett kézírataiban, és feltételezhető, hogy Kossuth ismerte Berzeviczy 1790-es röpiratát is, amelyben angol herceget javasolt a magyar trónra.⁹⁵ Mindenesetre nemcsak filozófiát és egyéb tantárgyakat tanult. Hanem életet is. Tanúja lehetett a soknyelvű polgárok békés hétköznapijainak.⁹⁶ Ez pedig optimizmusának alapja, annak az optimizmusnak, amely új Magyarország tervezettségéhez és alapjai lerakásához, megterem-

téséhez kellett.⁹⁷ Hiszen az nemcsak politikai mérnöki munka volt, hanem mögötte ott állt egy ma már letűnt világ a maga sokszínűségével – immár egyre inkább a modernitás sodrában. Ő maga pedig úgy érezhette, hogy azt is folytatta, amit a magyar jakobinusok elkezdtek. Hajnóczynak még nem voltak kikristályosodott elképzelései a jobbágyfelszabadításról, neki igen, és a gyakorlatban is kivitelezte.

1790 a *natio hungarica* sikerének éve, 1848 a modern Magyarországé. Az 1790-es törvények előbeszède a király és a nemzet viszonyáról szól, elsősorban a király jogairól, és csak a 10. törvény erősíti meg az ország önállóságát. Az 1848-as előbeszédében az alapvető követelmény: „az összes magyar népnek jogban és érdekekben egyesítése”. A kérdés csak az, hogy milyen is ez a nép. Kossuth és társai alighanem tudatosan nem éltek a nemzet kifejezéssel. Mintha ott bujkálna a kifejezésben az egy nép – sok nemzet koncepciója, amely az a brassói Leopold Max Moltke képviselt, aki az erdélyi szászok néphimnuszát írta, és Bem katonájaként Kossuthnak mint „az első kelet-európai köztársaság első elnökének, Magyarország felszabadítójának” dedikálta kis verseskötetét.⁹⁸ Kossuth aztán az 1850-es évek elején tartott angliai előadásában világosan jelezte: „Ugyanazon egy nemzetiség lehet több nemzet, s egy nemzetben lehet több nemzetiség. Mind a kettőre sok példa van. Nemzet annyi, mint állam; ezt csak történelem alkothat. Nemzetiség természeti minőség, társadalmi érdek, mely helyet kérhet magának a többi társas érdekek közt az államban, de nem az állam fölött, nem az állam érdekeivel ellentétben. Igen sok nemzet van a világon, melynek tagjai különféle nemzetiséghez tartoznak, sőt alig van állam, melynek minden lakosa ugyanazon egy nemzetiséghez tartoznék, de (kivéve az orosz abszolutizmus oroszosító törekvéseit a mártír Lengyelországban) nyelvkérdés csak ott van, a hol az osztrák ház uralkodik, másutt sehol! Másutt semmi fajnak, semmi nemzetiségnek nem jut eszébe kétségbe vonni, hogy minden államnak egy bizonyos típussal kell bírni; politikai tekintetben semmi nemzetiségnek nem jut eszébe többet követelni, mint azt, hogy faj és nemzetiség miatt a polgári jogok élvezetében különbség ne tétessék – nyelv és nemzetiség tekintetében pedig azt, hogy annak, mint társadalmi érdeknek társadalmi úton való ápolása államilag ne akadályoztassék. A dolog csak az osztrák házat uraló szerencsétlen országokban van másképpen. A nyelvkérdés csak ott lett Erisz almájává, mely miatt ugyanazon egy nemzet különböző nyelvű fiai egymást marcangolják, a helyett, hogy a közös szabadság megvédésére egyesülnének.”⁹⁹ Korábban került a nemzet meghatározását, nyilván tudva, hogy a meghatározással milyen viszályokat szítana. Bizonyos konfliktushelyzetekben, mint az állampolgárságról szóló vitában 1847-ben a magyar politikai nemzet egységét emelte ki. A magyarosítási retorikával szemben azt hangsúlyozta, hogy a magyar nyelvet nem szabad a nem magyarok magánvilágára kiterjeszteni. A jogkiterjesztés, az ő kifejezésével „a politikai nemzetiség” kiterjesztésében látta a nagy lehetőséget a nemzeti türelmet (valójában közömbösséget) is olykor hirdető és a nemesi pozícióörző konzervatív politika ellenében. Jóhiszeműségére pedig az vall, hogy a fordulatot a nem magyar Kossuthok színre lépésében látta. Tudjuk, megtörtént, de a polgárháború nem egyszerűen a különböző nemzetiségű Kossuthok összezsapása volt, az interaktív erőszakspirál topográfiáját, társadalomföldrajzát nem lehet sémákkal elintézni.

A magyar önvédelmi és függetlenségi háború színterei ott voltak, ahova a *natio hungarica* integráló hatása nem terjedt ki. Azok a szerbek és románok, akik a megyei nemesi társadalomba emelkedtek, lojálisak maradtak a kormányhoz. De Erdélyben is a román kisenemesek nem csatlakoztak a román népfölkeléshez, a bánsági románok sem, részben a

szerb nyomás miatt. Jellemző Wesselényi Miklós példája, aki az 1840-es években természetjogi alapon türelemre intett, a gyűlölködést tiltó nemzetiségi törvényt javasolt, de 1848 júniusában ellenezte azt, hogy az erdélyi románokat negyedik nemzetként ismerjék el, és inkább lakosságcserével kisebb, ám etnikailag homogénabb Magyarországra tett javaslatot Kossuthnak, aki többet nem is állt egykori tanítómesterével szóba.¹⁰⁰

Elsősorban az uralkodónak közvetlenül alárendelt és a bécsi Haditanács által igazgatott határőrvidékeken lobbant fel a polgárháború lángja, és egyes „viharzónákban”, ahol a szomszédságban császárhű erődítmény állt. A lojalításokat az erő is meghatározta. A szlovákok Kossuthot a magukénak érezték, a jobbágyfelszabadítás miatt kultusza is volt a nép körében, az is számított, hogy földesuraikkal egyazon valláson voltak, és a magyar érzelmű nemesek szlovákok is beszéltek. A szlovák nemzeti felkelési kísérletek csak százakat mozgósítottak, míg a magyar hadseregbe ezreket soroztak be, akik keményen harcoltak. Bercsényi majd százötven éves észrevétele is aktuális maradt, mihelyt a nép kétkedni fog a kuruc hatalomban, ellene fordul.¹⁰¹

Amikor a szerb származású Vukovics Sebő az 1850-es évek konföderációs vitáiban Kossuth mellé állt, hosszan fejtegette neki, hogy a haza fogalma „nálunk erősebb a nemzetiség fogalmánál is”. Arra a tapasztalatára hivatkozott, hogy az önvédelmi és függetlenségi háborúban „a haza fölhívásával képesek voltunk a nem magyarul beszélő népekben is buzgalmat előidézni, mit a nemzetiségi eszmével nem tehattunk volna”. A magyar nem a nemzetiségért harcolt, „mert ezt nem vonta kétségbe senki”. A vele harcoló németek, szlovákok, románok nem a magyar nemzetiségért és nem is a sajátjáért küzdött, „hanem mindnyájan a hazáért harcoltak.”¹⁰² (Az aradi tizenhárom vértanú közül Aulich Lajos, Poeltenberg Ernő, Leiningen-Westerburg Károly nem tudott magyarul, Knezich Károly, Damjanich János, Láhner György, Vécsey Károly és Kiss Ernő magánlevelezésében szívesebben írt németül, mint magyarul.¹⁰³) Vukovics egyébként úgy vélte, az ország lakosságának több mint 80%-a „ragaszkodik a haza területének épségéhez”.¹⁰⁴ És végül 1849 júliusában Kossuth és a havaselyi Nicolae Bălcescu olyan államközi egyezményt kötöttek, amely Magyarország egységét elismerve széles körű megyei nem magyar nyelvhasználatot helyezett kilátásba. Aztán amikor néhány évvel később Bălcescu etnikai-nemzeti tömbökre osztott államok szövetkezéseként képzelte el a dunai konföderációt, Kossuth a kiutázhai alkotmánytervében úgy próbálta kihúzni a nemzeti szenvedélyek méregfogát, hogy a nemzetiségi érzést a valóságos érzéshez hasonlónak minősítette, és azt fejtette ki, hogy az államon belül és attól függetlenül elismer olyan társadalmi szerveződést, amelyet ma kulturális-személyi autonómiának nevezünk: „az egy nemzetiséghez tartozó honpolgárok nemzetiségi érdekeik [– mint kiderül egyházi és iskolai –] előmozdítása végett társaságba állnak”, különböző egyleteket hoznak létre, s azokat „köznemzeti egyletbe összeforrasztandják”, akár nemzeti főnököket választanak.¹⁰⁵ Az ország nemzetiségi területi autonómiákra bontásáról sem akart hallani. Míg a nem magyarok, ha nem voltak hatalmi helyzetben, szívesen példálózta Svájccal, a magyarok pedig csak Svájc természeti szépségeit emlegették. Viszont 1848. március 22-én Lónyay Menyhért eléggé kétségbeesetten vallotta meg: „Egyedüli reményünk [a »remény« szó hozzávetőleges olvasat, mert a papír ugyanis kitört] van a municipiumokban, ha érzi a vagyonos osztály, hogy élet-halál crisis közt van, talán képes lesz reakció nélküli rendet csinálni, én más jövődöt előttünk nem látok, mint schweiczi canton sishemát.”¹⁰⁶ Kossuth – az 1849-es nemzetiségi dekrétumnak megfelelően – a municipális rendszerben kereste a megoldást, mert azt elfogadta, hogy a megyék határait – amennyire lehetséges – etnikai

szempontokból módosítsák, és az anyanyelvhasználatot biztosítsák. Szemere Bertalan viszont, aki az 1849-es magyar–román szerződés kitételeit törvényerejű határozatba foglalta és az országgyűléssel is elfogadtatta, 1857-ben *A magyar emigratio* címmel könyvomatosságot állított össze, amelyben Kossuthnak a nemzetiségi kérdésben tanúsított magatartását is támadta. „Két mértéke van, mint a rossz hitű kalmárnak” – írta róla, mert a nemzetiséget a vallással egy kategóriába sorozta, „mi a fajok jogszerű igényeit ki nem elégítheti, amennyiben a vallás tisztán belső dolog, merőn individuális érdek, minek a politikával semmi köze, s mi a politikai osztályozásnak nem anyaga, ellenben a nemzetiség a státuséletnek egyedül természetes és jogszerű alapja”. Egyébként „ő neki szent a nemzetiség elve, de csak úgy, ha az a magyarnak kedvez”. A kossuthi alkotmánytervvel szemben nagyszabású elméleti konstrukcióban vázolta fel a maga dunai konföderációs elképzeléseit. A magyar eszméletörténet méltánytalanul elhanyagolt dokumentuma Szemerének ezen munkája.¹⁰⁷ Az európai demokratikus frazeológiába jobban illeszkedik, mint Kossuth alkotmányterve. És ugyanakkor Szent István intelmeit idézve, történelmi hagyományt is tudott magának teremteni, amikor a nemzetiségi egyenjogúság igényét hangsúlyozta. Az ő dunai konföderációjában is Magyarországnak központi szerep jutott. Michelet-i ihlettel írt a Duna hivatásáról, amikor azt fejtegette, hogy „íme a Duna körüli országok és népek rendeltetéséhez és jövődjéhez a kulcsot a Duna hivatása adja meg, mely abból áll, közép és nyugoti Európát a Fekete tengerrel és ez által kelettel érintkezésbe hozni”.¹⁰⁸ Igaz, konkrétan nem derül ki, hogy akkor éppen milyen határokat álmódott Magyarországnak a nemzetiségi alapon kialakuló államalakulatok között. Az államot méltán tekintette „filozófiai szörnyetegnek”.¹⁰⁹ Baljós előérzetei is lehettek, hiszen azt is hangsúlyozta, hogy a nemzetiségi elvet alá kell rendelni a humanitás eszményének.¹¹⁰ Aztán 1860-ban elfogadta a császári alkotmányos centralizációs kísérleteket. Majd azért támadta Kossuthot és dunai konföderációs tervét, mert szerinte Magyarországot akarja feldarabolni.¹¹¹

Az 1860-as években a magyar önállósági törekvések kerültek helyzetbe. Kérdés, mit tanultak a távoli és közeli múltból a magyar államférfiak? Példa lehet az erdélyi Gyulay Lajos, aki korábban a magyarosodás lehetőségeit úgy latolgatta, hogy Szent István idézett intelmét maga is elmarasztalta. 1860 decemberében azonban megint a kezébe került Mocsáry Lajos 1858-i *Nemzetiség* című könyve, és rögtön fel is jegyezte naplójának: „talpra esett munka és korszerű, keserű orvosszereket javall a nemzetiségek kibékítésére, de igaza van, nincs egyéb és okosabb teendők, mint minden fajnak megadni a legszélesebb értelemben, nyelvvel való élhetésének jogát, községi, megyei s iskolai életökben, beszéljen – Mocsári szerint – a közgyűléseken mindenki úgy, ahogy jobban tud, három-négy nyelven, csak az ország gyűlésen: *magyarul*, mert ott már nem értenék meg egymást a *bábel nyelvei*, megyében a magyarok értik nagyobbára a nép nyelvét, ott nem akadály a különböző nyelveken való vitatkozás; nem mondja ki, de talán érzi, [...] hogy idővel csakugyan a magyar nyelvnek kell a győztesnek lenni, mint legkímiveltebbnek. Ellenségeskedve és magyarizálással, láttuk már, hogy semmire sem megyünk, valamint a német sem a maga germanizálásával. Próbáljuk meg másképp, így talán boldogulunk, csak a magunk nyelvét ne hanyagoljuk, ne hagyjuk, talán a többiek is hozzánk fognak észrevehetetlenül közeledni. *Szent István* azt mondta volt: *unius linguae, uniusquae moris regnum imbecille est et fragile*. Örvendhetne, ha feltámadna, mert most ugyan ott állunk.” Egyébként is: „Hunniában mindig lesznek szlávok és oláhok, míg csak egy kóbor üstökös csillag bolygónkat szét nem zúzza”.¹¹²

A megye- és országgyűléseken ideológiatörténetileg izgalmas viták folytak arról, hogy miként oldják meg a nemzetiségi kérdést. A hungarus kereteken belül vázolták fel álláspontjaikat a nem magyarok is. De többről is volt szó. A Monarchián belüli helyzet kialakításáról. A magyar liberálisok a történeti dualizmus újrafogalmazására törek, nem kívánták a magyar országgyűlést a Monarchia tartományi gyűlésévé tenni, és magukat a birodalmi öszparlamentben, a Reichsratban képviseltetni. Erdély lett a riasztó példa, itt 1863-ban olyan román és szász többségű diéta állt fel Nagyszebenben, amely képviselőit is elküldte a Reichsratba, ahol aztán látniok kellett, hogy csak sakkfiguraként használták őket a magyarok ellen. Tisza Kálmán és Andrássy Gyula ott Nagyszebenben határozta el, hogy az Erdéllyel való egyesülés stratégiai követelmény. Andrássy, aki egyébként külpolitikájával sokat tett Románia megszilárdítása érdekében, úgy vallott később Concha Győzőnek, hogy szerinte a „nemzetiségi elv az európai államalakulásban elvesztette fontosságát”, és a „kis államok jelenben nem állhatnak fenn”, ezért „ez a tudat volt működésem főrugója, midőn a kiegyezést létre hozni törekedtem”.¹¹³ Deák Ferenc pedig egyszerűen pontot akart tenni a nemzeti kérdés vitájára, amikor a maga gyöngybetűivel – minden utólagos javítás nélkül – papírra vetette a nemzetiségi törvény kitételét: „Magyarország összes honpolgárai az alkotmány alapelvei szerint is politikai tekintetben egy nemzetet képeznek, az oszthatatlan egységes magyar nemzetet, melynek a hon minden polgára, bármely nemzetiséghez tartozzék is, egyenjogú tagja”. Janus-arcú tétel: egyrészt a hungarus nemzet modernizált formája. C. A. Macartney, a talán máig is a legjobb Monarchia-történetben meg is jegyezte, hogy a korrekt fordítás nem *Magyar nation*, hanem *Hungarian nation*, tehát *natio hungarica*.¹¹⁴ Másrészt a tétel a szomorú jövőbe néz, abba, amelyben a társnemzetek kisebbségnek minősülnek. A jövőn is átnézett az 1849-es nemzetiségi dekrétum: „a magyar birodalom területén lakó minden népiségek nemzeti szabad kifejlődésé”-ről. Igaz, az 1868-as törvényalkotó komolyan vette a nem magyarok jogait, és a nemzetközi gyakorlatba is olykor átment az, hogy a 20%-os kisebbségnek már jogai vannak egy adott területen. Deák annak akarta elejét venni, ami be is következett, az ország feldarabolásának és a magyarok kisebbségi sorba jutásának. Abban bízott, hogy a nemzetiségi viszályok majd úgy múlnak el, mint a vallásiak. Törvényét azért nem hajtották végre, mert születése után a nem magyar politikusok zöme elutasította, amikor pedig már elfogadta volna, a magyar államhatalom birtokosai utasították el.

Magyarországon pedig két szinten is folytak a megbékélési törekvések. Egyrészt Tisza István többször is megállapodás küszöbéig jutott a románokkal, másrészt a hungarus-tudat újra felbukkant demokratikus formában Jászi Oszkár keleti Svájc tervéhez vezető tervezéseiben, Ady jakobinus látomásában.

Kitekintés

Ma már egyre többen látjuk úgy, a dunai Monarchiának nem egyszerűen az vetett véget, hogy a megoldhatatlan nemzetiségi kérdést nem tudta megoldani. Valójában a Lajtán túl több tartományban egész sor olyan kompromisszum született, amely a konfliktusokat mérsékelte, és tartós békét ígért. A Monarchia és vele a történeti Magyarország felbomlott, mert elvesztette a háborút. Igaz, a háborút azért vesztette el, mert alapvetően Hausmacht volt, és a presztízs a szarajevói merénylet után dinasztikus bosszúra ösztönözte, valamint

német császári szövetségre. Belgium semlegességének megsértése miatt Nagy-Britannia nem maradt semleges, a – Tisza István által is helytelenített – korlátlan tengeralattjáró hadviselés miatt Amerika sem.¹¹⁵ Kossuthnak igaza lett: „...az osztrák sas átokterhes társasága gyengékké teszen, mert belerönket megoszlatja, természetes barátainkat, sőt polgártársaink egy részét is, ellenségeinkké teszi; izolál a világtól, elkülönít azoknak érdekeitől, kikre különben számíthatnánk a veszély órájában, s nem hágy fel számunkra más dicsőséget, mint hogy mi legyünk a máglya, melyen az osztrák sas megégettetik, – égve magunk is.”¹¹⁶ Jó kai mintha valamit megérzett volna a századforduló után, amikor az általa korábban olykor csúnyán kiszerkesztett Kossuth szellemét kívánta vissza.¹¹⁷

Magyarországon kemény bosszút álltak. Nem vált be az a taktika, hogy a militarizált világban pacifista forradalommal demokratikus wilsoni ígéretek szerint kerül sor a nemzeti átalakulásra. A magyar kommün alatt groteszkül is hatottak az olyan spekulációk, melyek szerint a kommunista forradalom Szent István koronájának integritását állítja vissza. A román Hohenzollern uralkodó magyar királysága érdekében tett magyar kezdeményezések is semmibe hullottak.

A hungarus-tudatot az Idő csinálta, és az Idő vitte magával. Viszont hungarus-tudat nélkül nincs magyar történelem sem. A magyar nemzet szerves előzménye. Híd volt a magyar polgári nemzetté váláshoz. A hazai németek tömegesen a hungarus-tudat révén azonosultak a magyarsággal, részben a zsidók is, majd a politikai nemzetépítés, a kettős – 1849-es és 1867-es – emancipáció tette lehetővé az összeolvadást.¹¹⁸ Mintegy 400 ezer szlovák is olvadt be a magyarságba, ami a szlovák nacionalizmus nagy sérelme.¹¹⁹ Mindezt a hungarus-tudatnak betudni naívság. Az asszimiláció sokrétű és sokirányú folyamat volt. Ezt a régi liberálisok tudták. Például Zay Károly, aki így írt: „Ki hazánknak több százados viharait ismeri, tudni fogja, miként készteték ezek egész családinkat fel s alá vándorolni, s bátorságosabbaknak tetsző helyeken telepedni le a hazában; tudni fogja mennyi honba bevándorolt, becsalt, bevett, velünk századokon által rokonult idegen nemzet lakja anyaföldünket, házasságok, századokon keresztül miként keverték meg ezeket belfajokkal s a belfajokat egymással; nem fog kétkedni abban, hogy azoknak, kik most magyarul vagy tótul beszélnek, bizonyosan legalább egynegyede ezelőtti néhány nemzedékkel nem mostani nyelvet beszélte, át fogja látni, mily nehéz feladat fogna lenni sok magyar és tót családinkra nézve tisztán bizonyítani telivérűségüket! Nem nevetséges-e tehát magyar honban más nemzetiségről álmodozni mint arról, mely az általánosan vett nemzeté, mely annak fennállását, függetlenségét egyedül biztosítani képes?”¹²⁰

A magyar asszimilációs siker a nemzeti autonómiákra törő, majd elszakadó nem magyar erők számára csak fokozta azt a gyűlölködést, amely az utódállamokban a magyarság de-nacionalizálását kísérte. Ugyanakkor itt az utódállamokban a hungarus-tudatból valami tovább élt a politikai életben is. És hogy mi, ezt a román példán lehet a legjobban érzékelteni.

1918. december 1-jén a román nemzeti gyűlésen, ahol a hagyomány szerint mintegy 100 ezer ember vett részt, kimondták az erdélyi, bánsági és magyarországi románok egyesülését Romániával. Továbbá azt, hogy az ideiglenes autonómia az általános választójog alapján választandó alkotmányozó gyűlésig fennmarad. Meghirdették „a teljes nemzeti szabadságot az együtt élő népeknek”, leszögezve, hogy azok létszámuknak megfelelő arányban képviseltetik magukat a közigazgatásban, a kormányzatban és az igazságszolgáltatásban. A román nemzeti mozgalom következetes volt saját értékeihez, másnak is meg akarta adni, amit

magának követelt. Beteljesült a nemzeti egység látomása és programja.¹²¹ Jellemző, hogy a gyulafehérvári nemzeti gyűlésen alakult ideiglenes kormány szerepét játszó Kormányzó Tanács (Consiliul Dirigent), amelynek Iuliu Maniu lett az elnöke, „átmeneti időre” az 1868-i nemzetiségi törvényt vezette be.¹²² De az ily módon ígéretes kezdet után vajon beteljesülhetett-e az „együtt élő népeknek” szóló ígéret? Vagy csak történelmi szerepcserére került sor? Nem sok jót ígért, hogy Octavian Goga, aki egyébként megértette a romániai magyar igényeket, később úgy nyilatkozott, hogy szerinte a gyulafehérvári „fogadalmak” kétségbe vonják Románia nemzetállami jellegét, és a nagylelkűség csak „a szabadság küszöbéhez érkezett rabok furcsa lelki állapotából” fakadt.¹²³

Goga a protofasizmus vizein a fasizmus révébe érkezett. Maniu viszont térségünk egyik nagy demokratikusa politikusa lett. A bukaresti szerb nagykövet szerint „Maniu ragaszkodik a parlamenthez régi hazája hagyományának megfelelően, ahol a parlamentet Magyarország dicsőségének tartották, mivel ez volt Európa legrégebbi ilyen intézménye (mert ezer éve alapították)”.¹²⁴ Kétségtelen, Maniu az Osztrák–Magyar Monarchia politikai iskolájában nőtt fel, ellenfelei magyar politikusok voltak, mindenekelőtt Tisza István, akinek hajthatatlansága és elszántsága hatott rá. Becsülte is.¹²⁵ Maniu olykor olyan, mint valamiféle demokratikus Tisza. Romániája *translatio Hungariae*. Ez túlzás, de talán lehet benne valami. Demokratikus, a nemzeti kisebbségekkel szemben méltányos, azokat integrálni akaró jogállam volt az eszménye. Tehát azt a programot élte, amely Magyarországon megbukott, bár igénye sok formában és sok szinten jutott kifejezésre. Maniu persze nem vágyott vissza a régi Magyarországra, és még kevésbé a Habsburg-monarchiába. A magyar revíziós törekvéseknek elszánt ellensége volt, és magyar politikusokkal nem nagyon kereste az együttműködést. A román államrezon vezette. Nagy-Románia megteremtőjének nimbusza övezte, és annak területi integritásáért harcolt. De nem illeszkedett be a balkáni családsgok világába. Reginald Hoare, bukaresti angol követ szerint „elszántan és hajthatatlanul hű volt elveihez olyan országban, ahol az opportunizmus uralkodott”.¹²⁶ Ugyanezt udvariasabban így érzékeltette a kor egyik legjobb román ismerője: Maniu elvhűsége „egyedülálló a két világháború közötti román politikai tájon”.¹²⁷ A minapi ítélet is ezt mondja ki, csak kicsoda szarkazmussal: „Eltévesztette az országot”.¹²⁸ És őt, aki Nagy-Románia egyik megteremtője volt, majd főszerepet játszott abban, hogy Románia még időben ki tudjon ugrani a hitleri szövetségből, aztán 1947-ben „hazaárulás” miatt börtönbe zárták, ahol amikor hat kemény év után közeledett a távozás órája, a nyolcvanéves haldokló sötét cellájában, ha megszólalt, csak annyit mondott: „Milyen szép nő volt Klára!”¹²⁹ Nem vehette feleségül a magyar nőt, mert nemzeti harcosnak készült. Aztán még halálos ágyán megtámadták a férgek, tetemét pedig a Tisza parti közös sírba dobták, ahonnan elmosta az ár.

Kevésbé szomorú példa a kiváló román közi, Ioan Slavici példája. Az 1870-es évekbeli kiadatlan leveleiben minket magyarokat degeneráltaknak tartott, mint a törököket. Ugyanakkor Deák Ferencről jó véleménye volt Slavici-nak, a kiegyezést azonban kapitulációnak tartotta, tartott attól, hogy a magyarok germanizálódnak. Ugyanakkor a román író-politikus, bár ifjúkorában némi kossuthista rokonszenveket is táplált, elkötelezett habsburgianus lett egy életre, úgy érezte a románoknak sehol sem megy olyan jól, mint Magyarországon, ugyanis szorgalmuknak köszönhetően gyarapodhatnak. Erdély Romániához csatolását abszurd eszmének tartotta. „Érdekünk az, hogy a magyarok komoly és egészséges népet alkossanak, ne legyenek romlottak, és olyanok, akiket helyzetük szélsőségekre visz.” Az 1880-as években aztán kemény magyarellenés sajtókampányt indított, mert célja és esz-

ménye a Monarchia egészének föderalizálása volt, viszont a szlávokkal szemben magyar-román megbékélést is akart. Az 1910-es években Vasile Mangra aradi ortodox püspököt támogatta, aki Tisza István pártjának tagjaként nyert képviselőiséget is. Ezek a politikai számítások valósággal kulcsként szolgálnak a magyarra is fordított századforduló felé írt *Mara* című regénynek. Ebben a német-román vegyes házasság minden civakodás ellenére jól sikerül, a szép magyar asszony és a német férfi kalandjából csak félbolond zabigyerék született. Magyarán: a románoknak kell kiegyezniük a Monarchia német elemével, a magyarok pedig térjenek észhez. Eszménye a román származású Mátyás király uralma volt, amikor egyik 1890-es cikke szerint a Kárpát-medence népei „felhagytak az egymásközi ellenségeskedéssel, és egy néppé olvadtak össze”.¹³⁰ De 1916-ban Németország volt számára az orosz nyomást elhárítani képes világhatalom. Emellett cikkezett, és ezért 1918-ban börtönbe is vetették, aztán elkövetett még egy nagy bűnt: megírta szenvedéseit, és arra intett, hogy az új Románia ne tegye azt a nem románokkal, amit Magyarország a nem magyarokkal, inkább a különböző történelmi hagyományokkal rendelkező területek föderációját alakítsa ki, mintsem kemény centralizációval kísérletezzon.

Most a historiográfiai revizionizmusok korában is élünk. Maniu Bukarestben szobrot kapott, Slavic-ot is rehabilitálták. Aki ezt tette térségünk egyik legkiválóbb történésze, Lucian Boia.¹³¹ A dualizmus kori Magyarországról így nyilatkozott: „Pontosítani kell, Magyarországot liberális és nem autokrata állam volt. [...] A magyarok szerint csak egy nemzet létezett, a magyar, amely több nemzetiséget foglalt magába, a románokat is. Végül is ez a játék nem jött be nekik. De magyarosításról beszélni teljességgel túlzás. Ha akarták volna is a magyarok, nem voltak rá képesek és nem is tehették meg egy jogállamban, amely törvényes alapokra épült. Persze tartoztattak le románokat, rendeztek pereket, hoztak ítéleteket [...], amelyeket aztán túlértékeltek. [...] Nem mondom, hogy ez korrekt volt. De ma Magyarországot is túl befeketítik abból az okból, hogy ő is elvesztette a háborút, mint Németország. A befeketítés egy pontig indokolt, de azon túl túlzás.”¹³²

Kérdés, mit tegyünk mi magyar történészek a hungarus-tudat emlékével? A történettudományról többen is elmondták, például Hajnal István és François Furet, hogy az öncélú kíváncsiság kell vezesse. Csakhogy a történész is saját korának gyermeke. Saját kora kérdéseinek történeti dimenzióit vizsgálja, mert a történelem létünk dimenziója, a róla szóló beszéd pedig egyben jövő alakító cselekedet is. A hungarus-tudat historiográfiája is ezt példázza. Ma is azt teszi, mert az európai integrációval, az úgynevezett posztmodernitással az identitásformák összetettségének elemzése kerül előtérbe, hiszen világunk is egyre bonyolultabbá válik. Persze, ha a hungarus-tudatról beszélünk, akkor dolgozik bennünk a nosztalgia a régi Magyarország és a Monarchia iránt, dolgozik bennünk a vágy, hogy hitelesebb képet adjunk saját múltunkról és közben keressük a szomszédos népek történészeivel az értelmes párbeszéd lehetőségeit, miközben élnek és virulnak a hagyományos elbeszélések ideológiai sémái, a jelzőhalmozásban bővelkedő beszédmódok, él az idill és a horror között ingadozó kettős beszéd. El-elszabadul a reváns-reflex: a történetírással revánsot venni a történelmen. Ennek kísérőjelensége a bűnbakkeresés.

A történelem tanúsága szerint a történelemről alkotott képzetek sokat árthatnak és keveset használnak, a túlélésben segítenek. A magyar jakobinusok a börtönben Sallustiusz-szal és Tacitusszal vigasztalták magukat, mert amikor régi idők gonosz hatalmi játékaikról olvastak, akkor valami szellemi és erkölcsi elégtételt érezhettek, és így saját koruk főhatalmai elleni lázadás élményét élhették át. Mélyen igaz az, amit Marczali Henrik a

XX. század elején vallott: „Hiába: a nemzetek kultúrai fokát mi sem állapítja meg oly biztosan, mint történetírásuk, mint annak az igazságnak a mennyisége, melyet elbírnak és befogadni képesek.”¹³³

E főle a politikai és historiográfiai táj fölé magasodik a nagy művészet. E föle emel a zene és a költészet *vox humanája*. A hungarus világból éltet valamit Bartók Béla kulturális szintézise és abból a kelet-közép-európai triptichonba szánt *Cantata profana*¹³⁴ és József Attila életművéből *A Dunánál*.¹³⁵ Ez az óda történelmünk legszebb összefoglalása, totalitásának megragadása. Idézzük, de nem biztos, hogy eléggé értjük. A fasiszták és a kommunisták, akik kárhoztatták, a maguk módján jól értették, hogy a költemény kirekesztő ideológiájuk – a rasszizmus és az osztályharc – tagadása. És nem csak pillanatnyi ihlet sugallta, jól átgondolt műhelymunka eredménye. A *Szép Szó* nagy gondnal és hosszú előkészítő munkával összeállított számának vezércikk-verse volt. A költőt kérték fel, hogy olyat írjon, ami az első helyen állva, az egész folyóirat szellemiségét kifejezi. Csakhogy, amit versben lehet elmondani, prózában nemigen. Szépek és érdekesek a nagy történelmi személyiségeket bemutató esszék. Igazi arcképcsarnok nagyjainkkal: Árpád, Küküllei János, Fráter György, Werbőczy, Bethlen Gábor, Mikes Kelemen, Mária Terézia, Martinovics, Kármán József, Széchenyi, Petőfi, Szalay László, Deák Ferenc, Kemény Zsigmond. Kiválóak a szerzők, élükön Babits Mihály, a két Ignotus, Vámbéry Rusztem, Fejtő Ferenc. Személyes jellegével Móricz Zsigmond Bethlenje ugrik ki, amit írt, magyarázat nagy regényéhez, magyarázat az ő életéhez és József Attiláéhoz is. Mert „Bethlen Gábor egy lépés[é]t sem tudom elválasztani Károlyi Zsuzsanna szűk és komor fészeknemtőjétől. Egy férfi, aki a Kozmoszba menekül a házitűzhely hamujából. / Bármilyen monumentális ez államférfinak világépítő akarata: mindennek gyökere a férfi és a nő viaskodása. Nemek harca az emberiség arénáján. Isteneknek való látvány, mikor a férfi az egész világ szemét magára vonja, holott csak darutáncot jár, sőt a férfi öngyilkos tombolását a láthatatlan nő miatt. / S az üres fészken kotló nő tört össze előbb ebben a harcban s amint eltűnt, a férfiú árván és lehullott szárnyakkal marad a színen. / A Historia a férfi és a nő nemi harca. Fáj, hogy az egész civilizáció ennek a háborúnak a gyümölcse? A fehér izzást csak a háború tudja felszítani. Az emberiség háborúra született: a nemzés a háborút hozza létre. [...] Történelmi szerepe egy fájnak a tragédiája: a kis egységnek nincs joga, mert nincs lehetősége az egész emberiség vezetésére. / De a férfinak még sokkal lehetetlenebb harcolni a nővel. / Bethlen Gábor, aki vállalta a harcot a Nővel: ehhez képest játéknak érezte, hogy a barkácsolt erdélyi székből törököt, németet, pogányt és megveszekedett kereszténységet dirigáljon. Károlyi Zsuzsanna semmit sem akart, csak lekötni magának egy férfit, csak boldoggá tenni, csak megölni. / Míg ez a gyilkos nő élt: a férfi fényben lobogott. / Háromszáz éve halottak: a probléma nem szűnik meg. / És az emberiség sok mindent tud: csak tanulni nem a históriából.” Az emberiség nem! De József Attila? Költeménye mentes saját egyéni keserűségének szublimálásától. Mentés attól, amit Horváth János sorsóbégatásnak nevezett. Mentés a bűnbakkereséstől. A *Szép Szó* esszéi viszont nem igazán. Legkevésbé – a majdani nyilas – Málnási Ödön Werbőczy-tanulmánya. Ebben a nagy prókátor a hibás, hogy nincs magyar középosztály, magyar tőke, sok a nemzetiség, rossz a parasztnak, stb. Bajcsy-Zsilinszky Endre, aki szintén ismerte a költőt, talán éppen az ő ódájának hatására írta azt a recenziót, amely a *Szép Szó* szeptemberi számában jelent meg. Helyreigazítása saját kora, a 30-as évek kritikája: „Milyen időszerűtlen és igazságtalan dolog: Werbőczyt szidni ma is Magyarországon, mikor magyar parasztság helyzete sok-

kal elviselhetetlenebb, mint volt 400 évvel ezelőtt. Talán bizony erről Werbőczy tehet?” Málnási szerint igen. Önző, harácsoló volt a nagy prókátor – fejtegeti Bajcsy-Zsilinszky –, „de történelemellenes felfogás: a XVI. század elején élt embereket – akár Werbőczyt, akár mást a mai szociológián nevelt szociális mértékkel mérni”. Ő „csak összegyűjtötte és rendszerbe foglalta az írott magyar törvényeket és az eleven magyar szokásjogot”, és így „a jogban konzerválta s átmentette a magyar államalkotást is”. Érdeme, „hogy a királyi hatalom isteni eredetét nem ismerte el [...], hanem azt a nemzet szabad elhatározására vezette vissza, nagyon modernül és igen helyesen. Erre a korai józan magyar politikai racionalizmusra csak büszkék lehetünk.”¹³⁶ Bajcsy-Zsilinszky, a majdani vértanú jobban értette a történelmet, mint a bűnbakkereső szemléletet éltető szakma, amelynek elég sok szorgos munkását jellemzi a színeváltozás. József Attila ódája e fölé a historiográfiai táj fölé emel. Intését mindenkihez intézte „a múltat be kell vallani”. És okkal. Cioran szerint „a bölcsesség kozmopolita”.¹³⁷ És ez a kozmopolitákhoz is szól.

Erdély népessége a 18. században (források és értelmezések)¹³⁸

A 18. század úgy is tekinthető, mint az összeírások kora, és a káromkodásoké is, és ezek valamiféle posztmodern irodalmi jelleget adnak a kornak. Mert annak, aki a számokkal és azok értelmezésével foglalkozik, gyakran felötlik az, amit Aranka György barátjának, Fekete Jánosnak írt, amikor elapadt a költői vénája: „Az Elme leányai még a nyáron elhagytak, nem tudom hová kurvanyokba mentek!”¹³⁹ Ez nem szép, de szebb annál, amit József mondott az anyjának románul: „Fututz Muma ta!” (b... meg anyádat!). A jelen lévő és románul is tudó Brukenthal Sámuel, kancellár, majdani erdélyi gubernátor – hiába kérte az uralkodónő – nem fordította le a császár mondását, hanem annak kijelentésével vágta ki magát, magyarázza meg Öfelsége azt, amit mondott,¹⁴⁰ viszont később, mikor már II. József átvette a Monarchia vezetését, óvta attól, hogy a sok összeírással félrevezessék a népet.¹⁴¹ Hiszen volt olyan év, hogy legalább hatféle nagyszabású összeírás alanya és tárgya lett az ember, összeíró és összeírt egyaránt.

Paradox módon az első, aki az erdélyi népességszámok világában káoszt csinált, rendet is teremtett: Hadik András, akit 1764-ben Mária Terézia azért állított a Főhadparancsnokság és a Gubernium élére, hogy gyógyítsa a Buccow által ütött sebeket, és egyben folytassa a felvilágosult abszolutizmus politikáját, a csendes és hatékony ellenreformációt, valamint az adózóképeség fokozását. Hadik alaposan felmérte a terepet. Két ízben hónapokon keresztül járta Erdélyt, és országjárásáról szóló két nagy jelentése¹⁴² „többre ment, amint maga mondotta, 100 árkosnál. A többi generálisok, úgymond, egy-két árkosra leírták vizitációjuk seriessét, senki annyira nem terjesztette ki maga attentióját, mint őexcellenciája” – jegyezte fel Halmágyi István, guberniumi titkár.¹⁴³ Elrendelte a nemesek összeírását, és az egyházfőktől lélekösszeírást kért. Így a hat egyház híveinek összeírása az első olyan összeírás, amely Erdély népességének egészéről ad képet, egyszerűen azért, mert községsoros lélekösszeírás. Mégis, a Hadik jelentéseiben szereplő népességszámok, pontosabban azok forráskritikájának elmaradása, összezavarta a kortársakat és a demográfiára vetemedő történészeket – szinte napjainkig. Néhány példa: 1766-ban Hadik egyik jelentésével többek között a következő felekezeti létszámok kerültek a bécsi Államtanács elé: Református 418 866; Unitárius 85 931; Görögkeleti 635 454.

Ezek fantasztikus számok! Előállításukhoz is kellett némi fantázia! Hadik ugyanis 1766. május 9-i jelentésében beszámolt arról, hogy bekérte az egyházfőktől a felekezeti adatokat, de a nem katolikus előljárók nem tudták mindkét nemi lévő híveiket pontosan kimutatni,

viszont szerinte „politikai számítással” – értsd: közigazgatási tapasztalatra épülő spekulációval – megadható a felekezetek létszáma. A jelentésben a református férfiak létszáma: 139 622, az „ariánus” családfőké: 105 909.¹⁴⁴ Próbáljuk meg „a politikai számítást” Bécsben végzők logikáját követni, és szorozni. Tapasztalataink szerint a román görögkeletieknek sok gyereke lehetett, a reformátusoknak és az unitáriusoknak viszont nem. Az állítólagos református férfiak számát elég hárommal szorozni, hogy hasonló eredményre jussunk. A görögkeletiek nem szerepelnek Hadiknál, viszont az „ariánusok” olyan magas családlétszámmal, hogy okkal feltételezték, elírásról lehet szó, valójában a görögkeleti ortodoxokra vonatkozik, és ha a Hadik-jelentésben szereplő „ariánus” családfő-számot megszorozzuk hattal, megkapjuk az államtanácsi görögkeleti ortodox létszámot. Közben megérkezhettek a felekezeti lélekösszeírások, amelyeket alaposan félreértelmeztek. Ha az unitárius püspök által megadott 28 647 lelket hárommal szorozzuk, akkor az eredmény: 85 941. Hogy ezeket a szorzásokat kik és hol követték el, nem tudjuk, mert az Államtanács anyaga megsemmisült. Hadiknak viszont elment a kedve a számolástól. Hadik 1767. november 7-i jelentésében 558 076 görögkeletiről szól, hozzátéve, hogy ez a lakosságnak több mint fele.¹⁴⁵ Jelenléte teljes szövegéhez¹⁴⁶ az egyes felekezetek férfi és női lélekszámát kimutató táblázatot mellékelte.

Vallások	Nemek		Összeg	Összesen		Összeg
	Férfiak	Nők		Férfiak	Nők	
Római Katolikus	46 609	46 526	93 135	107 235	105 130	212 365
Görög katolikus	60 626	58 604	119 230			
Református	71 288	68 755	140 042	421 282	417 721	857 650
Evangelikus	63 136	67 748	130 884			
Unitárius	–	–	28 647			
Görögkeleti	286 858	271 218	558 076			
Végösszeg						1 070 015

Viszont, úgy látszik, aztán elment a kedve a lélekszámoktól is, mert 1768-as névtelenül felterjesztett munkálatában – amely a felvilágosult abszolutizmus Erdélyre vonatkozó leg-radikálisabb dokumentuma – nincsenek ilyen adatok.

Az 1775 decemberében készült fő-hadparancsnoksági jelentés – amelyet Preiss főhadparancsnok és titkára, Lichtensteiner írt alá¹⁴⁷ – ugyanezeket a számokat adja meg. Ez a szakirodalomban sokat idézett úgynevezett Preiss-jelentés népességek kimutatása, amely címe szerint az 1772-es állapotot tükrözné, valójában a Hadik-jelentés 1766-os adatait adja tovább.¹⁴⁸ Tehát, ami a felekezeti adatokat illeti, nincs Preiss-jelentés, csak Hadik-jelentés van. Ezzel mindazok a demográfiai spekulációk, amelyek az 1760–70-es évekbeli számokkal manipulálnak, a historiográfiai lomtárba kerülnek. Sajnos nincs kontrollforrásunk, amellyel az 1766-os községsoros adatok hitelességét ellenőrizhetnénk, de az kétségtelen, hogy az erdélyi helységek legalább 90%-a szerepel a kimutatásokban. A viszonyítás alapja a józsefi népszámlálás. József császár, a nagy rendteremtő, káoszt is csinált. A népszámlálás példás rendben zajlott le. És ez a rend a katonai segédletnek tulajdonítható, és éppen Hadik András állt a haditanács élén. A népszámlálás számainak továbbélése azonban kaotikus. Ezért a mű kiadása több szempontból is indokolt.

Az első szempont történeti statisztikai. Az első részletesebb adatokat Thirring Lajos közölte, hangsúlyozva, hogy az anyag „az akkori viszonyok között egy új világot tárt fel a szemlélő előtt”. Thirring le is másolta az alapfelvételt, de már nem közölhette, hagyatékát az 1960-as években községsorosan tették közzé, viszont bizonyos rovatokat összevonva. A népszámlálás megkülönböztette a keresztényeket és a zsidókat, a két rovatot felsőbb utasításra összevonták.

A második szempont köztörténeti. A népszámlálás jelentőségét a történészek közül Marczali Henrik ismerte fel, és ő az egyetlen, aki nagyívű történeti elbeszélésbe szervesen be tudta építeni. Szekfü Gyula *Magyar története* nem is elemzi a népszámlálást, és a 18. századi művelődésünkről szóló, terjedelmileg nagy és ismétlésekben gazdag monográfiában sem érzékelhető a vállalkozás jelentősége, márpedig a honismereti és a statisztikai irodalom ismertetésében kaphatott volna néhány mondatot.¹⁴⁹ Márpedig az összeíró ívek kitöltése kemény próbára tette az összeírót, és az utasítást sem könnyű megemésztetni. Előjáróban Marczalinak két markáns kitételét idézzük fel: „A nemesi szabadsággal járó zabolátlan-ságnak egy korrelátuma volt a statisztikán kívüli élet, a civilizálatlan, állami terhet nem ismerő népek módjára. Hogy a paraszttal és polgárral együtt írták össze, méltán a szolgaság első lépéséül tűnhetett fel a magyar nemes előtt, mely a többiit előkészíti.”¹⁵⁰ Így: „Nemcsak az alkotmányos harcnak, hanem a szociális forradalomnak csíráit is magában rejtí a konskripció.”¹⁵¹ Csakhogy ma már árnyaltabban látjuk a politikai tájat. Marczali gyakran azt sugallja, mintha két erő állott volna mereven szembe: az uralkodó és a nemesség. H. Balázs Éva a magyar jozefinisták jelentőségére hívta fel a figyelmet. És mint Hajdu Lajos oly alaposan kimutatta, ezek a jozefinisták, akik a felvilágosodás reformnemzedékét alkották, kifejezetten helytelenítették uruk despotizmusát, és az alkotmányosságot akarták ötvözni az uralkodói reformpolitikával.¹⁵² A jelenség jellemzésére született a francia szerzőknél már használatos alkotmányos abszolútizmus fogalmát, Kecskeméti Károly vezette be.¹⁵³ Ez a fogalom jól jellemzi a lojalitást és határait is. Erdélyben Samuel von Brukenthal, Bánffy György és Teleki Sámuel a legmarkánsabb képviselői, mind kiváló diplomaták, akiknek látniuk kellett, hogy Erdélyben a császári reformpolitika még radikálisabb, mint Magyarországon, hiszen nemcsak a rendi natiók alkotta alkotmányos rendet számolta fel, hanem a megyehatárokat is átszabta. A népszámlálás rovaiból és utasításaiból kitetszik, hogy a császári politika a hagyományos rendi társadalmi modellt, részben fiziokrata, részben kameralista és mindenekelőtt katonai szempontok alapján radikálisan átértelmezte, mindenkit valamilyen állami cél szolgálatába kívánt állítani. A nemességnek paradox módon a legmagasabb szándékok kivitelezésében szánt szerepet, ezért a nemesek rovatba került minden nemes férfi a csecsemőtől az aggastyánig, és az egyes falvaknál a nagyobb földesurak nevét is fel kellett tüntetni. A paradoxon abban rejlik, hogy Józsefben élete végéig az dolgozott, amit az 1760-as években vetett papírra: „Megalázni és elszegényíteni a nagyokat.”¹⁵⁴ A rovatok az állam szempontjából fontos foglalkozási kategóriákat foglalják magukba: papok; nemesek; tisztviselők és honoratiorok; városi polgárok és falusi mesterek; parasztok; városi polgárok, falusi mesterek, parasztok örökösei; zsellérek, napszámosok, kézimunkások, egy-
szóval: agrárproletárok; katonák; egyéb; fiatalok: 1–12 éves, 13–17 éves korban. Ez utóbbi rovatba kerültek azok, akik az előző rovatokba nem kerültek be, a nemesek kivételével. A nemesek rovatába ugyanis minden nemest életkorra való tekintet nélkül felvettek. A papok fiait viszont a fiatalok rovatába kellett beírni, a polgárok, mesterek, parasztok, zsellérek fiai mellé. A polgár és mester kiskorú fia, ha örökös volt, akkor az örökösök rovatába került.

A legfontosabb rovat az „egyéb” volt, mert ide írták össze a hadra fogható, besorozható férfiakat.¹⁵⁵ Ide a 18–40 éves férfiak kerültek, és a családi összeíróívekbe be kellett írni, hogy milyen természetűek: kicsiny, középszerű vagy nagy. Az osztrák örökös tartományokban a pontos testmagasságot írták fel, nálunk, Magyarországon és Erdélyben viszont ettől eltekintettek, valószínűleg azért, hogy az összeírás katonai jellegét elleplezzék.¹⁵⁶ Hadik András, aki ekkor a Haditanács élén állt, világosan közölte egyik átiratában, hogy bár az uralkodó nevében kiadott értesítés csak a közjót hangoztatta, viszont meg kell fontolni, hogy az országgal miként tudassák a katonai célt, éspedig a majdani hadsereg-kiegészítést, és akik nélkülözhetők, azokkal kiegészíthetők a magyarországi és erdélyi ezredek, hiszen a katonai szolgálat a kóborok, az idegenek és a bűnözők javulására szolgál.¹⁵⁷ Ez volt a „katonai jóléti állam” álma.¹⁵⁸ Maga az összeírás is állandó katonai közreműködéssel zajlott. A megyei hivatalnok mellett ott állt a katonai. Mindkettő minden egyes családról kitöltött egy összeíró ívet, az egyes ívekből minden egyes faluban két népességi könyv készült, az egyik elvben a falusbírónál maradt, valójában a papnál, vagy a megyei tiszt magával vitte, a másikat a katonai összeíró vette magához. Az egyes falvak összesítéseiből a megyéknek kellett községsoros kimutatást készíteni, ezekből pedig a számvevőségek rakták össze az országos összesítést, egyiket a tartományi, a másikat a főhadparancsnoksági számvevőség. És csodák csodája: az 1785-ös végösszegek egyeztek. Aztán jött a revízió, amelynek folyamán a népességekönyvekbe bejegyzett változások alapján újra községsoros kimutatások készültek. De az 1786-os és az 1787-es polgári és katonai összesítések némileg már eltérnek, megyénként százas, országosan néhány ezres nagyságrendben. Innen a régi statisztikai irodalomban a különböző végösszegek, mert ki innen, ki onnan csipegetett, anélkül hogy jelezte volna, honnan, és elmaradt a revíziók folyamán készült kimutatások rovatai közötti különbség magyarázata. Márpedig ennek tisztázására külön vizsgálatot rendeltek el. Az első nagy kérdés a népességsökkenés oka volt: miként történhetett az, hogy 1785-ről 1787-re a másfél milliós népesség mintegy 40 ezer fővel fogyott meg. A megyék válaszai szerint a fő ok a gabona árának emelkedése volt, és az, hogy ennek nyomán a román fejedelemségekbe és Magyarországra vándoroltak. A második nagy kérdést a nemesek létszámának csökkenése jelentette, az 1785-ös 32 316 főről 1786-ra 29 471 főre, majd 1787-ben 17 422 főre, tehát majdnem az eredeti létszám felére. A megyék válaszában lényege: a második revízió alkalmával már csak az adómentes birtokos nemeseket vették fel a nemesek rovatába, míg korábban az adóköteles nemesek, lófők és gyalogszékelyek is jelentős mértékben bekerültek, bár a guberniumi utasítás szerint a parasztok rovatába kellett volna őket beírni, és némi kárpótlásként a népességi könyvbe lehetett volna utalást tenni rendi helyzetükre. Az eljárás a történeti statisztika szempontjából azzal a nyereséggel járt, hogy ez a leghitelesebb adat a nemesség létszámáról. Politikai szempontból viszont balfogásnak bizonyult, mert a nemesparasztokat még inkább szembefordította a rendszerrel, hiszen a státusokról alkotott önképüket sértette, más szóval önérzetüket, és így a rendi reformmozgalom, majd a liberális reformellenzék bázisa lettek. A nemesség létszámának csökkentése a felvilágosult abszolutizmus célkitűzése, Hadik 1768-as munkálatában is szerepel, igaz, elsősorban a birtokos nemesség létszámát akarta megfogyasztani, de közben, mint a Haditanács elnöke, úgy elhízott, hogy már nem tudott lóra szállni, és így a török elleni háborúban nem vehette át a fővezérséget Lacytól, akinél rosszabb stratégiát aligha lehetett volna találni.

A török háború folyamán hamar kiderült, hogy az újoncozásra milyen jól használhatók a népességi könyvek. Erdőszakálban – az alispáni jelentés szerint – „gonosz ember tüze által”

a falusbíró „szalmával fedett mindennemű épületei” porig égtek, és benne a „falu libellusa, popularis könyv” is.¹⁵⁹ Iklandon az újoncozásra jött hatósági embereket is megkergették – könyvestül. Érthető, hogy a nemesség nem vállalta az újoncozásban a segédkezést. Mert: „Ami pedig közelebbről – írta Fogaras megye nemesi közönsége – a kiállítandó tirokat [újoncokat] illeti: minthogy az örökös jobbágyságnak eltörlése és más több rendelkezések által a földesuraknak hatalmuk, a parasztoknak függések pedig nemcsak földesuraiktól, hanem a vármegye tisztjeitől is tapasztalhatóképpen meggyengült és elerőtlenedett annyira, hogy ha azoknak előállításá a földesuraknak ereje által kellene megesni, méltán lehetne tartani, hogy a parasztok az egész magyar nemzetnek és nemesi rendnek kioltására felforralt és meg is próbált dühösségek megújulna.”¹⁶⁰ Ezzel hallgatólagosan utaltak arra is, hogy a Horea-felkelésért maga a császár a felelős, illetve a népszámlálás. Ezt a vádat az erdélyi nemesek 1787-es beadványa élesen fogalmazta meg. A vád alapja az volt, hogy az uralkodó elhatározta az erdélyi határörvidéki enklávék egységes zónává alakítását, és ezért elrendelte határörvidékbe olvasztandó helységek komplex, mindenre tekintő összeírását. Ez váltotta ki a határországba jelentkező paraszti mozgalmakat, amelyeknek további tápot adott az, hogy a gyulafehérvári várparancsnok össze is íratta a jelentkezőket. Eljárását maga a császár is elítélte, a felkelésért a felelősséget viszont a nemességre hárította. Izdenczy József államtanácsos, minden abszolutizmus odaadó kiszolgálója, aki a nemesi memorandumot kellett véleményezze, ura véleményét tolmácsolva fejtegette, hogy ha valami rossz felróható a népszámlálásnak, az csak azoknak tulajdonítható, akik hivatalos úton nem adták meg a szükséges felvilágosítást, hanem ehelyett még azt akarták elhitetni, hogy a népszámlálás a nemesi előjogok legsúlyosabb megsértése és hallatlan újítás, holott nem az, a Horea-felkelés pedig „nem vezethető le az említett katonai összeírásból [mármint a népszámlálásból], hanem azokból a hamis képzetekből, amelyekkel ezek a rajongók az ostoba oláh népet elámították.”¹⁶¹ Egyébként már korábban lehetett érezni, hogy a császári reformpolitika radikalizálja a parasztokat, akik felismerték azt a hatalmi vákuumot, ami a katonai és a polgári hatóságok, valamint a katonaság és a nemesség, pontosabban a császár és a nemesség szembenállása miatt egyre érezhetőbb lett. Embertelen erőszakra ösztönző babonás hiedelmek és történelmi emlékek hatására így számolt be az alkancellárnak Bánffy Farkas 1782 novemberében Nagyalulból a paraszti nyugtalanságról: „Ez a vidék, kivált a magyarság, nagyon törekedik a földes uraság ellen, csak egy Dosa György találtatnék, azt tartom semmi conscienciát nem csinálnának a nemességnek kipurításából, egyébként is felettébb elharapózott közöttök a gonoszság, közelebb Zoványon egy embernek feleségének lába kisebesedvén, és vesztésnek magyarázván, egy szegény öreg tótnét, akire gyanakodtak, hogy vesztette volna meg, az asszonynak férje valami atyafiaival együtt Magyarországról titkoson béragadván, ottan Zoványon annyira megsütögették, hogy megholt beléje.”¹⁶²

Nem véletlen, hogy Bánffy György gubernátor a nemesi memorandumot és Izdenczy ellenmunkálatát véleményezve a katonai hatóságok felelősségét emelte ki, majd burkoltan az uralkodóét is: „Én azt hiszem, hogy a kérvényben itt és máshol nem magát a lélekösszeírást, hanem sokkal inkább azt sérelmezték, ahogy azt lebonyolították. Ezen a ponton, mint már megtörtént dolgon egyszerűen túl lehet lépni.”¹⁶³ A diplomatikus fordulatok mögött azonban ott rejlik az alkotmányos abszolutizmus elszalasztott lehetősége, a kompromisszumoké, amelyeket megkötvé talán maradandóbb eredményeket mutathattak volna fel. De hát, mint Nagy Frigyes mondta, II. József mindjárt a második lépést teszi meg, mielőtt az első megtette volna.¹⁶⁴ A halálugrás viszont elmaradt, éspedig az, hogy a kataszteri összeírás

nyomán bevezesse az általános jövedelmi adót. Így míg Erdélyben is a rendi reakció során a kataszteri összeírásokat nagyrészt megsemmisítették, a jozefinizmus legkézzelfoghatóbb és legmaradandóbb eredménye a népszámlálás – a teljes alapfelvétel és a revíziók töredéke – maradt.

Kérdés: mit tudunk meg belőle? Ha más összeírásokkal vetjük össze, akkor többet, mint első látásra vélünk. Ugyanakkor az egyéb források bizonytalanok. Az adóösszeírások és a népszámlálás családszámai községsorosan olyan szeszélyesen térnek el, hogy tanácstalanul állunk velük szemben. Ezért inkább csak kegyeletből közöljük az ortodox családfők összeírását, amelyet az adóösszeírások alapján készítettek a megyei és az egyházi hatóságok. A plébániaszabályozás római és görög katolikus lélekszám adatai már jobban eligazítanak. (A plébániaszabályozás célja a papok arányosabb elosztása volt, ezért 1782-től a papoknak össze kellett írniuk híveik számát, többszöri nekirugaszkodás után 1787-re nagyjából el is készült az kimutatások zöme, de még maradt 1790-re is, az anyag a népszámláláshoz viszonyítva kaotikus, de ez az egyetlen használható felekezeti kimutatás a korból.) A plébániaszabályozás anyaga némi lehetőséget ad a határörvidéki lakosság létszámának községsoros becslésére, valamint a felekezeti és az etnikai megoszlására. Az 1766-os adatokkal, valamint az 1850-es népszámlálás eredményeivel összevetve az eredmény az etnikai megoszlás stabilitása, valamint az, hogy az 1780-as évekre a görög katolikus egyház elérte azt, hogy a románság mintegy felét megnyerje magának, holott az 1760-as években mintegy 10%-ára olvadt le. Nem véletlen, hogy József nem akarta feszegetni a népszámlálási adatoknak az adóösszeírások adataival való összevetését, hiszen az adócsalások felfedése össznépi elégedetlenséghez vezethetett volna, célszerűbb volt az új adórendszerrel a teljes amnesia. Az sem véletlen, hogy a népszámlálás során felekezeti és etnikai adatokat sem akartak felvenni, mert ez is csak nyugtalanságot szülő spekulációkra adott volna alkalmat, hiszen a katolikus összeírás alkalmával elrendelték, hogy a katolikus pap jelezze az egyéb felekezetűeket is a kérdőíven, de ezt éppen a görög katolikus Petru Maior ügybuzgalma nyomán támadt panaszok miatt leállították. Az szerencsés véletlen, hogy Közép-Szolnok megye az egyik revízió alkalmával községenként felekezeti és etnikai bontásban adta meg a népességszámot. József céljainak eleve ellentmondott az etnikai megoszlás vizsgálata, taszította az erdélyi etnikai ellentétek szövevénye, és éppen az – ő kifejezésével – „erdélyi nacionalizmusok” megszüntetése miatt számolta fel a natiókat, a szász nemzet kifejezést be is tiltotta, és hivatalosan nem ismert csak „erdélyieket”. Ugyanakkor egyre radikálisabb lépéseket tett Erdély és Magyarország egyesítése érdekében, eltörölte a kettő közötti vámhatárt, egyesítette mindkettő kancelláriáját, a gubernátor helyett pedig vajdát akart kinevezni.

Nem tudni, hogy az 1840-es években az oly szorgos adatgyűjtő, mint a fő-hadparancsnoksági levéltárba betekintő Söllner, honnan vette azt az 1786-os adatot, amely Erdélyben relatív magyar többséget jelzett, a valóságos, mintegy 27%-ossal szemben. De jellemző a historiográfiai bizonytalanságra, hogy ezt egy olyan szociológus, mint Petre Suciú az 1920-as években elfogadta és magyarázta: „Az erdélyi román nép szaporaságát főleg annak a szegénységnek és kulturálatlanságnak köszönheti, amelyben élt.” A szászok és a magyarok éppen azért nem szaporodtak volna, mert magasabb életszínvonalukra vigyáztak. Forráskritika semmi. A magyarázat kurrens hiedelmeket összesít, viszont az értékelés szép, meg szépíti az elveszett idők itt maradó mocska. Ezért ezt hagyjuk, idézzük inkább Suciút: „Nálunk Erdélyben a változatos etnikai struktúrának jótékony hatásai voltak. Az interetnikus konfliktusokból alakult ki az erdélyi román nemzeti jelleme. Erdély egyes részein a rurális

élet nyugatiasabb aspektusa abban rejlik, hogy megelégszenek az együttlakó népekkel való kapcsolattal. / A békés kapcsolat erősebb kultúrát adott nekünk, a politikai elnyomásnak tulajdonítható nemzeti jellemünk. / És így a békés mozzanatokkal és interetnikus konfliktusokkal teljes együttélésből jött létre Erdélyben valamiféle »gens transylvanica«. / Ennek az országrésznek a jövője és boldogsága annak művészetében rejlik, hogy megtaláljuk a jó együttélés, a múltbeli ellenségeskedések emberies megbékítésének útját. / Ha a tegnap Erdélye számára a heterogén etnikai struktúra szerencsétlenség volt, okos és körültekintő politikusok kezében ez a struktúra boldogság a holnapi Erdélyben és egész Románia számára.”¹⁶⁵ A történelem nem úgy alakult, ahogy Petre Suciú szerette volna 1925-ben. Még egy évtized sem telt el, és az egyik legtekintélyesebb erdélyi Alexandru Vaida-Voevod a *numerus vallachicus* mozgalmával lepte meg a közvéleményt, azzal a követeléssel, hogy a nem románok létszámát 20%-ra korlátozzák a gazdasági vállalatoknál. És hogy a politika és a történetírás mennyire összefonódtak, mi sem érzékelteti jobban, mint az, ahogy Horthy Miklóst – állítólag – önmagából kifordulva 1941 őszének elején a budapesti román követet tanította ki, amikor előkapott egy francia térképet a románok 18. századi bevándorlásának érzékeltetésére, többek között azt is kiáltva: „...íme jogaink bizonyítéka!”¹⁶⁶ Most aztán törhetjük a fejünket, hogy a tévtanokat hirdető történészek az öregedő admirális színvonalára emelkedtek vagy oda süllyedtek le. Példa erre a *Magyar Szemle* egyik cikke.¹⁶⁷ Hasonló színvonalú román cikkeket is lehetne jelezni – a számháború értelmetlenségének példázására.

Paradox módon a zavarok egyik forrása nálunk Jancsó Benedek, aki az uralkodó magyar nacionalizmus történésze, ugyanakkor tisztelettel viseltetett az ellenségnek tekintett román nacionalizmussal szemben, hiszen mint 1892-ben írta, Bukarestben „minden román, még az isten is”,¹⁶⁸ és mi „ösi bűnünk szerint figyelembe se vesszük, mit írnak a román historikusok”.¹⁶⁹ Aztán nemsokára a románok 18. századi bevándorlásának tézisért ő állította fel, és valószínűsítette olyan számokkal, amelyek egy részének eredete még ismeretlen. Szerinte a fanarióta önkény elől menekültek Erdélybe, ugyanakkor említi az Erdélyből való kivándorlásokat is. Mint Jakó Zsigmond figyelmeztet: „Ha a vajdaságok oldaláról nézzük ezt a fluktuációt [mármint a migrációkat], az erdélyi helyzet tükörképét kapjuk. A vajdák és bojárok éppen úgy panaszkodnak embereik Erdélybe szökése miatt, mint az erdélyiek a vajdaságokba vándorlás fölött.”¹⁷⁰ A migrációk dinamikáját még ma sem ismerjük. Jancsó szerint viszont az 1770-es évektől a magyarság létszáma gyorsabban nőtt, mint a többi erdélyi népé, és ezt erősítette meg D. Prodan, amikor ízekre szedte Jancsó és követői számait, viszont bölcsen nem akarta elmondani, hogy milyen valós demográfiai folyamatok zajlottak a 18. század első felében, mivel nem is igazán tudjuk. Az tiszta fantazmagória, ahogy Jancsó az 1920-as években még 1760-as évektől is húsz éven át tartó román bevándorlást feltételezett, amikor éppen ekkortájt a kivándorlás lehetett erősebb.¹⁷¹ Ugyanakkor Jancsó-nak az 1910-es években világosabb fogalmai voltak az elmúlt évszázad demográfiai folyamatairól, mint bárkinek, mert mint egyik bizalmas levelében írta: „a természetes fejlődés következtében a pár százezernyi magyar nép számban egy millióra emelkedett, vagyonban és műveltségben is erősödött”, és az „erdélyrészi magyarságnak még az is szerencséje volt, hogy volt német városi polgársága is, amely igaz hogy idegen beolvadók, örmények és zsidók segítségével, mint városi polgárság igen értékes elemét alkotja az erdélyi magyarságnak és sok tekintetben igen jól betölti a pusztulásnak indult dzsentri hajdani társadalmi és politikai szerepét, sőt a lateiner értelmiség segítségével nagyobb kulturális, sőt merem

mondani nemzeti öntudattal is. [...] Egyszóval, Kedves barátom, a régi mondás ez esetben is igaznak bizonyult: fennmaradhatunk nem a magunk okossága, hanem az isteni gondviselés jóakarata és ellenségének ostobasága következtében.”¹⁷² Ezért nem árt észnél lenni, és a rövid távú haszon helyett a hosszú távú nyereségre gondolni. Fernand Braudel, a legnagyobb európai történész Izrael sorsával érzékeltette a történeti igazmondás jelentőségét, és ha ezt olvassuk, ne feledjük, hogy Biblia-olvasó őseink a mostoha évszázadok során népünk sorsát Izrael népének sorsával azonosították. „A civilizációk egymásutánjában – írja Braudel – mindegyik elmondja a maga igazát. Sohasem jó, ha a szomszéd teszi ezt. Az viszont biztos, hogy Izrael sorsát, erejét, tartósságát, öröklődését annak köszönheti, ami kemény mag maradt, nem akart szétmállani, azaz önmagához hű civilizáció. És minden civilizáció egyszerre mennyország és pokol az emberek számára.”¹⁷³ Számomra a régi Monarchia és vele Magyarország a maga nemzetek fölöttiségével és különböző nemzeti mozgalmaival olyan civilizáció, amelynek értékeit érdemes éltetni. Bartók Béla életművében jelent meg ez a maga teljességében. És mellette szólnak a számok is.

Számaink először adnak összképet mintegy száz esztendő erdélyi demográfiai fejlődéséről. Három évből hasonlíthatjuk össze az állónépesség számának regionális alakulását. Éspedig az 1766–67-es felekezeti összeírások, az 1785-ös népszámlálás és revíziói, valamint az 1850–51-es népszámlálás alapján. Összehasonlítható adatsorok előállítása érdekében némi utólagos számszaki becsléssel és alapos területi átcsoportosítással kellett élni. Ennek a jelentőségét nem lehet eléggé hangsúlyozni. A nagy feladat a határőrvidéki lakosság falvankénti megoszlásának a becslése volt, mivel csak 1786-ra vonatkozóan ismerjük az öt határőrezred össznépességének a létszámát.¹⁷⁴ Az adatokat rendszerező, statisztikai táblákba foglaló Varga E. Árpád (lásd 138. jegyzet) ebből indult ki, és abból, hogy az 1820-as évekre vonatkozóan tudjuk azt, hogy a határőrvidéki népesség hányadrészét tette ki egy-egy falu össznépességének, és végül ismerjük még a katolikus plébániaszabályozás alkalmával készült lélekösszeírás községsoros eredményeit, ezekből pedig vissza lehetett következtetni az 1780-as állapotokra. Ennek a munkának az eredményeként a határőrvidéki és a vegyes falvak – militarizált és tartományi – népességéről kapunk képet; egészében pedig a népességnövekedés dinamikájáról. Sőt, Varga E. Árpád számokat rendező munkája megteremtette az alapot, hogy immár az 1780-as évektől napjainkig az eddiginél hitelesebb statisztikai képet kaphassunk az erdélyi demográfiai világról.¹⁷⁵

Ugyanakkor tudnunk kell, hogy becsült adatokról van szó. Látnunk kell a torzítás lehetőségét, mert előkerült közben a gyergyószentmiklósi plébániák olyan kimutatása, amely külön feltünteti a határőr- és a provincialista népességet. Az összeírást 1787 szeptemberében az esperes, a főhadnagy és az alszolgabíró írta alá. Ha ennek az adatait táblázatba foglaljuk,¹⁷⁶ akkor elsősorban az lep meg, hogy a határőrtiszt segédkezésével lebonyolított összeírásban mennyivel alacsonyabb a tartományi (provincialista) népesség száma, mint a népszámlálásban és annak revízióiban. Törhetjük a fejünket, hogy mi lehet az eltérések oka...

	<i>Lakosok száma az 1787-es határőr és római katolikus összeírás szerint</i>				<i>Varga E. Árpád becslése</i>	<i>Provincialista jogi népesség az 1785-ös népszámlálás, 1786-os és 1787-es revíziói szerint</i>	<i>Római és görög katolikusok létszáma az 1786 és 1790-es plébánia-összeírás szerint (görög katolikusok zárójelben)</i>	
	<i>Gyalogok</i>	<i>Huszárok</i>	<i>Provinciális-ták</i>	<i>Összes</i>				
Gyergyó-szentmiklós	1915	580	523	3018	5258*	2366, 2402, 2655*	3012 (504)*	3167 (458)*
Szárhegy	1032	170	764	1966	1850	587, 591, 613	1722	1779 (70)
Ditró	1462	205	236	1903	2304	1200, 1183, 915*	2278	1846 (388)
Remete	1255	67	18	1340	1386	108, 161, 113	1265	1365 (20)
Alfalu	1864	166	310	2340	2685	659, 686, 638	2248	2350 (334)
Csoma falva	980	119	167	1266	1192	196, 187, 184	1083	1126 (65)
Újfalu	1130	222	24	1476	1546	233, 231, 209	1433	1504 (41)
Kilyénfalva	448	97	28	573	557	43, 45, 38	673	556
Tekerő-patak	610	119	218	1007	799	330, 328, 323	983	757 (41)

Táblázatunkból az derül ki, hogy a községsoros valós számok eltérhetnek Varga E. Árpád becslésétől, de az tény, hogy a határőrvidéki lakosság végszáma egyezik. Ha előkerülnek a határörklakosságra vonatkozó valósnak tekinthető községsoros adatok, akkor újra lehet számolni sok mindent, de addig ez az első és legmegbízhatóbb becslés, amely a népességszám alakulását kisebb-nagyobb tájanként elénk tárja.

A 18. század derekától a 19. század derekéig úgy lehetett regionálisan is összehasonlítható adatokat nyerni, hogy a józsefi területi beosztásba kellett az 1760-as évek, valamint az 1850–51-es községi adatokat áttenni – felekezetek szerint, hiszen csak a felekezet az egyetlen közös nevező. Ugyanakkor a felekezeti megoszlásból némileg az etnikai megoszlásra is lehet következtetni. A felekezeti és nemzeti együttélésre jellemző, hogy a görögkeleti vallás a köznapi szóhasználatban „oláh törvény”, a református pedig „magyar törvény”, hiszen a hétköznapiakat a vallás szabályozta, és az élet nagy eseményei is – a születés (keresztelés-sel), a házasság (templomi ceremóniával) és a temetés (papi segédlettel) – a valláshoz kötődtek. A felekezeti és etnikai megoszlás néhány százaléknyi eltéréssel fedte egymást. Erről a legteljesebb és számszerűsíthető képet az 1850–51-es népszámlálás ad, hiszen ennek összeállításakor egyaránt megtudakolták mindenkitől, hogy melyik valláshoz és nemzetiséghez tartozik. A görögkeletiek és a görög katolikusok szinte mind románoknak vallották magukat, hasonlóképpen a reformátusok és unitáriusok magyarnak, az evangélikusok pedig szásnak vagy németnek, a római katolikusok túlnyomó többsége pedig magyarnak. Az eltérés csak néhány százalék. És onnan is adódik, hogy a cigányok a különböző felekezetek között oszlottak meg, és 1850-ben talán ahhoz a nemzetiséghez írták őket, vagy vallották magukat, amelyhez nyelvi vagy felekezeti alapon tartoztak. Meglepő például, hogy az 1780-as években a Szilágyságban milyen sok a cigány református, vagy az, ahogy Beszter-

ce városában, illetve külvárosában a cigányul beszélők a három törvényes felekezet között megoszlottak. Példa erre *Közép-Szolnok megye felekezeti összeírása a „nemzeti nyelvvel” összevetve 1787-ben* táblázatunk. És példaként szolgálnak az egyik beszercei magisztrátusi jelentés számai.¹⁷⁷ Ebből a kimutatásból az is kiderül, hogy a népszámlálás folyamán pontosan felmérték a felekezeti és nyelvi megoszlást, ugyanis az 1785-ös végösszeg egyezik a népszámlálásban megadott jogi népesség összegével. Íme, Beszerce város lakosságának felekezeti és nyelvi megoszlása:

	Evangélikus		Római katolikus		Református		Görög katolikus	Összes
	Német nyelvű	Cigány nyelvű	Német nyelvű	Cigány nyelvű	Német nyelvű	Cigány nyelvű	Román nyelvű	
1785	2973	23	252	63	87	27	1132	4566
1786	2898	22	256	67	83	27	1082	4434

Az 1780-as években az etnicitás átpolitizálása még nem öltött olyan méreteket, mint az 1830-as évektől. Erdély népei és emberei három regionális rendi (politikai) nemzethez vagy nemzet alá tartoztak, mert a nemzet az uralkodó rendet alkotta. Emellett voltak jól elkülönülő jogállású kisebb-nagyobb csoportok. A magyar nemzet a nemesség, amelynek tagja volt a fogarasi bojár is, aki között még akadt olyan is, akinek ősei kiváltságos helyzetüket a havaselyi vajdának köszönhették, és aztán abban magyar király vagy erdélyi fejedelem erősítette meg a leszármazottakat.¹⁷⁸ De római száműzetésében a bécsi udvarral szemben magyar nemesi jogaira hivatkozott az az Inochentie Micu-Klein, a harcos görög katolikus püspök is, aki Erdélyben a nemzeti követelések ideológiáját kidolgozta, amikor a római hódítók utódaiként követelt magának és népének jogokat, azt követelvé, hogy a többihez hasonlóan nemzetnek ismerjék el a román.¹⁷⁹ Ugyanakkor nem tartotta magát románnak az a hunyadi nemes, aki magyarul nem is tudott, csak románul, és a görögkeleti egyházhoz tartozott, de külön templomba, a nemesekébe járt. Románnak tarthatta magát az a guberniumi tanácsos, mint Koszta István, aki a népszámlálás ügyeinek lebonyolításában nagy szerepet játszott, de jogilag a magyar nemesi nemzethez tartozott, ám román nemzeti törekvéseket nem támogatott, mint azt Iosif Méhesi, kancelláriai tanácsos tette, aki a nemzeti követeléseket újrafogalmazó és irányadó 1790-es felségfolyamodvány, a *Supplex Libellus Valachorum* egyik kidolgozója volt, vagy Ion Budai-Deleanu, aki csak élete vége felé szerzett magyar nemességet, de egyik epikai költeményében kisserkesztette a félcigány kisnemes, aki magyarnak tartotta magát.¹⁸⁰ A nemesség állampolgárság volt, etnikailag részben semleges, részben azért, mert a legitimáló mítosz a magyar honfoglalás volt, a hódítás, annak tézise, hogy a nemesi jogokat vérről szereztek az ősök, mert a kor felfogása szerint a hódítás legitimált. De legitimáltak a király adta privilégiumok is. A szászok autonómiája azokra a privilégiumokra épült, amelyeket mint a király „vendégei” kaptak. A szász nemzet vezetőrétegét az a városi polgárság alkotta, amely a hivatalok jövedelmeiből is élt, míg néhány család nemességet szerzett, de a Királyföldön a szabadok közösségei megakadályozták a jobbágyság intézményesítését. Szász városoknak ugyanakkor lehettek és voltak jobbágyszabványai, amelyek népe pénzzel vagy olykor munkával tartozott. A királyföldi szászok között élő szabad románok jogilag egyenjogúak voltak a szászokkal, de a tizedet a szász evangélikus lelkésznek kellett hogy fizessék, azon a címen, hogy szász telken laknak. A szászok

egyébként igyekeztek a románokat a közföldektől távol tartani, egész falvak éltek a szász városok függőségében. II. József kemény fellépése hozott ebben a vonatkozásban is fordulatot, amikor elrendelte, hogy a szász falvak földjeiből a románok is részesüljenek, vagy egy olyan nagy községet, mint Resinárt, egyszerűen szabadnak deklarált, és ezzel kivonta Nagyszeben függőségéből. Resinár korábban úgy akart szabadulni, hogy szkíta őseire hivatkozott. Az idegen ősökre való hivatkozás bevett gyakorlat volt, Bánffyhunad népe, ha szükségét érezte, magát tatárnak nyilvánította, Torockószentgyörgyére pedig stájer bevándorlók leszámazottainak. A jobbágyorsorból úgy akartak kitörni, hogy vagy valamikor szabad hódító vagy szabad bevándorló ősökre hivatkoztak. Ezeket az érveket írástudók öntötték formába, de egy-egy mozzanat rögzült a helyi hagyományban is. A rendi nemzet tagjainak függőségében élt a jobbágyosság és zsellérség. Abszolút többségük román volt, de jelentős a magyar és a szász jobbágyközösségek aránya is. A székely nemzet a szabad székelyekből állt, ezek nagy része adófizető volt, de identitását annál inkább őrizte, és elhatárolta magát a románoktól és a cigányoktól, akik egy része aztán asszimilálódott magát székelynek vallva, mert ezzel szabadnak is mondhatta magát. Számszerű arányokat csak az adóösszeírásokból és a felekezeti összeírásokból, majd az 1850-es népszámlálásokból lehet becsülni.

Bizonyos helyzetekben identitás, lojalitás és társadalmi helyzet állandóan mozgásban voltak. Brassóban görögkeleti bolgár és román kereskedők görögnek vallották magukat, hogy a Szent Háromság-templom javaiból részesüljenek.¹⁸¹ Ugyanakkor a felekezeti hovatartozás és lojalitás a nemzeti hovatartozás és lojalitás kereteit is megszabta. A görög katolikus egyház létrehozásával és megerősítésével a keleti és nyugati kereszténység közötti választóvonal módosult, románok kerültek a pápai főség alá, miközben a rítus keleti maradt, és a jozefinizmus a pápai fennhatóságot is korlátozta. A görög katolikus egyház forradalom volt az elitek szintjén, hiszen a papok tértek át elsőnek, és a papnevelés szintjének felemelése ablakot nyitott a nyugati kultúrára. Aki Rómában és Bécsben tanult, a felvilágosodás eszméit szívta magába, a felekezeti lojalitást a formálódó nemzeti ideológiába olvasztotta be. A határörvidék felállítását forradalmasította a tömeggondolkodást, mert példát adott arra, hogy tömegek létviszonyait radikálisan meg lehet változtatni. Ilyen tömeges privilegizálásra eddig Erdélyben nem volt példa. A kuruc hagyomány a románoknál Habsburg hagyománnyá vált, még akkor is, ha az 1784-es kitöréssel az uralkodó látványosan leszámolt, Horea és Cloșca látványos kivégzésével, miközben amnesztiával vette elejét a további megtorlásnak, amire a nemesség nagyon is törekedett. A görögkeleti és görög katolikus ellentétek forgatagában a császár iránti lojalitást sohasem kérdőjelezték meg. A felvilágosodás hatására a két egyházi vezetés és az értelmiségi hangadók egyesítik igényeiket a nemzeti követelésekben. A román nemzetiségi törekvéseknek két arca rajzolódott ki, a modern nemzeti és felekezeti nemzetiségi, hogy E. Turczynski kifejezésével éljünk.¹⁸²

Az etnicitás átpolitizálása több szinten is zajlott. A nemesség a saját privilégiumait legitimáló őskultusszal adott példát. Erdélyben a 18. század elején a magyar hun hódításelmélet analógiájára született meg a román római hódítás- és származáselmélet. Ezzel Inochentie Micu-Klein görög katolikus püspök lépett be a politikai élet arénájába, amikor egyben a román abszolút többségre hivatkozva követelte a román nemzet elismerését, mint negyedik nemzetét. Mire az erdélyi uralkodó elitek az adnumeratio törvénybe iktatásával válaszoltak, és pedig azzal, hogy a román nemes a magyar natio tagja. Ion Bob is, amikor egyháza és hívei helyzetének javítását követelte 1783-ban, azzal érvelt, hogy románok alkotják a

lakosság kétharmadát, a nemességnek pedig felét,¹⁸³ mire a vallásügyi bizottság Bánffy György gubernátorral és Mártonfi József katolikus püspökkel az élen – hat év múlva – csak azzal válaszolhatott, hogy ez túlzás.¹⁸⁴ A vallási megoszlásból lehetett ugyan következtetni, de igazában összehasonlítható felekezeti kimutatások sem készültek. És bár erős etnoszociális ellentétek hatották át az erdélyi társadalmi világokat, egyben a felekezeti és társadalmi választóvonalak nem jelentettek átjárhatatlanul zárt határokat, miközben ilyen határok nyelvileg homogén csoportokat is elválasztottak. Hunyad megye egyes falvaiban a román nemesek mint nemesek határolták el magukat a jobbágyoktól, bizonyos településeken külön templomuk is volt. Az asszimilációnak több formája is élt, a társadalmi, a politikai és a nyelvi. A román kisnemesség alapvetően a magyar arisztokráciához és birtokos nemességhez igazodott, míg a román kisnemességből kiemelkedő értelmiségiek alkották a román nemzeti mozgalom elitjét. A társadalmi világokat elválasztó alapvető határ a felekezeti hovatarozás volt. Az asszimiláció is felekezetváltással kezdődött, majd nyelvváltással folytatódott. A Habsburg hatalmat a katolikus vallás és egyház térhódítása érdekelte. Olykor statisztikai táblázatba is foglalta az egyes szerzetesrendek misszióinak eredményét. 1773-ban Auersperg gubernátor elégedetten jelezte az 1771–72-ben elért eredményt: 1460 fő a római katolikus egyház nyeresége, 9936 a görög katolikusé. Nem derül ki, hogy minden esetben lélekszámról van-e szó, vagy családfők számáról is. Általában gyanúsak az ilyen összesítések. Fogadjuk el, hogy lelkekről van szó. Ami érdekesebb, az az, hogy melyik felekezetről tértek át, és ezek a következők: 28% evangélikus, 33% református, 10% görögkeleti, 12% unitárius, zsidó csak négy személy, viszont 2% az aposztata, tehát, aki elhagyta a katolikus vallást (és most visszatért), ezenkívül 14%-ról nem mutatták ki pontosan, hogy melyik felekezetet hagyták el.¹⁸⁵

Nem kétséges, hogy a felekezeti mozgások aztán fokozatosan a magyarosodáshoz vezettek. Ennek színtere a város volt. Amikor a kolozsvári szász evangélikus lelkész az 1789-es unitárius egyházmegyéek adatait közölte, akkor azt tette szóvá, hogy miután a városban nagyobb a halandóság, mint falun, a megyei magyar és székelyföldi falvakból költöznek be a városba, és a vegyes házasságok révén a Binderből Kádár lesz.¹⁸⁶ Ez a mozzanat része annak a folyamatnak, amelyet Jancsó Benedek idézett levelében olyan életszerűen jellemzett. Ezt hitelesítik statisztikáink, amelyek sok eddigi képzetet és elképzelést módosíthatnak, cáfolhatnak és megerősíthetnek.

A számok tehát azt mondják, hogy az 1760-as és az 1780-as évek dereka között az össznépeség növekedési ütemét a görög katolikus és a görögkeleti népesség, valamint a római katolikusoké haladta meg. Nehéz eldönteni, hogy a románok esetében természetes szaporulatról van-e szó, vagy pedig arról, hogy az 1760-as évek összeírásakor alulregisztrálták a két felekezet híveit, bár inkább az gyanítható, hogy az adatközlő papok híveik számát azzal gyarapították, hogy a másik felekezethez tartozókat is a magukéhoz írták. A római katolikus növekedés átlag fölötti szintje az ellenreformáció hatékonyságával is magyarázható. Ez a protestáns felekezetek közül elsősorban az unitáriusokat sújtotta. Az 1780-as évektől a 19. század derekáig a román felekezetek országos átlag alatti növekedési üteme a meglepő. 1848–49 polgárháborújával magyarázni ezt történelemhamisítás, hiszen a mintegy 6 ezer fős román embervesztés mellett 10 ezer fős lehetett a magyar. Inkább az életszínvonal örszését célzó stratégiákról és a szegénység visszafogó erejéről lehet szó. Ebben a több mint fél évszázadban már az evangélikus létszámnövekedés üteme is az országos átlag alá került, elsősorban az életszínvonal örszésére kialakított „kétygyermekrendszer” miatt. Ha Erdély népes-

ségének növekedését részben becsült, részben kiegészített felekezeti adatok alapján tekintjük át az 1760-as évektől a 19. század derekáig, amikor már a felekezeti hovatartozást is nyilvántartó kimutatást készítettek, a következő kép jelenik meg:

	1763–1767	1785	1850	1763–1767	1785	1850
evangélikus	130 884	152 594	197 363	100	117	151
görögkeleti ortodox	596 272	598 500	621 852	100	100	104
görög katolikus	131 058	437 175	664 154	100	334	507
református	166 493	214 884	297 129	100	129	178
római katolikus	94 585	140 565	219 536	100	149	232
unitárius	28 644	31 705	46 012	100	111	161
zsidó	1000 ha 1500	2092	15 599	100 100	209 139	1559 1040
összes	1 147 936	1 577 515	2 061 645	100	137	180

Elvben problémát jelenthetnének a zsidók. 1850-ben a zsidókat zsidó nemzetiségűnek és felekezetűnek írták össze, hiszen magyarosodásuk még alig indult meg, bár a reformkorban már magyar nemzeti elkötelezettségüket kifejezésre juttatják, és Erdélyben a zsidó felekezet térhódítása a magyarság térhódítása. (Az 1760-as évekre annak tudatában becsültük számukat, hogy az adóösszeírások szerint 1766-ban 194, 1767-ben 151 családfőt tartottak nyilván.¹⁸⁷⁾

Hogy régióként miként alakult a felekezeti megoszlás, *A népesség felekezeti és területi változásai 1763/1767–1785 és 1785–1850 között* című táblázatunk mutatja. Ez forráskiadásunk legfontosabb táblázata. Varga E. Árpád akkor készítette el, amikor már sejtette, hogy közlése általa már nyomtatásban nem látható örökségként jelenik meg. És ki tudja, mit mondanak „az Elme leányai”, hogy mintegy hét esztendő forrásfeltáró és feldolgozó munkája végül egy táblázatba foglalható. Varga E. Árpád megjegyzéseivel, íme:

Megye, kerület	1763/1767–1785					1785–1850					
	Összes népesség	Román felekezetek	Római katolikus	Református	Evangélikus	Összes népesség	Román felekezetek	Római katolikus	Református	Evangélikus	Unitárius
Hunyad megye	2,54	2,59	2,63	0,85	–	0,27	0,28	0,43	–0,28	–a	–b
– Maroson inneni kerület	2,24	2,33	2,38	0,78	–	0,27	0,27	0,49	0,12	–	–
– Hátszegi kerület	3,03	3,23	–2,31	0,59	–	0,28	0,27	0,70	–0,06	–	–
– Maroson túli kerület	2,18	2,16	3,35	0,94	–	0,31	0,32	0,42	–0,73	–	–
– Zarándi kerület	2,86	2,79	–c	1,37	–	0,23	0,25	0,16	–2,71	–	–
Fehér megye	2,74	3,10	2,32	0,86	0,37	0,35	0,37	0,70	0,06d	–0,15e	–0,61
– Belső kerület	1,44	1,51	–c	1,24	0,41	0,42	0,43	1,36	0,58f	–0,21g	–0,09
– Zalatnai kerület	3,75	4,28	1,78	0,55	–0,00	0,30	0,34	0,57	–0,61	0,40	–0,74
Szeben megye	1,82	2,06	6,63h	1,21	0,84	0,39	0,39	0,12	0,55	0,40	–b
– Felső kerület	1,49	1,98	3,87	1,41	0,83	0,47	0,40	0,27	0,31	0,55	–
– Középső kerület	1,74	1,78	8,12h	0,83	0,84	0,27	0,33	–0,11	0,70	0,18	–
– Alsó kerület	2,19	2,40	2,82	1,54	0,87	0,47	0,45	0,98	0,54	0,60	–
Fogaras megye	1,22	1,52	3,85i	1,45	0,47	0,42	0,43	0,76	0,65	0,31	0,67b
– Olt folyón inneni kerület	1,31	1,34	2,49	0,34	0,45	0,54	0,54	0,79	0,03	0,36	–
– Olt folyón túli felső kerület	0,96	1,36	5,81i	1,98	0,40	0,39	0,45	0,69	0,68	0,26	0,66
– Olt folyón túli alsó kerület	1,38	2,01	–c	0,83	0,56	0,29	0,19	0,90	1,09	0,38	–

<i>Megye, kerület</i>	<i>1763/1767–1785</i>					<i>1785–1850</i>					
	<i>Összes népesség</i>	<i>Román felekezetek</i>	<i>Római katolikus</i>	<i>Református</i>	<i>Evangélikus</i>	<i>Összes népesség</i>	<i>Román felekezetek</i>	<i>Római katolikus</i>	<i>Református</i>	<i>Evangélikus</i>	<i>Unitárius</i>
Háromszék megye	1,40	1,73	1,91	1,21	0,60	0,63	0,66	0,77	0,54j	0,53k	0,53
– Sepsí kerület	1,35	1,13	3,70	1,22	–	0,69	0,89	0,72	0,55l	–a	0,53
– Kézdi kerület	1,27	0,38	1,34	1,20	–	0,64	0,43	0,79	0,48	–a	–
– Barcavidéki kerület	1,53	2,13	6,61	0,55	0,60	0,58	0,63	0,70	2,40n	0,47	–b
Udvarhely megye	1,09	0,01	1,10	1,46	–	0,75	0,87	0,75	0,70	–a	0,74
– Udvarhelyi kerület	1,35	–0,18	2,01	1,46	–	0,63	–0,70	0,70	0,69	–	0,74
– Csíki kerület	0,83	0,23	0,77	–	–	0,87	1,58o	0,77	–p	–	–b
Torda megye	0,89	0,57	3,28	1,39	1,89	0,34	0,25	0,86	0,57	0,45	0,97
– Felső-tordai kerület	0,47	0,00	3,69	1,76	1,19	0,52	0,39	1,11	0,72	0,69	–
– Alsó-dobokai kerület	1,25	0,95	3,28	1,06	2,24	0,28	0,18	0,68	0,38	0,47	–
– Alsó-kolosi kerület	0,76	0,56	2,85	1,23	1,32	0,27	0,21	0,71	0,52	0,21	0,77
Belső-Szolnok megye	1,65	1,55	1,72	2,06	1,92	0,29	0,22	0,41	0,41	1,58	–0,51
– Felső kerület	1,87	1,66	4,66r	4,37s	–	0,35	0,22	1,61	0,67	–	–
– Alsó kerület	1,17	1,09	0,58	1,42	1,92	0,32	0,24	0,77	0,36	1,28	–b
– Felső-dobokai kerület	1,96	1,92	1,69	2,15	–	0,20	0,19	–0,13	0,29	–	–0,76
Közép-Szolnok megye	2,31	2,58	1,90	1,39t	–	0,38	0,29	0,83	0,46	1,06	–
– Szolnoki kerület	3,51	4,59	1,68	1,38	–	0,34	0,21	0,85	0,48	1,06	–
– Krasznai kerület	0,68	0,28	1,70	1,39	–	0,47	0,38	1,19	0,46	0,00	–
– Kővári kerület	1,88	1,84	2,39	1,46	–	0,37	0,35	0,15	0,08	1,63	–

Megye, kerület	1763/1767–1785					1785–1850					
	Összes népesség	Román felekezetek	Római katolikus	Református	Evangélikus	Összes népesség	Román felekezetek	Római katolikus	Református	Evangélikus	Unitárius
Küküllő megye	1,08	0,82	2,43	1,32	0,33	0,42	0,33	0,26	0,60	0,26	0,63
– Felső kerület	0,36	0,06	2,33	0,35	0,22	0,34	0,35	-0,42	0,89 ^u	0,19 ^v	0,57
– Alsó kerület	1,27	1,53	0,46	1,69	0,50	0,39	0,34	1,01	0,41	0,32	0,54
– Marosi kerület	1,51	0,98	2,65	1,45	–	0,50	0,29	0,42	0,56	–	0,69
Kolozs megye	1,66	1,69	2,28	1,68	1,17	0,33	0,27	0,64	0,36	0,47	0,26
– Felső-kolosi kerület	1,67	1,62	1,84	1,74	1,64	0,34	0,25	0,84	0,29	0,29	-0,40
– Alsó-tordai kerület	1,64	1,75	3,32	1,58	-1,17	0,31	0,28	0,07	0,49	-0,50	0,34
Erdély összesen ^z	1,66	1,83	1,79	1,38	0,81	0,41	0,33	0,67	0,49	0,39	0,57

^a 1766-ban és 1832-ben nem írtak össze evangélikust.

^b 1789–1790-ben nem írtak össze unitáriust.

^c 1763-ban nem írtak össze római katolikus.

^d Az 1850-ben tévesen reformátusként felvett evangélikusok nélkül -0,17.

^e Az 1850-ben tévesen reformátusként felvett evangélikusokkal 0,31.

^f Az 1850-ben tévesen reformátusként felvett evangélikusok nélkül 0,33.

^g Az 1850-ben tévesen reformátusként felvett evangélikusokkal 0,30.

^h Kiugró növekmény Nagyszebenben, ahol 1763-ban nem írtak össze római katolikus.

ⁱ A nagymértékű növekedés Segesvárott következett be.

^j Az 1850-ben tévesen evangélikusként felvett reformátusokkal 0,57.

^k Az 1850-ben tévesen evangélikusként felvett reformátusok nélkül 0,48.

^l Az 1850-ben tévesen evangélikusként felvett reformátusokkal 0,62.

^m Nagymértékű növekmény Brassóban, ahol 1763-ban nem írtak össze római katolikus.

ⁿ A nagymértékű növekedés Brassóban következett be.

^o A nagymértékű növekedés Gyergyó vidékén következett be.

^p 1766-ban nem írtak össze reformátust.

^r Növekmény Lápos Bánya, Magyar és Oláh Lápos helységeiben, ahol 1763-ban a római katolikusokról nincs adat.

^s Jelentősebb növekmény Magyar Lápos és Damokos helységeiben, ahol 1766-ban a reformátusokról nincs adat.

^t Az 1766-os összeírásból hiányzik a megye, ezért itt a református növekmény erdélyi átlaga lett beállítva.

^u Az 1850-ben tévesen evangélikusként felvett reformátusokkal 0,91.

^v Az 1850-ben tévesen evangélikusként felvett reformátusok nélkül 0,17.

^z Az unitáriusok lélekszám-növekedésének éves átlaga 1766–1785 között: 0,53%.

A felekezeti népszéíráások és a népszámlálások természetesen csak valószínűségeket kínálnak. Valószínűbb valószínűségeket, mint a korabeli országismertető irodalomban keringő ellenőrizetlen és ellenőrizhetetlen összesítő számok, vagy azok, amelyek az adószedő hatóságok félrevezetésére készültek. Ezek az adóösszeíráások madártávlatból nagyon jól körvonalazott összképet kínálnak a népességszám és a társadalmi rétegződés alakulásáról. Kérdés, hogy mikor és miként?

Az adózó családfeőket (a családapákat és az özvegyeket) annak rendje és módja szerint évente összeírták. Az 1780-as évek népszámlálásának és adóösszeíráásainak számait összehasonlítva az adóösszeíráások tízezerrel több adózó családfeőt mutatnak ki, mint a népszámlálás, és így ha az ötös szorzószámmal élünk, mintegy ötvenezerrel több lakost. Ez a fajta népességszámbecslés még reálisnak is tűnt valamikor, az 1820-as évekig mintha az adóösszeíráások a népességszám alakulását követnék.¹⁸⁸ Utána viszont már nem. Kőváry László az 1840-es években úgy becsülte Erdély népességét, hogy az 1772-es adóösszeíráás családfeőinek létszámát héttel szorozta meg.¹⁸⁹ Az eredmény majdnem tökéletes: 2,12 millió, igaz, Kőváry eltekintett a majdnem kétszázézeres határőrnépességtől. Az 1850-es népszámlálás szerint Erdély népessége 2,07 millió. (Az 1848–49-es embervesztések mintegy 18 ezerre tehetőek, a korabeli román propagandában hangoztatott 40 ezer románnal és – az egyik román kortárs szerinti – 100 ezer magyarral szemben.) Csakhogy az adóösszeíráásokkal jó lesz vigyázni. Az ördög még csak nem is a részletekben lakik. Az 1780-as évek adóösszeíráásainak családfeőszámai a népszámlálás és a revíziói népességszámával nem mozognak együtt. Az adózó családfeők száma nő, miközben a népszámlálás és a revíziók népességszáma csökken. Az adózó családfeők száma 1785-ben 298 746, 1786-ban 312 509, 1787-ben 314 430, 1788-ban 307 259, 1789-ben 307 958. Nagyobb baj, hogy 1847-ben (305 431) alig valamivel több, mint 1821-ben (301 164), míg 1805-ben (344 950) is több, mint 1831-ben (325 115). Ezek szerint Erdély lakosságának csökkennie kellett volna, de nem ezt tette, hanem az 1780-as évek 1,5 milliójáról az 1850-es évek 2 millió fölé emelkedett. A határőrvideki – megbízható – népességszámok arról szólnak, hogy amíg ott – tehát Erdély Kárpátok menti falvaiban – 1785 és 1810 között stagnálásnak lehetünk tanúi, utána már nekilendült a növekedés, és az 1840-es években az 1%-ot is meghaladta, míg 1785 és 1846 között csak 0,51% volt. A határőrvideki adatok minden valószínűség szerint az erdélyi demográfiai helyzetet is jellemzik. Az adózó családfeők létszáma 1831 és 1847 között azért csökkent, miközben a lakosság száma nőtt, mert az általános családnagyság nőtt meg, legalábbis ezt játszották meg az adóösszeírók előtt. Dózsa Dániel tapasztalata szerint „az apa haláláig gyermekei közt nem oszták szét a telket, azután is a kisebb testvérek a nagyobb köré húzódtak, s így éltek közös háztartással tűrhető jólétben, oly vagyon után, mely szétaraboltna egyiküknek sem nyújtott volna életmódot”. A határőrvideken pedig egy-egy házközösség tucatnyi embert foglalt magába. Igaz, itt már a reformkorban nem is kellett adózni, de a katonai szolgálat terheinek könnyítése érdekében tömörültek, és ezt maga a katonai vezetés is pártfogolta.¹⁹⁰ Az adóösszeíráások és a népszámlálás számainak összevetése és az eltérések magyarázata olyan feladat, amely megoldásához csak az összeírt személyek és családok egyenként való összehasonlításával lehet közelebb jutni. A községsoros vizsgálat sem segít, mert az adóösszeíráásban és a népszámlálásban szereplő családfeők községenkénti szűrőpróbaszerű vizsgálata nem jelez semmi szabályszerűséget, hol itt nagyobb a családok száma, hol ott... Bár az lett volna logikus, hogy az adóösszeíráásokban kevesebb családfeőt találjunk, mint a népszámlálásban. II. József bölcsességére vallott, hogy az új adórendszer bevezetésekor fátylat

akart borítani a múltra. De igazában uralma monumentális erőfeszítéseket, sok indulatot és hatalmas tömeg számot hagyott hátra. Ezek a számok pedig csak újabb kérdéseket tesznek fel. Minden úgy volt vajon, ahogy a számok mutatják? És ha igen, akkor miért és miként? Ugyanakkor új perspektívákat is kapunk! Ezek tudományosak is lehetnek, ha félretesszük az etnoszociális indulatokat! Vagy ezeket jó irányba kanalizáljuk. A jövő kérdése.

Bajlódásunknak egyik eredménye lehet az is, hogy remélhetően véget vet a madártávlatból való spekulációknak, és térségünk történeti demográfiájának szebb és igazabb műveléséhez készíti elő a talajt, miközben azért ott dolgozik bennünk ama bizonyos „statisztikán kívüli élet” nosztalgiája. „Itt éles az elme, ott ködbe tébolyog” – írta Csokonai Vitéz Mihály, és eltűnődhetünk azon, hogy vajon hol is az az itt és ott...

Itt és most viszont az érvényes, amit 1939. február 12-én Márton Áron püspökké szentelése alkalmával a kolozsvári Szent Mihály-templomban mondott: „Vallom és hirdetem, hogy vannak olyan igazságok, amelyeknek alapján minden igaz embernek találkozniok kell. Ahogy Erdély földjén a hegyek völgyekkel, a mezők erdőkkel, hófedte bércek a síksággal váltakoznak, éppen úgy váltakoznak a népek Erdély földjén, ahol három nyelven beszélnek és hat-hét féle szertartás szerint imádják Istent, de van a krisztusi evangéliumnak ereje, amely hozzásegít ahhoz, hogy különféle ellentétek összhangba olvadjanak fel és a testvéri együttműködés útját egyengessék.” Köteteinket sokféleképpen lehet forgatni, de valahogy olyképpen kellene, hogy ne hozzunk szégyent arra a szellemre, amelynek Márton Áron hangot adott.¹⁹¹

Reformot! De hogyan?

(Kazinczy Ferenc és Berzeviczy Gergely furcsa vitája
múltról, jelenről, jövőről)¹⁹²

Reformot! De hogyan? És kivel? – összeurópai kérdés. Forradalommal vagy forradalom nélkül? Vagy reformot reform nélkül? A németek állandóan reformáltak, de – egyes mai történészek szerint – inkább csak a káoszt strukturálták át. A reformmodellként szolgáló Angliában a reform eszméjéről nem sokat beszéltek, reformon konkrét dolgokat értettek, mint parlamenti reformot vagy a prostitúció szabályozását. A reformer szószármazék viszont talán éppen az angol nyelvben született.¹⁹³ Ugyanakkor az is jellemző, hogy egy 1930-as brit lexikon szerint a reformizmus törekvése a személyiség pszichopátiájára utal.¹⁹⁴

Magyarország – Csaplovics János találó kifejezésével – Európa kicsinyben, sajnos olykor nagyon zsugorított és szorító. A reformkor azonban nemzeti történelmünk fénykora. Ennek egyik előkészítője Kazinczy Ferenc és Berzeviczy Gergely furcsa vitája, amelyben reformról volt szó, de a kifejezés említése nélkül. A reform szó ugyanis viszonylag későn honosodott meg nyelvünkben. Martinovics a legradikálisabb és leggátlástalanabb reformer vallatása során még reformatio leopoldináról nyilatkozott, és Széchenyi is a *Hitelben* „egy józan s csendes Reformatió”-ról értekezett, a *Stadium* eredeti címe pedig *Reformatio* lett volna. Kossuth viszont 1832 szeptemberében a zempléni megyegyűlésen „Reform” című Széchenyi-műről szólt,¹⁹⁵ és talán angol hatásra rövidítette a szót, vagy Kazinczy szórövidítési technikáját követte. A reformer szó is divatba jött, az 1840-es évek derekán Széchenyi keserűen jegyezte meg, hogy „annyi a reformer szakács, meg kukta, hogy se vége, se hosz-sza”, viszont magát továbbra is „ernyedetlen reformer”-nek tartotta.¹⁹⁶

1795 után Berzeviczy Gergely „ernyedetlen reformer”. Kérdés milyen áron? És milyen hatással? Erről is szól a Kazinczy–Berzeviczy-vita, amely történelmi szakirodalmunk egyik kedvenc, ugyanakkor a háttérforrások ismeretét nélkülöző témája.

Husztai Dénes „két véglet küzdelmé”-t látta a vitában, amelynek során Kazinczy „idealista nacionalizmusa” szembekerült Berzeviczy „doktrinér jellegű racionalizmusával” és „utilitarisztikus gazdasági elgondolásaival”.¹⁹⁷ Ezzel sokban egybehangzik Révai József tézise, amely szerint a két férfiú a felvilágosodás továbbélésének két egymástól eltérő mód-ozatát képviselte, éspedig Kazinczy a nyelvújítással a polgári fejlődés járható útját róttá, míg Berzeviczy ökonomista radikalizmusával a Habsburgok segítségét keresve szembefordult a nemzeti követelésekkel, és végzetesen elszigetelődött.¹⁹⁸ Szauder József a leegyszerűsítő tézisekkel szemben foglalt állást: „Ha [Kazinczy] Kisfaludy [Sándor] fő törvényével, a nemzetiséggel és hazafisággal a maga egyetemes szempontú s klasszicista ízlésű irodalmi-

ságát szegezte szembe, Berzeviczy Gergellyel szemben valósággal Kisfaludy Sándor mezét öltötte magára: a feltétlen Habsburg-barát ökonomistának kozmopolita tanait oly élesen utasította vissza, mint egy nemesi-nemzeti szemléletű patrióta.” Kazinczy mégis „önmagához hű magatartás”-t tanúsított, „amely az élet szélső álláspontjai között, megértve és bírálva, visszatükrözve is azokat, az átfogó egység, a harccal megvalósítandó nagyobb s igazabb harmónia útját készíti elő.”¹⁹⁹ Sinkó Ervin mesteri Kazinczy-esszéjében viszont Kazinczynak „Berzeviczyvel való ideológiai konfliktusa a magyar hazafiságot, a magyar nemzeti koncepciót illetően – voltaképpen Kazinczy konfliktusa Kazinczyval”, tehát „a nacionalista” széphalmi mester a hajdani jozefinistával, a posztjozefinista Berzeviczyvel, mint a maga kozmopolita alteregójával vitatkozott.²⁰⁰ Az 1970-es évek hazai történetírásában „a feudális nacionalista” Kazinczy támadt rá a felvilágosodás társadalmi érzékenységét képviselő Berzeviczyre, aki kakaslomnici kastélyának dolgozó szobájában „néma szavak”-at vetett papírra, „amelyekre az országban akkor talán csak a környező hegyek figyeltek”.²⁰¹ „A néma szavak” és „a figyelő hegyek” metaforája azonban nem magyarázza meg, hogy akkor miként is kerülhetett sor a vitára, és miért láthatott napvilágot viszonylag sok Berzeviczy-írás. És miért tudott Berzeviczyről olyan lelkes és emberi jó tulajdonságait oly meghittan bemutató méltatást adni róla és munkásságáról a *Tudományos Gyűjtemény*,²⁰² külön kiemelve, hogy a tiszai evangélikus kerületi iskolák felügyelőjeként „fejtette ki nagy lelkének legszebb tehetségeit”.²⁰³ És példa erre Kossuth, aki otthonról hozta a hatalommal dacoló Martinovics iránti tiszteletét, viszont az eperjesi kollégiumban ismerhette meg a felvilágosodás természetjogát, amelynek szellemét éltette mindhalálig.²⁰⁴ A feudális nacionalizmust valló dichotóm szemlélet viszont a vita lényegének félreismeréseként bélyegezte meg, azt az árnyalt elemzést,²⁰⁵ amely a progresszió belső vitájaként jelenítette meg a fejleményeket.²⁰⁶ A nyugati magyar történészek szerint a vita választatot jelez, mert az állampolgári magatartás két – „azonos megvalósulási esélyekkel” rendelkező – változata került egymással szembe, éspedig a nemzetek fölötti hungarus patriotizmus és a kizárólagosságra törő magyar nacionalizmus.²⁰⁷ Ebből a túlideologizált historiográfiai szövevényből a kiút a múlt forrásain keresztül vezethet a jövőbe.²⁰⁸ A múlt tanúsága Berzeviczy és Kazinczy irathagyatéka; sajnos, nem kerültek elő a bécsi titkosrendőrség idevágó dokumentumai, márpedig a titkosrendőrség és nem a tátrai hegyek figyelték a fejleményeket.

A vita két felvonásban bontakozott ki. Először 1809–10-ben kemény levélváltásnak lehetünk tanúi, majd 1817-ben éles cikkváltásnak. Két olyan férfi került szembe, akiket alapvetően összekötött a szabadkőműves és aztán az „összeesküvő” múlt, mert feltehetően Berzeviczy is kapcsolatban állt a Reformátorok Társaságával, és aztán 1800 táján névtelenül német nyelvű röpiratot tett közzé „A magyarországi felségsértési per” címmel, amelyben a mozgalom mérsékelt jellegét hangsúlyozta, és azt, hogy a perrel és a kemény ítéletekkel „a tehetségek és a tudományok ellen hirdettek háborút”.²⁰⁹ És amíg Kazinczy 2387 napot töltött – saját szavai szerint – a kalitkában, Berzeviczy a családi birtokon húzta meg magát, és úgy vívta meg a reformerek utóvédharcát, hogy az íróasztal mellől támadott, újabb és újabb értekezést készítve kora nagy kérdéseiről. Kora valósága béklyózta az íróasztalhoz. Végzetes traumának bizonyult ugyanis az, hogy 1802-ben nem választották meg diétai követnek, és a megyei életben sem igazán tudott érvényesülni, bár sokan becsülték azokért az erőfeszítéseikért, amelyeket annak érdekében fejtett ki, hogy piacot találjon a tokaji bornak. A szepesi földbirtokosok fő pénzbevételei forrása ugyanis a tokaji bor volt. Berzeviczy a ketős – az uralkodói és a rendi – reakció elhárítása érdekében olyan szövetségest keresett, aki

segíthette volna reformelképzelései megvalósítását. 1802-ben még József nádorhoz fordult, 1805-ben már Károly főherceghez. A nádornak olyan reformprogramot fejtett ki, amely az 1830-as évek reformstratégiájára emlékeztet; még diétai úton akart haladni. De aztán úgy látta, hogy erre nincs remény, hanem 150 éves kormányzati nevelő munka kellene új nemzedék születéséhez, és az 1802-es diétáról szóló Göttingában megjelent értekezésében arról írt, hogy „Magyarországon előbb vagy utóbb katonai reformra kerül sor”.²¹⁰ Ennek megfelelően Károly főhercegnek a nemesi felkelés megszüntetéséről értekezett, és a királyi hatalom kemény fellépését sürgette.²¹¹ Ekkor magasabb felkérésre is dolgozott. A titkosrendőrségi politika egyik irányítója, Armbruster, udvari titkár volt az, akivel szorosabb kapcsolatba került. Armbruster a Napóleon-tisztelő posztjozefinista reformirányzat híveként azt is feladatának tartotta, hogy a magyar írókat megfigyelmezze, mert irritálta, hogy azok valamiféle „láthatatlan egyházat alkotnak”, ahelyett hogy egymást mocskolnák.²¹² Ennek érdekében vitákat akart kiprovokálni, és mint lapszerkesztő honort is fizetett, bár igazán célját nem érte el, mert mindenki a maga játszmáját játszotta. Berzeviczy is. Az együttműködés valamiféle védettséget biztosított. És erre szüksége volt, mert sok olyat írt, ami nem tetszett Bécsben. Az még titokban maradhatott, hogy 1790-ben Magyarország függetlensége mellett kardoskodott, de az már nem, hogy 1797-ben Lőcsén éles hangú vádiratot tett közzé a Magyarországot sújtó birodalmi gazdaságpolitika ellen.²¹³ Be is tiltották. De az, amit Berzeviczy a parasztok helyzetéről írt, már inkább tetszett a birodalompolitika egyes játékmestereinek. Nem kétséges, ez Berzeviczy legjelentősebb műve. Radikális szemlélete miatt nem akadt rá kiadó, kéziratban terjedt. Máriássy Józsefhez is eljutott egy példány, aki anélkül, hogy szólt volna a szerzőnek, 1806-ban Lőcsén egyszerűen kinyomattatta. Már csak a címlap hiányzott, amikor meghívta ebédre Berzeviczy Gergelyt, és egy csésze kávéval átadta a bekötött könyvet, jelezve, hogy saját maga veszélyére adta ki, mert nincs törvény, amely megtiltaná, hogy magyar nemes saját felelősségére könyvet adjon ki, és így „az egész nemesség becsületére válik, hogy e munkát egy nemes írta, és egy másik nemes adta ki”. Berzeviczy nem akarta letagadni, hogy ő írta, de a kinyomtatásban nem akart részt venni.²¹⁴ Ezért – mint munkája második kiadásához írt előszavából megtudjuk – megegyeztek, hogy a címlapon világosan jelzik, hogy Berzeviczy Gergely a szerző, és Máriássy József saját akaratából adta ki.²¹⁵ De még mielőtt a címlap elkészülhetett volna, Máriássy sok példányt szétosztott, a megye ezt megtudta, háromnapi fogságra vetette a nyomdászt, a „kiadó” ellen pedig fiskális akciót indítottak, aki elindult Budára, de – mint Berzeviczy Gergely hol így, hol úgy emlékezett – Cinkotán vagy Kerepesen felborult a kocsija, és nyakát szegte. Az úgy elaludt, és ez némileg gyanús. A Helytartótanács elrendelte a könyv elkobzását. A szepesi városok comese szerint 500 példány van a nyomdásznál, de azokat a helyi kiváltságok sérelme nélkül nem lehet elkobozni.²¹⁶ Valójában több mint ezer példány maradt a nyomdásznál, és ezek a nyomdász halála után 1808-ban már Berzeviczy Gergelyhez kerültek, aki egyházi kapcsolataival élve próbálta terjeszteni.²¹⁷ 1812-ben felvetődött a második kiadás lehetősége, de amikor Öfelsége érdeklődött, hogy miért és hogyan kobozták el a munkát, a Helytartótanács az előiratokat nem találta.²¹⁸ Közben Genersich János lefordította latinról németre.²¹⁹ Az államrendőrség először csak megérdeklődte a Magyar Kancelláriánál, hogy miért kobozták el a latin művet, és nem érte be a válasszal, hogy a munkát Magyarországon a cenzúra megkezelésével adták ki.²²⁰ Aztán közölte a Kancelláriával, hogy a bécsi cenzor engedélyezte ezt „a király és az emberiség alapelveinek megfelelő” értekezést, amelyet úgy kellene kiadni, hogy ne tűntessék fel a kiadási helyet. Nyilván azért, mert ha Bécsben jelenik meg, akkor

már eleve taszítja a magyarországi olvasót, sőt eltűnődhet azon, hogy itthon betiltott mű miként láthatott napvilágot éppen Bécsben, amikor Ófelsége Schlachta Ferenc ügyvéd jogi kompendiumának kiadását a földesúr-paraszt viszonyáról nem engedélyezte, és a szerző csak úgy kapta vissza a kéziratot, hogy nyilatkozatban fogadta meg a közlésről való lemondását,²²¹ és ezek után került a Széchényi Könyvtárba.²²² Az államrendőrség Berzeviczy könyvének kiadása érdekében viszont kitett magáért. A Kancelláriához intézett átiratában azt fejtegette, hogy a tárgyat mértéktartással és körültekintéssel taglalja, és különben is „nem a népnek, hanem csak a művelt olvasónak szól”. Csak éppen a könyv sorsáról szóló bevezető elhagyását javasolta. A Kancellária viszont a leghatározottabban elutasította a mű kiadását. A kancelláriai votumot Cziráky Antal, a rendi-királyi dualizmus harcos egyénisége fogalmazta meg, aki kifejezetten hangsúlyozva, hogy a Kancelláriának nem feladata a recenzio, mégis azt írt, és így ő is részese lett a nagy vitának. Cziráky nem tagadta, hogy Berzeviczy művében „van igaz és jó”, de a parasztság helyzetének, államhoz és földesúrhoz való viszonyának a bemutatása „a legkevésbé sem hű, hanem inkább alapvetően túlzott kozmopolitizmussal pártosan készült és nyilvánvalóan hibás”.²²³ Voltak is megszívlelendő érvei. De alapvetően az izgatta a Kancelláriát, hogy a status quón ne változtassanak.

De kérdés, mi izgatta Kazinczy Ferencet, aki fokozatosan fordult szembe Berzeviczyvel? Először amiatt háborodott fel, hogy egykori barátja 1808-ban Pesten kiadott „Nézetek az ázsiai-európai világkereskedelemről” szóló német nyelvű könyvében összbiriodalmi húrokat pengetett, amikor arról írt, hogy a Habsburg Birodalomban „az államérdek egysége megvan, és az egyes részek különbözősége lassankint ki fog egyenlítettetni, és idővel egy nagy egésszé összeolvadni”.²²⁴ Amit aztán a parasztság helyzetéről olvasott, az mintha húsaába vágott volna. „Jaj annak a nemzetnek édes barátom, amelynek sok Berzeviczyje van!” – írta egyik közös barátjuknak, Koczok Istvánnak, majd Rummy Károly Györgynek és másoknak bírálta Berzeviczyt, hogy végül aztán őt se kímélje. Mert igaz ugyan, hogy Berzeviczyhez szóló levelében régi barátságáról, szeretetéről és tiszteletéről biztosította, de amit írt, vádirat. Megismétli a világkereskedelemről szóló német munkával kapcsolatos véleményét: „Egy nemzet felbomlasztása politikai gyilkosság”, „nemzetem, a nacionalizmus számomra kedvesebb az aranynál”, és „még a sírban is keservesen fogok forgolódni, ha fiam németül és nem magyarul sirat”. A parasztokról szóló mű első fejezetéről elismeréssel nyilatkozott. Annak jelzését, hogy a kormányzat megvallja majd a feudális rendszer elavultságát, megtoldotta Katalin cárnő alapelveivel: tulajdon nélkül nincs mezőgazdaság. Azt is érzékeltette, hogy a földesurak nem vesztenének olyan sokat, mint vélik. „Gyakran kérdeztem én is magamtól, hogy az átalakulás milyen következményekkel járhat a szellemi kultúra számára, ami az emberiség legmagasabb értéke. Ebben teljesen egyetértek Önnel, csak azt hiszem, hogy a sok javítandó dologból nem elég csupán egyet kiemelni.” Éspedig ilyennek tartotta azt, hogy Berzeviczy Gergely szerint a paraszt az igazságszolgáltatás terén teljesen a nemesi önkénytől függ, holott – érzékeltette Kazinczy – van rá sok példa, hogy a paraszt pert nyert földesurával szemben. Maga is tapasztalta, hogy Morvaországban, Csehországban, Ausztriában, Bajorországban, ahol a kormányzat jobban kedvez a parasztoknak, ezek úgy nyilatkoztak, hogy a magyarok helyzete elviselhetőbb. Egyetértett azzal a véleménnyel, hogy nem a földesúri, hanem az egyéb terhek teszik tönkre a parasztot. A paraszti gazdaság – Berzeviczy-féle – büdzséje viszont hamis, mert ilyen költségvetéssel ő maga egyévi jövedelmeiből egy hónapig sem tudna kijönni. Ő maga – hangsúlyozza a széphalmi birtokos – parasztjait nem vereti, és ha engedi, hogy kezét csókoljanak neki, csak azért teszi, mert

a rabszolgává alacsonyított rabszolgát zavarná, ha nem másként köszön, felesége viszont orvosságot visz a beteg jobbágyoknak, sőt egyszer még meg is szoptatott egy csecsemőt.

Hogy amit Kazinczy a kézcsókról írt, mennyire nem képmutatás, azt szépen jelzi 1816-os népiskolai tervezete, amely igaz humanitárius hitvallás azzal a céllal, hogy „korunknak progresszióját bizonyítsa”.²²⁵

Kazinczy azt nem írta meg a régi barátának, hogy műve latin stílusát milyen rossznak tartja, de azt igen, hogy „hangneme nyugtalan”; és erre csak pszichológiai magyarázatot talált: „Eszméiben Ön nem ott él, ahova a sors helyezte: Ön itt idegen, és nem érzi jól magát. A németeket én nem nézem le, de áldom a sorsom, hogy magyarnak tett. Jó és rossz mindenütt van. Hogy ami jó, az itt kivétel, kérdezze a nyugodt gondolkodó. Itt a Ráday Gedeonok nem egyedüli jelenségek, Orczy József, sőt Palocsay báró, a Vadember! halálos ágyán fiai lelkére kötötte, hogy jobbágyaikat atyáikként tiszteljék.” És következik Rousseau intése, mely szerint „egy lesüllyedt népet csak és kizárólag úgy lehet felemelni, ha megtanítják önmaga tiszteletére”. Tehát aki fel akarja emelni a népet és a nemzetet, az „kívánjon tudományos műveltséget, a többi magától jön. Jaj annak, aki idő előtt beleavatkozik a gondviselés és a fokonként ható természet menetébe! Az nem épít, rombol.”²²⁶

Berzeviczy sem maradt adós a válasszal. Ez is szép hitvallás a tökéletesedésre való törekvés mellett és a türelmetlenség, valamint képmutatás ellen, és egyben példázza azt is, hogy nyilvánosság esetén a szembenálló nézetek kiigazíthatnák egymást: „Mily szép a sajátságabság! Ha mi, ebben az esetben tételeinket és nézeteinket a közönség elé vihettük volna, akkor azokról vélemény alakulhatott volna ki, amely az igazsághoz közel járt volna, vagy eljutott volna hozzá.” Viszont munkáit a hazai helyzetnek megfelelően írta meg. „Az a véleményem, hogy Magyarországon erkölcsi betegség hódított teret, amely annál veszélyesebb, mivel rejtett és szép látszatba lehet burkolni. Ez az *önmagába való szerelmesedés* állapota. [Magyarán: önimádat.] Ebben az állapotban az ember képtelen felismerni a fogyatékosságokat és a bajokat; minden jó, sőt nem szorul javításra, a legrosszabb rossz is szokás, tiszteletre méltó óság.” Az önimádat olyan, mint az álomkor, a benne szenvedő embert fel kell rázni – fejtegette Berzeviczy –, mert különben nincs haladás, márpedig Magyarország természeti kincsekben gazdag ország: „Mi lehetne? Mi most? Mi volt?” – kérdezte. Nagy Lajos és Mátyás alatt emelkedni kezdett, de visszaesett. A kérdésre, hogy Kazinczy világszemlélete segíthet-e, a válasz a következő: „Ön a nacionalizmus eszméjét mutatja fel: nem érték egyet, mert a nacionalizmus önmagában valamiféle egyoldalúság, és mi Magyarországon valójában nem vagyunk nemzet. Nézetem szerint az állam mindenképp fölé áll a maga függetlenségével, önállóságával és lakosainak lehetőség szerint elérhető boldogságával együtt, amihez szükségszerűen hozzátartozik a többség jóléte, kultúrája, erkölcsé. A többi, példának okáért nacionalizmus, privilégiumok, alkotmányok, szokások ennek van alárendelve.” Emellett szól a föld hatezer éves története. Az egoizmus nem patriotizmus. „Az embernek az állami piramis csúcsára kell állni ahhoz, hogy az egészet átlássa.” A parasztság elnyomásának mentegetése „látszattervekre épül és az egészre káros intézmény szépítgetése”.²²⁷

Sajnos nem ismerjük Kazinczy 1809-i recenziójának pontos szövegét, mert sem Bécsben, sem Lipcsében nem közölték. A két vitatkozó férfi között a kapcsolat nem szakadt meg. 1812 novemberében például Kazinczy jól elbeszélgetett volna Berzeviczyvel, ha Vay József nem szól közbe, így csak a lomnici prófétának egyik kis frivol és ízléstelen megnyilvánulását jegyezte le.²²⁸

Berzeviczy Gergely lassan eltűnt Kazinczy levelezéséből és látóköréből, amíg egyszer csak 1817-ben ki nem robbant a nyilvános vita. Kazinczyt Hormayr hívta fel „Archívjának elősegéllésére”, és bár a széphalmi mester tisztelte Hormayrt, elutasította az együttműködést,²²⁹ de egyetértett régi írásának a közlésével, amelyet Rummy az ő tudta nélkül küldött be az *Archív*nak. Kazinczy Hormayrhez intézett levelében is hangsúlyozta, hogy szerinte Berzeviczy: „...kozmpolita, s a kereskedés előtte legfőbb, ezért ő minden egyébről lemondana. Oly gondolkodásmódja, melyet ha tudnék valami rosszat másnak kívánni, ellenségeinknek kívánnék. Berzeviczynek Karthágóban kellett volna születni.”²³⁰ Hormayr sem leplezte, hogy Kazinczy álláspontjával inkább rokonszenvezik, mint Berzeviczy világnézetével: „Egészen szívemből van az kiírva, amit az úr a nemzetiség és kozmpolitizmusról ír. Ezen utolsót halálban gyűlölöm. Megfojt az egészen minden polgári, minden katonai virtust, s csak azon nyomorultak mentsége, kik a magok körökben semmi Jót s nagyot vagy véghez vinni nem tudnak, vagy nem akarnak. A nemzetiség [Nationalismus] tart fenn s éleszt mindent. Egy nemzet sem érzi ezt oly erősen, mint a magyar s a tyrolisi. Én az úr nemzete ellen minden lehetséges bécsi előítéletekkel tele voltam. Sorsomnak különös folyása által 1813-ban megismertem a magyart, s megszerettem.”²³¹ Ez a vallomás egyébként nem hatotta meg Kazinczyt, mert Hormayrt is valamiféle ügynöknek tartotta. Egyébként Rummy volt az, aki kisebb-nagyobb dolgokról Armbrustert informálta, miközben a német sajtóban Berzeviczy és Kazinczy cikkeit is elhelyezte, és a magyar irodalom népszerűsítésében óriási szerepet játszott, és azzal a maga játszmáját. Nélküle a Berzeviczy–Kazinczy-vita nem kerülhetett a magyar nyelvű nyilvánosság elé. Mindkét vitázó fél barátja volt, de úgy érezte, hogy az igazságot kell választania, és később a bécsi sajtó számára úgy írt Berzeviczyről, hogy „zseniális, de excentrikus”, a parasztok helyzetéről szóló írása „filozófiai, kozmpolita és statisztikai szempontból készült”, Kazinczy Ferenc pedig „megfeddte és megcáfolta Berzeviczy több hibás állítását”.²³² Döbrentei Gábor pedig a maga fordításában²³³ az *Erdélyi Múzeum*ban közölte Kazinczy és Hormayr levélváltását. Úgy látszik, a magyar nyilvánosság számára nem volt más mód erre, csak az erdélyi kerülőút. Egy okkal több, hogy a vitát furesának tartuk.

Hormayr közben – még június elején – közölte Berzeviczynek névvel megjelent május 1-ji hitvallását, amelyet egyszerre tarthatott kozmpolitának és birodalmi nacionalistának. Ez utóbbi terminus nem mesterséges. Félig-meddig magától a szerzőtől származik, miután az egész Habsburg Birodalom számára latin hivatalos nyelvhasználatot javasolt: „Ez az államnyelv az államnemzetet fejezné ki, és előmozdítaná az államnacionalizmust, amelyet előnyben kellene részesíteni a nyelvi nacionalizmussal szemben, ez az önimádat az államnak és a kormányszatnak ritkán használ, gyakran árt, és mindig akadály az állam magasabb és nemesebb céljai, valamint az állam által boldogítandó emberiség előtt.” A nemzetiség fogalmát ugyanis nem szabad összekötni a nyelvvel és az eredettel; a nemzetiség államjogi fogalom. „A kormányzat, a közigazgatás egysége a szokások, a törvények és a gondolkodás egyformaságához vezet és ez teszi a különböző népeket államnemzetté, még akkor is, ha különböző nyelveken beszélnek; és ezzel a nemzetiséggel beérhetjük, mivel az eredetit elvesztettük.” Hiszen – hangsúlyozta Berzeviczy – az európai nemzetek és népek korábbi nemzetek és népek összeolvadásából születtek.²³⁴

Kazinczy következtetése Berzeviczy tevékenységéről: „Kár a kiváló emberért! Kár, hogy elfojtotta szívében a legszentebb érzelmeket, és ez a szív a görög és a római történelem tanulmányozásakor hideg maradt!”²³⁵ Berzeviczy közben Bécsset is megjárta, válaszát meg-

írta. A tézisek a tézisek és antitézisek kavalkádja, mindig szórakoztató, de könnyen elterelheti a figyelmet a lényegről.²³⁶ A lényeg pedig az, hogy 1811-ben és 1817-ben Metternich a magyar alkotmány felszámolását javasolta, posztjozefinista összbírodalmi vízió jegyében. Berzeviczy, aki azért közben Napóleonnak a független Magyarország alkotmányára tett javaslatot, publicistája lett a tervezett puccsnak. Kazinczy ezzel szemben a monarchikus republikanizmust képviselte. A *Társadalmi szerződés* fordítója gondosan megsemmisítette fordítását, mielőtt elfogták volna, de aligha felejtette el Rousseau kijelentését: „minden legitim kormányzati rendszer republikánus”, és így „maga a monarchia is republika”.²³⁷ Nem esztétikai öntetszelgés volt az, ahogy a széphalmi mester mindig a legnagyobb tisztelettel nyilatkozott Hajnóczyról. Barátja pragmatizmusából és eszmevilágából éltetett sok mindent. És miközben itthon a történetírásban sikerült az úgynevezett feudális nacionalizmus ideológusává megtenni Kazinczyt,²³⁸ Újvidéken Sinkó Ervin az egykori nyelvújító nemzetfogalmának „immanens forradalmiságát” emelte ki – nagyon is meggyőzően.²³⁹ Viszont azért sem lehetett – talán – célszerű itthon rá hivatkozni, mert olyat is leírt, ami ’56-ra emlékeztetett: „Ellenforradalom idején bukott forradalom hőseiről csak kevesen mernek úgy beszélni, mint Kazinczy tette.”²⁴⁰ Közben persze félt a széphalmi mester, és miközben a fény és a sötét harcában élt, éppen a Berzeviczyvel való vitája első felvonásakor, 1809-ben így vallott:

Mivel tehát példát nem adhatunk,
Adjunk tanítást: Fényt! ha jól lehet, jól;
Ha nem lehet jól, úgy amint lehet.

Berzeviczyvel folytatott vitája második felvonásakor pedig kiadta Zrínyi Miklós műveit és a hazai Kant-vita hangadója lett, Márton István kantiánus katekizmus mellett állt ki, miközben leveleiben arra is célozgatott, hogy a magyar filozófust maga az uralkodó üldözi. És okkal. A kategorikus imperatívusz a feltétlen alattvalói hűség tagadása. Amikor 1820-ban Dessewffy Józsefnek, az igaz barátnak a Szabolcs megyei gyűlésen elmondott beszédében logikai hibát véltek felfedezni, a hibázó válasza – Széphalomra írt levelében – így hangzott: „...szeretek logikai hibát elkövetni Kanttal, akinek kategorikus imperatívusza azt kívánja, hogy az ember törvénytelen fejedelemnek ne szolgáljon”.²⁴¹ Feltehetően Dessewffy leveléből vette át Berzeviczy – idézett göttingai értekezésébe – azt a gondolatot, hogy „ha ma nemzet lennénk, holnap már nem lennénk gyarmat.” Ilyesmiket Kazinczy gondosan már nem írt le, de ezek szellemében járt el. És nem véletlen, hogy évekig foglalkoztatta virtuszavunk magyarítása, amivel végül is kudarcot vallott, mert ötleteit elvetették, és a nyelv végül a kényszerűen javasolt rény helyett az általa helytelenített erényt fogadta be. De hát felvilágosodás egyik legjobb monográfiája szerint „amikor a 18. századi írók politikai kontextusban élnek [az erény szóval], jóformán lefordíthatatlan. Egyszerűsége utal, önuralomra, és mindenekelőtt arra, hogy az állampolgár képes alárendelni a közjónak a maga egyéni érdekét.”²⁴² Kazinczy egész életében erre nevelt, de Berzeviczyvel való ellentéteit csak alkalmi vers pátoszában tudta feloldani:

Neked legfőbb kincs a kereskedés,
 A nyelv nekem s a nemzet bélyege.
 Ez egyben összeférhetetlenek
 Egy szív különben és egy gondolat
 Egy lélek, egy fej nem rossz magzatai
 S a jót segíni nem méltatlanok.

De hogy mi a jó, azt csak 1830 után lehetett kimondani. S a nyelvet, amelyen kimondták, Kazinczy és barátai munkálták ki. Az 1820-as években már érezhette, hogy nyelvi reformtörekvései meghozzák gyümölcseiket. Horváth Mihály szerint a nyelvharc hevülete és hőfoka magyar sajátosság.²⁴³ Lehet, de a jelenség összeurópai, mert mint Pierre Manent hangsúlyozza, „olyan világban, amely abszolút nyitott, az alkotás egyszerűen lehetetlenség volna”. Nálunk tehát „egy francia, olasz, német vagy bármilyen írónak be kell zárkóznia saját nyelve partikularitásába, ha tökéleteset akar produkálni, éspedig nem azért, hogy homályos legyen, hanem mert a nyelv kifejezési lehetőségei pontosan a nyelv partikularitásában vannak elrejtve”.²⁴⁴ Kemény Zsigmond ezt nagyobb rálátással és életközélebről átérzve így érzékeltette: „Új irányok csak úgy ömlenek a polgárisodásba, ha a költészet és bölcsselem egymást áthatva vezetik az eszméket és törekvéseket.”²⁴⁵

Berzeviczynek ehhez nem igazán volt érzéke, a nyilvánosság hiánya és a meglévő nyilvánosság manipulált mivolta lehetetlenné tette az eszmék és elképzelések őszinte ütköztetését. Kazinczy nyelvi téren képes lehetett az érdekegyeztető politika előlegezésének megfelelő álláspont kialakítására, de a protopolitikai térből nem léphetett ki a valóságos politikai térre, csak kerülő utakon fejthetett ki valamit politikai és társadalompolitikai nézeteiből. Berzeviczy kemény társadalomkritikája a centralisták publicisztikájában érvényesült, de immár ékes magyar nyelven.²⁴⁶

Kazinczy erény- és Berzeviczy pénzdiskurzusa Széchenyi és Wesselényi, Kossuth és Deák munkásságában egyesült. A jobbágyfelszabadításnak az a módozata érvényesült, amelyre Berzeviczy még 1809-ben tett javaslatot Napóleonnak. A monarchikus republikanizmus pedig az 1848-as áprilisi törvényeken keresztül a Függetlenségi nyilatkozathoz vezetett. Kossuth talán ismerte Berzeviczy 1790-es röpiratát, amelyben angol herceget javasolt a magyar trónra.²⁴⁷ Persze túl sok a játékos ad hoc mozzanat az ilyen genealogizálásban, hiszen Kemény Zsigmond újra és újra Kazinczyban látta Széchenyi elődjét,²⁴⁸ Juhász Gyula pedig Berzeviczyben.²⁴⁹ Tény, hogy a monarchikus republikanizmus hosszú távú jelenségnek bizonyult. A monarchikus republikanizmus hordozója volt Deák Ferenc is, aki azt a politikai stílust képviselte, amelyet korábban Vay József, Kazinczy politikus-eszménye. Deák alapállása – egyik életrajzírója szerint – „ami felségjog, az a nemzetnek a felségre ruházott joga”.²⁵⁰ Tehát társadalmi szerződésről van szó, méghozzá Rousseau értelmezésében. 1867-ben pedig a polgári erény is visszatartotta Deák Ferencet attól, hogy ott legyen a koronázáson, lefüggönyözött szobájának némaságába húzódott – a monarchista republikanizmus erénykultuszának keserű megnyilvánulásaként, hiszen a megkoronázott király annak hőseit vitette „a magyar Golgotára”, köztük Kazinczy Ferenc egyik fiát, Lajost is. A forradalom katonája a maga módján atyját követte, azt, aki 1821-ben 1795-ös budai fogságából származó feljegyzéseit tartalmazó kötet elején így intette gyermekeit: „A háborgás idejében a nem-félénk, a maga ártatlanságába bízó könnyen tesz oly lépést, ami más időben véteknek nem vétetett volna. Hogy ily szerencsétlenség legkésőbb maradékomat se érje, ez az, ami-

ért a szent Peprómene előtt könyörgők. Áldás rajtatok fiaim, lyányaim, unokáim, ha hívek lesztek ahhoz, ami szent.”²⁵¹ Ekkortájt Berzeviczy azt hagyta meg fiának intelmeiben, hogy gazdag bécsi kereskedő lányát vegye feleségül, és szepesi árulerakattal kapcsolódjék be a világkereskedelembé, gazdagságával szolgálja a jót, az emberiséget.

1828-ban viszont Kazinczy Pesten éppen a néhai barátinak a jakobinus mozgalomról szóló írását másolta le.²⁵² Sok mindent el is mesélt, amit soha nem írt le, például azt, hogy Hajnóczy buktatta meg Robespierre-t, és talán éppen az ilyen megnyilvánulások alapján jellemezte őt Pulszky Ferenc a maga túlzó malíciájával, Szentmarjay szájába adva a következőket: Kazinczy „önfejű, ügyetlen, gyakran gyermekes, de jellemes, a tettek embere, mint író fontos”.²⁵³ Kétségtelen, Kazinczy kissé örök gyermek (de nem gyermeket!) maradt, csak így loboghatott benne az a bizonyos szent tűz, amelyről oly gyakran vallott. Hogy írónak mennyire fontos, még sokáig vita tárgya marad.

Fontos viszont a – részleteiben sokáig ismeretlen – furcsa vita. Mert ki tagadná, hogy a széphalmi mester és a kakaslovnici magánpolitikus vitája demokratikus kultúránk egyik lényeges fejezete, valóságos reformkorunk szép és érdekes prelűdje, minden hangzavar ellenére. Magát a reformkort is kemény viták jellemezték a legkülönbözőbb háttéralkukkal és egymás ellehetetlenítésére törekvő húzásokkal, de a nagy célok szolgálata olykor még a gyűlölködéseket is mérsékelni tudta. Kazinczy éppen a majdani torzsalkodások és meg hasonlások megelőzése céljából nyilatkozott ifjú barátainak, Wesselényinek és a majdani centralistáknak oly elítélően Berzeviczyről; valójában többre becsülte, és nem ok nélkül. Vitájuknak kicsit mindketten áldozatai is lettek, de ezért csak még több tisztelet jár nekik, és az, amit Kossuth caritasnak nevezett, és oly annyira hiányolt történetírásunkból, nyelvünkől és ilyenformán életünkől.²⁵⁴ Életünket pedig általában nagy és nemes törekvések megtörése jellemzi. Berzeviczy azok közé tartozott, akik – Kossuth egyik keserű diagnózisa szerint – megelőzték saját korukat, Kazinczy pedig azok közé, akik rejtőztek előle, és úgy alakították. Mindkét fajta magatartás azonban az erkölcsileg és szakmailag hiteles reformerek felkészítését segítette elő. Színre lépésükhöz kellett az európai történelem fordulata és az a hiedelem, hogy Európa a korszellem értékeihez tartja magát. Kazinczy – keserű élményei alapján – sok mindent előre látott: „Nagy idő nagy embert szül, és viszont nagy ember nagy időt terem; ezt kiáltja az örök tapasztalás. De az egyszersmind azt is hirdeti, hogy hasztalan minden lelki nagyság, ha hogy a törekedést Szerencse nem segíli.”²⁵⁵

Mítoszok, modellek, utópiák és az *Erdély története* 1848–1849-es fejezetéről (1998-ban)²⁵⁶

Az 1980-as évek derekán jelent meg Budapesten a háromkötetes *Erdély története*. Történeti munka aligha váltott ki ilyen visszhangot, pontosabban aligha korbácsolta fel így az érzelmeket. Talán érdemes lesz egyszer megírni ezt a kis „tudománytörténeti” fejezetet. Érdekesebb lesz, mint maga a mű, hiszen az írás és olvasás technikáiról fog szólni. Ehhez adalék a jelen dolgozat. Alapja az 1990 telén a Pro Cultura Renovanda Hungariae és az Europa Institut által szervezett magyar–román történésztalálkozó alkalmával elhangzott előadás, amelyet aztán vitacikknek szánva közrebocsátottam az *Aetasban*.²⁵⁷ Pontosabban a szerkesztők szánták annak, és várták a válaszokat, amelyek elmaradtak. Talán azért is, mert a történészek nem szívesen teregetik ki kártyáikat, és mástól sem veszik jó néven? Talán azért, mert érdektelen, amit írtam? Ítéljen az olvasó. Írásom egykori alcímét azonban most aktuálisnak tartom: „mítoszok és modellek között”. Ma is itt tartunk. Csak az etnikai mérszárlások árnya lett talán fenyegetőbb, miközben román kollégáinkkal sokat ígérő tényfeltáró forráskiadásokat tervezgetünk. Kivitelezésük remélhetően nem utópia. Jelen írástomat első lépésnek tekintem a kíváncsú együttműködés felé. A múlt tisztázásának igénye a tisztább jövőt szolgálja.

Alighanem egyetérthetünk abban, hogy mítoszokban és modellekben gondolkodunk, mégis ezt nem tudatosítottuk eléggé, és talán a kelletténél többet vergődtünk közöttük, és szenvedtünk tőlük. Ezért jelentett a kelet-közép-európai történész számára esztétikai élvezetnél is többet, amikor boldogabb nemzetek történészei szemünk láttára rombolták le az elavult gondolati konstrukciókat. Hiszen rólunk is szólt, amiként Thomas Nipperday kifejtette azt, hogy 1848-ban Németországban a – jobb- és baloldali pólus közötti ideológiai és politikai mezőt elfoglaló – liberális közép önálló entitás és nem kisburzsoá mocsár.²⁵⁸ Elgondolkozhatunk azon, ahogyan François Furet ízekre szedte a posztjakobinus történelemszemléletet, és a nagy francia forradalom epizódjait, azon belül, a kisebbség uralmát a történeti folyamatosság és változás dialektikájának elemzésével jellemezte.²⁵⁹ És miért esnénk kétségbe, ha az angol ún. revizionisták amellett érvelnek, hogy az 1640-es évek polgárháborúja felkeléssel és nem forradalommal kapcsolódott össze.²⁶⁰

Nem célunk annak vizsgálata, hogy marxista történetírásunk egyes termékeiben mikor, mikért és miként fonódott össze a nemzetellenes formalizmus a nacionalista akarnoksággal és hiúsággal. A bolsevizmus rövid történetéből is kölcsönzött dogmákkal szemben valószínűleg a kisebbik rossz elve magatartásunk egyik kulcsa. Ezt saját példámmal érzékel-

tetném. Amikor az egyik kedves barátom elolvasta az *Erdély története* című gyűjteményes munkába írt 1848-as fejezetemet, egyébként konstruktív kritikái észrevételeit azzal zárta, ha nem idézem azt, amit Marx a magyar forradalomról mondott, beírja ő, mert legalább egyszer az életben valami hasznunk legyen a marxizmusból. Amikor az idézett munkámban Marx álláspontját jeleztem, nem elsősorban a – nemzeti érdeké szublimált – haszonlesés vezetett, hanem inkább az a – szintén nem túl fennkölt – taktikai szempont, hogy ha netán nem idézem Marxot, akkor ezt a román kritikusok olvassák a fejemre, megtoldva még ál-Marx idézetekkel, hiszen 1964-ben Bukarestben Marx műveként adták ki Marxnak Élias Regnault magyarellenes munkájából készült jegyzetét.²⁶¹ Egyébként aligha volt Marxnak olyan sikere, mint akkor, a könyvet napok alatt elkapkodták. És talán keresve sem találunk jobb példát arra, hogy amennyire pozitív is lehetett a marxizmus mint módszer, annyira káros volt a történelemszemlélet alakító politikai doktrínaként. Mert – román példánál maradva – gondoljunk csak a kilencvenéves Henri H. Stahlra, akinek elméje 1944 után nem egyik napról a másokra világosodott meg: az 1930-as években is hivatkozhatott a marxi módszerre, amelynek jegyében az 1980-as években mindenkinél jobban meg tudta ragadni a román társadalomfejlődés – sokat emlegetett – sajátosságait, a társadalmi parazitizmus formációelméleti írását adva, és leleplezve a szenvedéskultuszt és a rezignáció magatartásformáját erősítő mítoszképzést, amely oly boldog vadházasságra lépett a nacionálkommunizmussal.²⁶² Az már megint általánosabb kelet-európai jelenség, hogy a kutatás helyét elfoglalta az értékelés, és háttérbe szorult az, amit Hajnal István vagy François Furet a tudomány hajtóerejének tartott, az önzetlen vagy öncélú kíváncsiság.

Ez a kíváncsiság az 1848–49-i erdélyi fejlemények feltárásában sajnálatos módon ritkán, és nemegyszer kerülő utakon érvényesülhetett, hiszen az esetek többségében ezek a fejlemények nagyon is célirányos diskurzusokba épülve kerültek megjelenítésre. Mindez nem jelenti, hogy *aufklár* magasságokból, az éppen aktuális politikai élcspat nézőpontjából pálcát lehetne törni bárkinek is a munkája fölé, aki új adatokkal és szempontokkal gazdagította ismereteinket. Tanulni kell minden magyarázati kísérletből, még akkor is, ha nem értünk azzal egyet.

Ha számba vesszük a historiográfiai örökséget, akkor hamar kiderül, hogy Erdély már csak azért is izgalmas terep, mert ott kultúrák és civilizációk találkoztak, miközben múltját több nemzeti történelem is magáénak vagy magáénak is vallja. Az ebből adódó kérdésekre úgy szeretnék rátérni, hogy egyben röviden jelezni szeretném azt, ahogy a forradalmak genezisének és menetének értelmezési modelljei alkalmazhatók. Mint Rod Aya a különböző magyarázatokat és értelmezéseket rendszerezte, három ismert modelltől van szó, a vulkanikus, az agitátor és a politikai modelltől, és úgy tűnik, nincs kortárs tanú vagy történetíró, aki óhatatlanul, tudta és akarata nélkül, vagy éppen tudatosan, ha kellett megszállottan ne ezek egyikében gondolkodott volna, illetve gondolkozásának logikája ne lenne leírható velük vagy valamiféle kombinációjukkal.²⁶³

Azok, akik a vulkanikus modellben gondolkoznak, úgy vélik, hogy az évszázados nyomor, a megaláztatás, elnyomás és kizsákmányolás gerjesztette a dühöt és a haragot, hogy aztán éppen az 1848. esztendőben szabaduljanak el a szenvedélyek. A meggyőződés és a meggyőzés indulatával a kortársak maguk is vallottak hasonlókat. Avram Iancu, mikor népét fegyveres fellépésre buzdította, vagy Wesselényi Miklós, amikor a jobbágyszabadítást és annak a parasztság számára kedvezőbb változtatát sürgette. De már korábban is többen érezték a puszkaporszagot a levegőben, hogy aztán a legerősebben az 1860-as évek-

ben érezzék, amikor nem történt végül is semmi 1848-hoz fogható. Tudományos mezbe a vulgármárxizmus öltöztette ezt a vélekedést a termelési erők és a társadalmi viszonyok közötti összhanggal és annak hiányával manipulálva. Egyrészt eltúlozta az ipari fejlődés terén bizonyos új elemek jelentkezését, másrészt úgy dimenzionálta az elmaradottságot, hogy bagatellizálta a liberális reformpolitika történelmi jelentőségét. A regionális sokszínűségről nem vett tudomást, vagy regionális sajátosságokat általánosított, így valamiféle egységes nemzetgazdaság képzetét teremtve meg. A séma laposságát pedig üdvtörténeti pátoosszal ellensúlyozta. Így elmosódott az erdélyi sajátosság, hogy sehol a Kárpát-medencében az archaikus kultúra és az ún. magaskultúra nem élt olyan szoros közelségben, mint Erdélyben. A fejletlenség fejlődésének drámája valamiféle teleologikus folyamattá állt össze. A rendelkezésre álló adatok valóban amellet szólnak, hogy miután a megművelt földterületek kiterjedése már nem nőtt, a lakosság viszont soha nem látott ütemben gyarapodott, viszonylagos túlnépesedési válság köszöntött be. Viszont úgy tűnik, hogy az 1860-as években ez még mindig korábbiánál nagyobb adóterhekkel párosult, és mégsem tört ki forradalom vagy felkelés. A vulkanikus modell alkalmazásának leírását azzal záránk, hogy ha a társadalmi keretek 1848 előtt nem sokat változtak – mint Imreh István és Csetri Elek is hangsúlyozza –, mégis „igen fontos minőségi változás ment végbe”, amikor „a tudatnak a tartalma változott meg”.²⁶⁴

Ezt a változást természetesen a kortársak is észrevették. De amikor egyéneknek, kiscsoportoknak tulajdonították a mozgalmakat és a kollektív erőszakot, akkor már az ún. agitátormodellben gondolkodtak. Különösebb *hocus pocus historicus*ra sincs szüksége aztán a történésznek, hogy az ügynökből aljas ellenséget vagy példamutató hőst kreáljon. Komo-lyabb forrásfeltárára sem, mert a kortársak emlékirataiból ömlik az anyag. Az ügynökmodell alapeleme a veszélyeztetettség, és ami ebből következik: az erőszak nosztalgiája vagy éppen legitimálása. Magyar klasszikusa Jancsó Benedek, aki jó tollú elemzőként a dolgok mélyére is tudott tekinteni, és tisztában volt az írott szó súlyával, 1892-ben még „ámulva” látta, hogy „milyen szoros volt e két nemzet között minden tekintetben egész a XVII. sz. végéig a kapcsolat”, és már játszott az ötlettel, hogy felcsap „oláh–magyar historikusnak”.²⁶⁵ 1916 áprilisában már a háborús antihumanizmus szellemében így írt Márki Sándornak, miután elolvasta a kolozsvári professzor Iorgáról szóló kritikáját: „Az oláh tudomány, és erre újabb bizonyíték Iorga tudományos működése javíthatatlan, és a magyar vagy nem magyar tudós, amikor helyreigazítja a tévedésüket, a szerezsen mosdatás hálátlan munkáját teljesíti. Legjobb megoldása lenne az egész oláh kérdésnek, ha egy új Tatragi Dávid valahonnan az őshazából félmillió magyar katonát hozna és azt egy okos hadvezér Románia ellen vinné, és ezt az egész országot is Szerbia sorsára juttatná. No, de Tatragi Dávid sincs, félmillió magyar katona sincs az őshazában, így fegyver helyett tollal kell verekedni. Én már letettem ezt a fegyvert is, és nevemet, tekintettel a kozákká leendő Európára, Nemirovics Benedekre változtattam évek óta.”²⁶⁶ Azt hiszem célszerűbb, ha nem Jancsó öniróniáján, cinizmusán és kannibalizmusán botránkozunk meg több-kevesebb képmutatással, miközben azon tör-jük a fejünket, hogy román részről ilyen és hasonlóbb megnyilatkozások mikor és milyen mennyiségben hangzottak el, hanem inkább azon a helyzeten tünődünk el, amely ilyesmi-ket szült. Egyébként Jancsó, ha a történelemnek olyan szakaszáról írt, amikor nem érvé-nyesült önnön ideológiájának kényszerítő ereje, valósággal ódat zengett a magyar–román sorsközösségről. Így II. Rákóczi Ferenc koráról, a román nemzetiségi kérdésről 1896-ban írt nagy művében. Alapkoncepciója azonos a keménykezű miniszterelnök, Bánffy Dezső

álláspontjával: a román egyszerű nép, jó és szeretetre méltó, az értelmiségi ellenség, mert veszélyes, irredenta nemzeti célokat követ. Mégis boldog kor ez. Még messze van a faj mítosza. Jancsó pedig az ellenfélnek, ha annak jellegét és erkölcsiségét, mint az Avram Iancuét tiszteletre méltónak tartotta, megadta a tiszteletet.²⁶⁷ Ugyanakkor abban a korban még más álláspontok is érvényesülhettek. Így Jancsó barátja, Márki Sándor, a tízkötetes millenáris magyar történetben olyan 1848–49-et írhatott, amelyet a hazafias pátosz, a mások iránti megértés és a lehetőségekkel való számvetés szépírói eszközökkel és tudósi egyszerűséggel való ötvözése máig élvezetes olvasmánnyá tesz.²⁶⁸ Jancsó munkáinak gazdag anyagából pedig Jászi Oszkár is bőven meríthetett, humánusabb világ illúziójának vonzásában.²⁶⁹

Az ügynökmodellben való gondolkozáshoz kapcsolódik a román nemzeti egység megítélése is. A történészek sokáig a kortársak fejével gondolkoztak. (A kortársak közül a legtoleránsabbak egyébként az osztrák katonatisztek és politikusok voltak, mert ezeket a román egységtörekvéseket nem tartották akkor számukra igazán veszélyesnek.) Jancsó Benedek dákoromán törekvéseket hangsúlyozó szemléletének a visszája a Silviu Dragomiré. A rendkívül felkészült román történész az 1940-es években tagadta az egységtörekvéseket, úgy állította be, hogy csak a magyar kormányzat hivatkozott rájuk a kemény fellépés legitimálása érdekében. Ugyanakkor a magyar féllel való román együttműködési törekvéseket károsnak és tévesnek minősítette, Simion Bărnuțiu-nak a magyar kormánnyal fegyveres konfliktusra készülő vonalát tartotta mércének.²⁷⁰ Paradox módon Jancsó és Dragomir sem csak forrásokra hivatkozott, hanem nyílt kártyákkal játszott. Ennek az ideológia eluralkodása vetett véget, az értékelésben fő szerepet kapott premisszák és axiómák mitizálása. Az ügynökmodell abszurd diadalaként a magyar kormányzat került a vádlottak padjára az első sorban, majd az erdélyi magyarság kollektív ügynökként, a román nemzeti egység elleni aknamunka címén.

Végigtekintve azonban, amit eddig szóvá tettünk, és ha mítoszon azt értjük, amit Mircea Eliade, a dolgok eredetét kinyilatkoztató és példával szolgáló történetet,²⁷¹ modellen pedig néhány magyarázati elem kombinációját, valamiféle képletet, akkor elmondhatjuk, hogy annyi van belőlük, hogy azt sem tudjuk, vannak-e egyáltalán történeti tények, és olyan történeti ítéletek, kijelentések, amelyek a történelemtől beszélnek, és nem a narrátor történelmet hasznosító aktuálpolitikai céljairól árulkodnak.

A mitikus elemekkel manipuláló és a két fent jellemzett modellhez igazodó gondolkodási stílus Szköllő és Kharüdisze között a politikai modellel jellemzett tájékozódás ígér menekvést. Rod Aya szerint ebben a modellben a kollektív erőszak nem spontán elszabaduló dühkitörés és nem bujtogatók műve, hanem belső racionalitással bíró politikai cselekedet. Amint „a háború a politika folytatása más eszközökkel”, a forradalom és a kollektív erőszak is az. A tömeggé összeverődött és összeállt emberek együttes politikájáról van szó. Erdélyt az tette jellegzetessé, hogy a tömegek kezdettől fogva főszereplőivé váltak az eseményeknek. A falu lett a mozgósítás alapegysége. A falvak megbízottai és küldöttjei jártak az értelmiségiek által szervezett népgyűlésekre, amelyek a nemzeti mozgalmak seregszemléivé lettek. Amikor aztán 1849-ben az egyébként békés grófok megkérdézték az egyébként békés falusi honfitársakat, hogy miért akarták őket lemészárolni, és miért dúlták fel otthonukat, a válasz úgy hangzott: az egész falu tette. Nem véletlen, hogy a felelősen gondolkodó magyarok, románok, sőt a császári katonatisztek is tartottak a tömegek mozgósításától, miközben mozgósították őket.

Ma már aligha az a kérdés, hogy ki lőtt először, hanem az, hogy miért lőttek először. Hogyan jutottak el odáig? Alighanem Nicolae Iorga az első nagy formátumú és modern tör-

ténész, aki máig is sok tanulságot kínálva, bevezet a tömegek gondolkodásának a világába, méghozzá abban az 1915-ben megjelentetett művében, amelyet az erdélyi és magyarországi románok történetéről írt, s amelyet Domanovszky Sándor két évtized múlva céltáblának használt, amikor Iorga-ellenes pamfletjében gondosan kiemelte belőle a magyar történelem diszkreditálását is célzó szándékokat.²⁷² Márpedig szintén Iorga volt az első, aki az erdélyi világot a közép- és délkelet-európai összefüggésekbe tudta beágyazni. 1915-ben politikai szándékai, történetírói realizmusa és meglevenítő képessége szerencsésen ötvöződtek. Miután a román kulturális egységen már túlmutató politikai egység megteremtése volt a célja, éppen ennek érdekében igyekezett megragadni az erdélyi sajátosságokat, és ebben segítettek még ellenérzései is az erdélyi román politikai elittel szemben, amely a maga részéről még kritikusabban viszonyult a romániai állapotokhoz. Igaz, míg az 1784-i Horea-felkelés meglevenítése annyira mesteri, hogy számos vonatkozásban összevág D. Prodan hatalmas kétkötetes művének következtetéseivel,²⁷³ az 1848–49-i fejlemények tárgyalása elnagyoltabb, miután a források feltárása sem kezdődött még el komolyan. Így például nem látszott az, hogy 1848-ban a határőrséghez való jelentkezés éppen olyan tömegjelenség, mint 1784-ben, a mozgósítás fő formája a románok körében. De intuíciója nem hagyta cserben, amikor a különböző erőket és azok összjátékát jellemezte, még akkor sem, ha valami rejtett irigység vagy éppen célzatos írói-politikusi fogás jegyében a magyar–román örök antagónizmust vallva, a magyarokat példaként állította a románok elé. Dicsérte az arisztokráciát, az írókat, a magyar nemzeti lelkesedést, politikusok felkészültségét és elszántságát. Felismerte a román paraszti monarchizmust, bár idegenkedett tőle, éppen azért, mert látta, hogy komoly erő, hiszen vele legitimálta a parasztság a maga céljait. Ugyanakkor lesajnálta az erdélyi román értelmiséget, áldozatkészségét bagatellizálta. Paradox módon szubjektivitásában rejlik objektivitása, amennyiben ezen kritikus és oknyomozó szemlélet érvényesülését is értjük. Iorga abban is útmutatónak bizonyult, hogy jelezte az értelmiségi és a paraszti törekvések autonómiáját és összefonódását. És ugyancsak D. Prodan elevenítette fel ezt a szempontot, amelynek kimunkálása még várat magára.²⁷⁴

Ha áttekintjük Erdély 1848–49-i historiográfiáját, úgy tűnik, az elnyomottak vagy képviselőik nyújtották a legtöbbet. Gondoljunk a katedrjától megfosztott Silviu Dragomir Iancu életrajzára, mely egyben jelzi, melyik az a nacionalista szemlélet, amely lezárja a vizsgálódások távlatait, és gondoljunk Egyed Ákos Háromszék-monográfiájára, amely a helytörténet, illetve a konfliktusok helytörténeti szinten való vizsgálataiban rejlő távlatokat jelzi.²⁷⁵

Az aligha a történészek érdeme, hogy ma az erdélyi 1848–49 kutatásnak egyik fő kérdése a szereplők lelki drámája. Bár újabban több olyan bölcs tanácsot kapunk – például a *Magyar Nemzet* 1990. március 15-ei számában –, hogy jobb lenne elfelejteni a történeteket, ám ahhoz, hogy legyen mit elfelejteni, fel is kell idézni. A kérdés csak az, hogy miként vesszük számba az áldozatokat. Az Umberto Eco által oly fontosnak tartott *ars oblivionis*nak ez a döntő mozzanata. Természetes, hogy a kortársak politikai csatározásaikban eltúlozták a veszteségeket. Kemény István kéziratban kerengő ún. *Fekete könyve*, amely a magyar emberveszteségekről adott képet, elérte célját. Kegyetlen pamflet volt a neoabszolutista rendszer ellen, és annak jó néhány arisztokrata funkcionáriusa megtépázott idegekkel hagyta ott Erdélyt. A román fél 40 ezerre nagyította áldozatai számát. [Ezt elfogadva Iosif Sterca-Șuluțiu 100 ezer magyar áldozatról szól.²⁷⁶] A legbiztosabb az egyik kortárs statisztikus becslése, mely 18 ezerre becsülte a rendkívüli emberveszteséget, a háborús viszonyok miatt elharapódzó tifusz áldozatait is ideszámítva. A fizikai pusztulásnál azonban súlyosabb kö-

vetkezményekkel jártak a lelki károsodások és megrázkódtatások.²⁷⁷ A veszélyeztetettség mindennapos életérzés lett. Boér Antal, aki az 1830–40-es években Teleki László mellett mozgósította a követválasztás alkalmával a fogarasi román boéereket,²⁷⁸ és 1848-ban úgy választották meg, hogy román származását hangoztatta, néhány évvel később azon tűnődött – kiadatlan – naplójában, hogy jobb lenne, ha a mi ázsiai népünk – természetesen vele az élen – a Kárpát-medencéből, a gyűlölet világából Amerikába költözne.²⁷⁹

Mert milyen is volt 1848–49 Erdélye? Bármennyire is szeretjük hőseinket, és fájjaljuk szeretteinket, igazat kell adnunk annak, amit Makkai László, az oly sok vonatkozásban remekbe sikerült *Magyar–román közös múlt* című művében írt: „Tiszteletreméltó önfeláldozás és visszaborzasztó bestialitás, mesébe illő hősiesség és tragikomikus gyávaság képei kavarnak szétválaszthatatlan forgatagban és visszanező szem előtt.” Célrányos természetesen Makkai László jellemzése is. Műve mondanivalója az, hogy le kell mondani az erőszakos asszimilációról, a nemzeti érzés, etnikai tudatosság és állami lojalitás váljanak el egymástól, hogy ne kerüljenek konfliktusba. Ne válasszanak el bennünket „vérző határok”.²⁸⁰

És rögtön felvetődik a kérdés, ha lemondunk a francia forradalom terhes örökségéről, nemzet és állam azonosságáról, nem tagadjuk-e meg múltunkat? Netán alábecsüljük az ősök helytállását? De vajon tudunk-e szakítani azzal, hogy több mint 100 éve harcoló őseink fejével gondolkozunk? És ha igen, ami még nem biztos, hogy eredmény, túl vagyunk-e azon, hogy versenyt fussunk valami olyasmért, aminek a birtokában a másik felet lekezelhetjük, alacsonyabb rendűnek minősíthetjük? Versenyt fussunk például a forradalmi jelzőért! Vajon az ilyen minősítési viták akkor érnek véget, amikor véget ért a történelem? Hiszen a történész sem szakadhat el saját korától és közösségétől sem, még akkor sem, ha ez képzelt közösség. Ennek érzékeltetésére Hajnal István tevékenységéből idéznék fel néhány mozzanatot.

Amikor 1846-ban Hajnal István az *Új történelemszemlélet* című – kiadatlan – rádióelőadás-fogalmazványaiban a Marc Bloch-i kérdésre kereste a választ, hogy „mire jó a történelem”, arra a következtetésre jutott, hogy „a történet legyen újra mese, megrendítő, mert igaz mese”. És ez a mese, „a történelem meséje akkor tökéletes, ha a mindigvaló embert formaszervezetek törvényszerűségeiben vándoroltatja végig. A névtelen embert, ezeréveken, kultúrákon keresztül egyetlen összefüggő mesében. Hogy miként választja ki az emberi élet saját sorsának formáit, eszközeit, miként boldogul velük, miként esik hatalmukba, lázad fel ellenük, lassú ellenkezésekkel és hirtelen forradalmakkal.”²⁸¹ Ez az ember mintha Albert Camus lázadó embere lenne. Talán Hajnal István is az volt. Az 1950-es évek elején nagy tanulmányt írt a magyar forradalom külpolitikájáról.²⁸² Egyszerre szólt a nemzeti önvédelemről és a nacionalista mohóságról, e kettő összefonódottságáról, és arról, hogy 1848 őszén, az agresszor nyílt fellépésekor nem lehetett más reálpolitika, mint a fegyveres harc vállalása a Népek Tavasza eszményeinek jegyében. Elkészülte után a mű természetesen nem jelenhetett meg. Viszont akkor sikerült kiadni, amikor a legaktuálisabb volt, 1957-ben, immár a többször megalázott szerző halála után. Ugyanakkor bizonyos részek kimaradtak az újrakiadásból. Azt lehet mondani, a szerző üzeneteiből kimaradt ugyan valami, de szellemen ott lobogott az egész műben. Kimaradt Hajnal elmékedése a poseni kérdés kapcsán arról, hogy mennyire igazságtalan volt a bécsi kongresszus békerendszere, milyen káros következményekkel jár népek feldarabolása, néptöredékek ide-oda csatolása. Benne maradt, hogy brutális birodalompolitika és elzárkózó nemzetállamosdi helyett új integrációra van

szükség. Kimaradt annak tételes jelzése, hogy a magyar forradalom értelme az volt, hogy egy időre megvertük a zsarnokságot, de ezt akkor már mindenki újratapasztalta.

Hajnal Istvánt tehát saját korának problémái is foglalkoztatták, amikor 1848-ról írt, mégsem lehet aktualizálással vagy olcsó propagandával vádolni. Olyan tér- és időszemléletben gondolkozott, amelyben múlt, jelen és jövő között nincsenek éles határok. Ezért vallhatta 1946-ban, hogy „sohasem szabad a múlt emberében a szabadság jogáról, méltóságáról lemondott embert látnunk. Ellenkezőleg: a legkisebbet is állandó küzdelemben, hogy önmagát élhesse. Látszólag talán megadóan; sokszor épp ez a legmélyebb forradalom, csak türése a hagyományos formáknak, valójában menekülés tőlük, észrevétlenül zajlik újfajta formák kialakulása a tömegek mindennapi életében. Nincs hatalom, ami ezt megakadályozhatná. Éppen az egyéni életnek ez a szabadsága a kezessége a fejlődésnek.”²⁸³

Bennünket, magyarokat és románokat 1848–49-ben az erdélyi hadszíntereken elválasztott a politika. Ugyanazt akartuk, csak más eszközökkel. És ma, történészek, ugyanazt akarjuk: az igazat megírni. Nyugodtan lemondhatunk a kényelmes sémákról. Ha a szabadságra törő ember a történelem hőse, a gyilkosok és pártfogóik óhatatlanul a helyükre kerülnek. Az embert eszméi és tettei minősítik, nem kell a haladás elvont mércéje. Nincs szükség a történész munka nemzetpolitikai vagy nemzetellenes egyeztetésére. Elhagyhatjuk a barátságról szóló émelítő ömlengéseket. De nyugodtan írhatunk nemzeti eposzt is, ha nem hamisítunk. Az emberi sorsok alakulása, a pusztulás testben és lélekben jelzi, hogy hová vezet az eposz. És végül látni fogjuk azokat, akik tanulnak a tragédiákból, és azokat, akik indulataikba merülten újabbakat készítenek elő. A mítoszok és a modellek között a történész számára még mindig vigaszt és biztatást jelenthet az, hogy a múlt éppen olyan talányos, mint a jövő.

A magyar neorevizionizmus gyöngéd bája²⁸⁴

A neorevizionizmus – talán – abból az igényből is fakad, hogy a – Lucian Boia kifejezésével – „dramatizált történelmet” dedramatizáljuk, és tanuljunk meg mítoszainkkal élni ahelyett, hogy mítoszokban tengődünk. Bár nem illik személyes élményekkel előhozakodni, mégis két kis anekdotaszerű mozzanat jól érzékelteti a múltunkhoz való viszony összetettségét és múltunk megjelenítésének kockázatait, egyszóval a dráma jelenlétét. Amikor egyik kedves atyai barátomnak jeleztem, hogy Kossuthról írnék, így fakadt ki: „Hagyjátok már békén Kossuthot, ő már egyáltalán nem érdekes, a kultusza viszont igen.” Atyai barátom egyébként a magyar liberalizmus egyik legkiválóbb ismerője. A másik, szintén kiváló szakember akkor fakadt ki, amikor megjelent Péter László *Vaskalaposok és óvatos revizionisták* (Aetas, 2002. 2–3. sz.) című cikke, pontosabban részben hasonló című angol cikkének magyar fordítása: „Csodálom, hogy közölték; nem kellett volna közölni. Ez a cikk vitatja forradalmunk jogosságát.”

Így igaz – legalábbis részben. Már-már ez a nyugati historiográfiai revizionizmus lényege: a forradalom önmagában nem legitimáció forrása. Pontosabban a forradalom önmagában legitim, nincs szükség jogi típusú legitimálásra, már azért sem, mert mindenki maga magát tartja „törvényes alapon” állónak. A forradalom nem *optima lex*, hanem inkább *pessima*. Igaz, az ember politikai állat. Amit Nicolae Iorga oly találóan írt a középkorról – „az egész világ legitimációk után járkal” –, minden korra igaz. A revizionisták is ezt tették. Lafcadioval valami új köszöntött be, ő már posztmodern jelenség, és a neorevizionizmusnak is van olykor némi posztmodern mellékíze. (Lafcadio az *action gratuite* példamutató hőse, amikor – csak úgy, minden racionális indíték nélkül – kidobja a vasúti kupéból az egyik utast. Igaz, André Gide találta ki ezt a paradigmát a *Pénzhamisítók* című regényében. De ez az eset is érzékelteti, hogy az irodalom gyakran előre jelzi az ún. életet.)

A magyar neorevizionizmus mint téma talán megér egy hosszabb misét. Nemes pedigéje van, hiszen a magyar historiográfiai liturgia prelúdiuma már szinte Világos után felhangzott.

Kemény Zsigmond az első igazi nagy revizionista. Ő a mi Dosztojevszkijünk, kissé biedermeier-szerű figura, de Lukács György nem ezért utálta regényeit, amelyeket a szocialista realizmuson is megedződött és már egyre kevésbé kifinomult sznobizmussal röviden lefanyalgott, hanem azért, mert alighanem a fanatizmus keményi anatómiája nem tetszett immár egyértelmű igazságokra sóvárgó lelkének, nem is szólva a benne is dolgozó ideológiai

cenzorról, akit azért szerencsére olykor sikerült kijátszania. Kemény Zsigmond nagyszerű újságíró, a mából visszatekintve annak még erkölcsös is, bár a politikai amoralitást több szinten is művelte. 1849 áprilisának elején aláírta a Radikál Párt köztársaságot követelő programját, aztán, miután Kossuth Lajos kezdeményezésére a nemzetgyűlés kinyilvánította Magyarország függetlenségét, Görgey Artúrnál tapogatózott ő is, miként lehetne Kossuth ellen fellépni, de a tábornok szúrós pillantásától már elrettent, annyira tartott a katonai diktatúrától. Ezek után nem csoda, hogy Kemény még füllent is, ha kell. Egyik hirdetője azon szépirodalmunkban előkelő, történetírásunkban szerényebb helyet foglaló pletykának, mely szerint Kossuth, amikor 1849 márciusában kitüntette volt Görgeyt, akkor a „nőies alkatú” elnök a nemzet nevében bocsánatot kért volna a szilárd és férfias katonától. A valóságban Kossuth inkább megfeddte Görgeyt, mondván, szerencsének tartja, hogy „a sors urnájából” kihúzta Görgey Artúr nevét, és ezzel érzékeltette a polgári hatalom és a katonai vezetés közötti hierarchiát. Amit George Călinescu a 48-as román emlékirat-irodalomról ír, ránk is vonatkozik: „Mind hazudnak és ellentmondanak egymásnak.” Persze mindenki a maga módján és mértéke szerint. A tét nagy volt. Kemény Zsigmond a magyar liberalizmus utóvédharcát vívta, amikor Kossuthot démonizálta, méghozzá olyan röpiratokban, amelyek méltán állíthatók Marx azon híres brosúrája mellé, amely III. Napóleon hatalomátvételét elemezte. Igaz, Kemény antik műveltségét bravúrosabb módon kamatoztatta, nyilván e téren műveltebb is volt, és míg Marx hatalmas füstfelhőkbe burkolózva építette fel saját világát, másokét pedig le, Kemény a budai hegyek hajnali sétatáiban próbálta fejét kiszellőztetni, és könnyíteni lelkiismeretén. Tézisei: a magyar nép józan monarchista, Kossuth a nagy csábító és az intézmények Dzsingisz kánja, ékes szavaival vitt a tragikus eseménysorozatba, amelynek jelentőségét már azért is jól érzékeltette Kemény, hogy a neoabszolutizmust jobb belátásra bírja, miközben talán maga is tisztában volt az ellenforradalom önpusztító logikájával, ami azért mégis remény forrása lehetett.

Ezt a Kemény-féle pragmatikus revizionizmust jól kiegészíti az elméleti. Ma is nagy szellemi élmény az, ahogy Eötvös József a forradalom jelszavainak, illetve a század uralkodó eszméinek – szabadság, egyenlőség, testvériség (illetve a testvériséget fel-felváltó nemzetiség) – ellentmondásait elemezte. Ezen eszmék bármelyikének egyoldalú érvényesítése – hangzik Eötvös okfejtése, és az is, ahogy ezt Bethlen István rekonstruálta – az európai kultúra végét jelenti. A magyar politikai gondolkodás és önreflexió csúcán vagyunk.

A 20. század a revizionizmus hullámvölgyébe visz bennünket. A magyar forradalom a szociáldemokrata Szabó Ervin izgalmas posztumusz művében már inkább valamiféle nemesi felkelés, mintsem az angol vagy francia polgárság forradalmaival párhuzamba állítható jelenség. A hajdani fejlemények komplexitását sok vonatkozásban nagyszerűen megragadó mű Szabó Erviné, csak hogy már nyugati mércéjéről kiderül, hogy alapvetően rossz, így alkalmazása sem lehetett igazán eredményes. Az 1918–19-es forradalmak után az elemzést felváltotta az átértékelés – a szellemtörténet jegyében, az ún. történelmi materializmus ellenében. A szellemtörténet játékmestere Szekfű Gyula, akiről Magyarországon rekedt román kortársa, Constantin Sulica (= Szulika Szilárd) keserűen jegyezte meg magának, hogy ha tovább tart a kommün, akkor tudós barátja megírta volna Magyarország kommunista történetét is. Erre valóban nem maradt idő, viszont a nagy magyar történetíró a bűnbakkereséssel összefonódó önvizsgálat és önmardosás jegyében pálcát tört a liberalizmus fölött. Kossuthot úgy démonizálta, hogy Széchenyi István lett a politikai cselekvés mércéje. Ugyanakkor az ars historicát olyan magas szinten művelte Szekfű, hogy a reflexív

történetírás egyik nagy alakja is lett, és még inkább az lett volna, ha kispolgári öngyűlöletét és antiarisztokratizmusát, amelyet részben II. Rákóczi Ferenc és – teljes pompájában – Károlyi Mihály ellen fordított, jobban mérsékelni tudja, miközben azért kereste az arisztokrata kegyeket, és így nem véletlen, hogy gróf Klebelsberg Kuno, a legnagyobb magyar kultusz-miniszter, aki iskolákat fel- és nem leépített, Kossuthot szinte több megértéssel méltatta, mint a historikus, vagy Bethlen István, aki 1927-ben, amikor Kossuth emlékét az országgyűlés törvénybe iktatta, példaként mutatta fel a magyar függetlenség harcosát. (És nem is olyan rossz dolog az a függetlenség. Gondoljunk arra, hogy napjainkban, 2010-től Timothy Snyder milyen meggyőzően fejtegeti, hogy a holokauszt előfeltétele éppen az állami függetlenség szétfűzése, megroppantása volt. Igaz, míg Lengyelországot katonailag kellett eltaposni, nálunk jól működik az éppen aktuális szervilizmus.)

Az 1950-es években a marxizmusnak nevezett korai nemzeti kommunizmus újra elővette a heroikus modellt, hirdette a függetlenségi eszmét, mivel a kisebb-nagyobb elvtársak harmadik világháborúra készültek, és leplezni akarták az ország Szovjetuniótól való – elvtársi módon – testvériesen gyarmati függőségét. Kossuth – természetesen a maga kötelező osztálykorlátaival – Rákosi előfutára lett. Az 1848-as forradalom pedig polgári forradalom, amelynek félbemaradt polgári feladatait a KMP teljesítette, hogy aztán ezen szilárd alapról – miután magát átnevezte – átvezesse a népet a történeti fejlődés következő szakaszába – a végső boldogság (értsd: sokaknak a totális boldogtalanság) felé vezető úton: az ateisztikus örökkévalóságba, azaz: a semmibe.

1956 a magyar történelem gényűsének a revánsa is, Kossuthé is. Nagy Imre, ha nem is volt olyan kezdeményező típus, vállalta sorsát. A megtorlás kegyetlenebb is lett, mint 1849-ben. Így aztán nem is születhetett olyan tragikus-végeposz, mint *A nagyidai cigányok*, mely a román *Cigányiásznak mutatis mutandis* méltó párja. 1956 után viszont Molnár Erik revízió alá vette a nemzeti kommunista hőskultuszt, és az átértékelés olyan szakmai álláspontok kikristályosodásával járt, amelyek magát a marxista szellemi mono(anti)kultúrát is kikezdték. Úgy látszik, még Klio útjai is kiszámíthatatlanok, és ebbe talán némileg belejátszott az is, ami az ún. szabad világban történt.

Nyugaton a helyzet megváltozott. A forradalom fogalma leértékelődött. Ez Hitlernek is érdeme. A német nyelvben a náci forradalom-demagógia után nem hangzik jól a szó, minálunk még ma is szívet dobant: forradalom, ha a nemzeti emelkedést és függetlenséget is magában foglalja. 1956 németül *Aufstand* és nem *Revolution*. Albert Camus már a második világháború alatt a lázadásban kereste az önmegvalósítás emberhez méltó módját. A történészek esze ugyan lassabban jár, mint az emberi lélek finom rezdülései iránt fogékony íróké, Klio napszámossai már hivatalból is óvatosabbak, de azért a revizionizmus nem késett. François Furet-nek az 1970-es évek vége felé megjelent műve, a *Gondoljuk át a francia forradalmat* a reveláció erejével hatott – legalábbis rám. Ebben a műben drámai erővel tárult fel a forradalmi demokratikus politikai kultúra kegyetlen mechanizmusának sok lényeges mozzanata; feltárult az, ahogy a paranoia és a rálicitalás átszövik ezt a modern kultúrát, egészen a tömegpusztító diktatúráig, amíg az ideológiával szemben nem győz az érdek. A forradalmi politikai kultúra olyan dilemmákat vet fel, amelyek napjainkban is élnek, miközben – több-kevesebb diszkrécióval vagy lármás hangoskodással – bízunk a demokrácia tartalékaiban. Furet fogalmi gondolkodásának, ironikus látásmódjának eleganciájához képest Jonathan Clark már kissé parlagi, amikor az angol forradalmat felkelésként mutatja be, hogy az egész végül Norman Davies *Európa történetében* már mindkét oldalon hasonló

fanatizmussal vívott véres polgárháború legyen, „alapvetően regionális jelentőségű tragédia”, amely azonban a modern állam kialakulásával járó jellegzetes konfliktusokat hoz. Ezzel oda a forradalmi pátosz, amely iránt azért mégis érzünk némi nosztalgiát. Gondoljunk arra, milyen bravúros módon jellemezte még Hajnal István az 1930-as évek derekán *Az újkor történetében* az angol helyzetet: „szélsőségekben önmagát elfogyasztó forradalom” az 1640-nel induló folyamat, amelyet követhetett az 1688-as „hasznos forradalom”, aminek nyomán olyan alkotmány született, amely „Angliát egyetlen óriásvállalkozással tette”. De úgy látszik, a modern történész-vállalkozók megpucolják a történelmi emlékezetet.

Mi tagadás, a német historiográfiai revizionizmus közelebb áll a szívünkhöz, hiszen a nyugatnémet történészek azokat a liberálisokat rehabilitálták, akiket Marx és Engels – a mai bulvárszornalisztika vulgaritását megelőlegezve – egyszerűen vénasszonyoknak minősített. A revizionista szemléletben a hajdani liberálisok politikai „impotenciája” már erény és politikai érettség bizonyítéka, mert nem vállalták az önmérsztő radikalizmust.

A nyugati revizionista történelemszemlélet – bár nem vagy legalábbis nem hangosan mondja – sok szállal kapcsolódik Fernand Braudel szemléletéhez. A „konjunktúra embere” – hogy Immanuel Wallerstein kifejezésével éljek – erősen metaforikus fogalmakkal dolgozva három szinten próbálta megjeleníteni a történelmet, három történelmi idővel dolgozva. A hosszú tartam, a konjunktúra és az esemény hármasságát hangoztatta. Azonban az események – Braudel szerint – csak por. Más szóval a forradalom csak hosszú távú folyamatba illeszkedve értelmezhető, eseményei a történelem pora. A porfelhő kavargásának azonban megvan a maga belső dinamikája – ha jól értjük azt, ahogy Furet folytatta Braudelt, amiről – tudommal – egyikük sem nyilatkozott. Braudel strukturális történetének szinterei: az önellátás, a piacgazdaság és a kapitalizmus. Ezek strukturálják a teret: centrumra, félperifériára és perifériára. E két utóbbi – Braudel szerint – a purgatórium és a pokol. Ezzel megint hazaérkeztünk. Lássuk a magyar purgatóriumot! Lássuk, miként csipegettük a konjunktúra morzsáit, de azért önmagunk történelméhez híven, több-kevesebb tartással.

1848–1849 és Kossuth gyors 56-os revánsa után érlelődött a lassú reváns; a zajos és hivatalos ideológiai revizionizmus ellenében a csendes revizionizmus kezdett felfelé ívelni. Ennek már tanúi és hasznélvezői lehettünk. Például jó szólam volt értelmiségi és félértelmiségi körökben az, hogy Szabad György egyetemi előadásain reformkori retorikát éltet. Kevésbé jó szólam viszont az, hogy Szabad Kossuth-könyve a kultusz folytatása lenne. Valójában, amit mondott és írt, az a magyar liberális demokrácia továbbéltetése és igényelése volt. 1989–90-ben aztán lassan ütött az igazság órája. Antall József politikai kezdeményezései és elszántsága kossuthi vonásokat is idéznek. Jobbközép pártot alapított egy mozgalomból, következetesen lépett fel a varsói szerződés és a KGST ellen, amikor a nyugati bölcsek még nagyobb óvatosságra intettek.

A történetírás és a politika, pontosabban a politikai kultúra ezernyi szállal kötődnek egymáshoz. Ahol komoly a történetírás, a politika is az. És ez fordítva is igaz. Nincs terünk felsorolni a historiográfiai komolyság termékeit, de jeleznünk kell, hogy azok az 1950-es évektől napjainkig tartó dokumentumkiadások mellett az 1848–49-es forradalom lényeges mozzanatait és színtereit olykor a legkülönbözőbb ideológiai hozzáállásból alapvetően magas szakmai szinten, propagandisztikus hazugságok és tudatos leegyszerűsítések mellőzésével vizsgálják, vizsgáljuk. Hagyomány és korszerűség igénye ötvöződik. A közvélemény is ezt várja.

Ennek az igénynek próbálunk eleget tenni, ahogy tudunk. Péter László is történetírá-sunkban szokatlanul radikális és a transzparencia követelményeit oly messzemenően érvényesítő eszmefuttatásában. Eredeti címének – *Old Hats and Closet Revisionists* – a valóságfedezete is kettős: J. Clark szemlélete és terminológiája. Innen az *old hat* és még sok minden. És valóban óvatosak vagyunk. Az ember sohasem lehet eléggé óvatos. Nem tagadom, olykor már kissé szinte félek is. Például akkor, amikor egyik barátom elmesélte, hogy a Széchenyi kontra Kossuth honi kultúrjav – Markó Bélának a kolozsvári színházban elmondott emlékbeszéde után – az egyik hallgató ajkán ily formát öltött, amikor ezen hallgató bölcsen hallgató cimborájának röviden összefoglalta a tanulást: „Hallottad, mit mondott az a szemét arról a mocskoról?!”

Szavaink és kifejezéseink hamar elszakadnak tőlünk. Mivel ilyenkor némi nárcizmus még kötelességünk, és különben is – még emberek lévén – hajlamosak vagyunk rá, hadd hozzak személyes példát. Amikor egyik Kossuth-cikkemnek a következő alcímet adtam: „Hiúság megszállottja vagy emberarcú Robespierre”, akkor volt, aki tiltakozott, hogy egy gyilkossal emlegetem együtt, más pedig ezért gratulált: „Végre így is lehet írni Kossuthról!” Valójában csak azt próbáltam érzékeltetni, hogy Kossuth miként érvényesítette egyszerre a képviseleti és a közvetlen demokráciát, némileg oly módon, ahogyan Robespierre is tette. Kossuth, akárcsak Robespierre, a nagy válságok idején beteg volt, és miután elhangzott az utca szava vagy ítélete, újra átvette a kezdeményezést az országgyűlésben, amely valóságos konventté alakult, és nem is tagadta, hogy nem riad vissza a konventesditől, és méltó akar lenni a hajdani nagy drámához, más szóval a francia forradalom példájához, amitől az ún. Európa akkor már éppen rettegett. Kossuth persze Robespierre-t zsarnoknak tekintette, és inkább okos egyensúlypolitikával játszott ki az ellene is irányuló rálicitációs nyomást. Furet egyes jellemzései olykor szinte szó szerint illenek a magyar helyzetre, aminek oka az is, hogy a demokratikus kultúra egyetemes jelenség. Lamartine híres könyve, *A girondiak története* nem egyszerűen csak szerepjátásra ösztönzött, hanem kifinomultabbá tette nálunk is a demokratikus kultúrát, amely az európai derevolúció közepette valóságos forradalomban valósította meg önmagát. Jellemző, hogy Kossuth a forradalom után egyik korabeli brosúrában csak azt a részt vágta fel, amely közte és Robespierre között vont – nem túl hízelt, de azért érdekes – párhuzamot, természetesen az utólagos okosság jegyében. De hát a történelemnek is kötelessége utólag okosabbnak lenni, különben nem lenne neorevizionizmus sem.

A magyar neorevizionizmus tézisei kemények. Péter László sok vonatkozásban finom rabulisztikával érzékelteti, hogy miért is nem indokolt „a magyarországi történészek által széles körben, mantraszerűen használt kifejezés[:] »a törvényes forradalom«”, mely kifejezés Deák István angol könyvének a címe is egyben, és a könyv itthon is nagy sikert aratott. Péter László szerint a magyar liberálisok szó- és fogalomkészletéből ered a kifejezés, bár nem talált szó szerint egyező formát. Máshol találunk. Például a habsburgiánus transzszilván machiavellizmus nagy mestere, Jósika Samu, egykori erdélyi kancellár a kissé nehezebb felfogású Metternichnek 1849-ben kellő didaxissal és szemrehányással fejtegette, hogy „a királyi szó a pozsonyi és pesti jogászlázadást törvényes forradalomná tette”. És a „törvényes forradalom”-ra a konzervatív Jósika Samu után a szocialista Szabó Ervin is a maga – kissé dogmatikus osztályharcos morcos komorságával – már felhívta a figyelmet.

Péter László szerint a magyar liberálisok nem tartották be a tractatus dietalis bevett gyakorlatát, és így az eredmény: „a kőfalnak fejjel rohanó politika”.

Bár ez a – kissé angol mezbe öltözött – neorevizionista okfejtés frontális támadás, mely lehet, hogy sok választ vált ki, de amelyet éppen izgalmasan analitikus szemlélete miatt is érdemes volt közölni, mégis mélyen ágyazódik a magyar hagyományokban. Hiszen a magyar történetíráshoz is – nem egy esetben – jellemző a másodlagos intuíció. Az intuíció kevesek kiváltsága. Braudel hármaskör-víziója jellegzetes terméke ennek. Nem véletlen, hogy egyesek szerint a Szentháromsághoz több köze van, mint a történelemhez. Furet is szinte intuitív módon találta meg a módját, hogy revízióját a konzervatív hagyományra úgy építse, hogy ő maga ne csússzon jobbra, ha már egyszer a baloldalt alaposan megjárta. A magyar történetírásban Hajnal István lehet a nagyszerű példa. Ő olyan strukturális történelmet művelt, amely ma kultusz tárgya, míg Kossuth-tanulmányai némileg a gyilkos magyar historiográfiai unalom áldozataivá váltak. Számára a Kossuth-kutatás gondviselészerű volt. Az 1920-as években megóvta őt a politikai publicisztikától. Az 1950-es évek elején pedig valamiféle megtisztulás is lehetett számára az, ahogy Kossuth külpolitikájával foglalkozott, hiszen úgy érezte, vezekelnie kell azon szerencsétlen – a metaforikus verbalizmus terén elkövetett – zsidóellenes megnyilvánulásaiért, amelyeket valamiféle rövidzárlatnak tekinthetünk, amikor konzervatív szemlélete a korszellem szennyes áramával egy pillanatra találkozott. Hajnal az átélés művészetét gyakorolta, mint egykor Michelet vagy részben Iorga tette, és amint azt Collingwood elméleti szinten is kifejtette. Hajnal műve a magyar revizionizmus forrása. Mi tagadás: ez a mű kritika és azonosulás Kossuthal, hiszen – mint kéziratában hangsúlyozta – a nagy élmény az volt, hogy a zsarnokságnak odasújtunk. És ki tagadná, nem is olyan rossz szabadnak lenni!

A neorevizionizmus másik magyar hagyománya érzelmi. Érzelműsek vagyunk, a diszkrét melankóliától olykor a hangos melodrámaig, miközben Klió munkásaiban álmaiból vagy rémálmaiból fel-feltámad Justitia bajnoka. Péter László is jó magyar ember. Igazságot szolgáltat Deák Ferencnek, amikor így zárja eszmefuttatását: „A Nagy Száműzött árnyékában Deák Ferencz még mindig arra vár, hogy megkapja a magyar történelemtől azt, ami őt megilleti.”

Nem tagadom, én is egy kicsit hiszek a túlvilágban, bízom is benne, félek is tőle. Talán még ez is sok szorongásom oka lehet. És tudom, Deák Ferenc nagyon nagy ember volt, ironikus, ha kellett a szarkazmusig, a helyzethez illő logikája kristálytisza volt, félelmetes emberismerő, aki meglátta az emberi cselekedetek titkos mozgatóit, angyali türelemmel és gyilkos gúnnyal tudta magyarázgatni a nekivadult, kissé fafejű képviselőknek az alkotmányosság és törvényesség alapfogalmait. De nem hiszem, hogy elégtételt várna a magyar történelemtől. A történelem a maga módján igazolta őt és Kossuthot is. Deák tudta, hogy Kossuth forradalma nélkül nincs kiegyezés, mint ahogy azt is tudta, hogy ez a kiegyezés mulandó; és a koronázásra nem is ment el. A hazai és még létező európai Kossuth-kultusz számára is jó fegyver volt, amikor kialakították az Osztrák–Magyar Monarchia szerkezetét. Talán nagy szerencsénk, hogy Deák Ferenc nem mondhatja el véleményét a történészek játékaikról, amelyekben hol van, hol nincs fantázia, minden történetírás éltető forrása, a neorevizionizmusé is.

Mélyen igaza van Paul Valérynek, amikor azt hangoztatta: „A Történelem az emberi agy kémiaiájának legveszélyesebb terméke.” Deák Ferenc már ezt is pontosan tudta, amikor – Pulszky Ferenc szerint – így fakadt ki, látva a fiatalok franciaforradalom-kultuszát: „»Beleéletek magatokat azon időkbe«, így szólt ismételve, »mindegyikük választ magának egy kedvenc hőst a francia forradalom tragédiájának szereplői közül, s azt hiszi, hogy e szerepet el is fogja játszhatni. Lamartine *Girondistái* veszedelmes egy olvasmány, sem nem történelem, sem nem regény, de nem is Biblia, minőt ti csináltok belőle.«” Halász Imre szerint Deák „azt tartotta, hogy egy jó regényből többet lehet tanulni, mint sok nagyképzű tudományos munkából”. Kegyetlenül igaz intések ezek. Az írás és az olvasás felelősségére is figyelmeztetnek, arra, hogy az embernek önmagának kell döntenie, miként viszonyul a nagy történelmi drámákhoz és mítoszokhoz, azok értelmezéseihez, hogy elkerülhesse a szerepjátszás csapdáit is.

A magyar neorevizionizmus gyöngéd bája a hagyomány és újszerűség dialektikájából is fakad.

Eltűnt akadémikusok nyomában (Eckhardt Sándor és Zolnai Béla metapolitikai párbeszéde)²⁸⁵

Különös játéka a sorsnak: Eckhardt Sándor és Zolnai Béla egyazon évben látták meg a napvilágot, 1890-ben, és egyazon évben távoztak az élők sorából, 1969-ben. Mindketten a régi Magyarországhoz is kötődtek. Eckhardt Sándor Aradon született. A szamosújvári családból származó Zolnai Béla Székesfehérvárott látott napvilágot, de iskoláit Kolozsvárt a piaristáknál fejezte be. Mindketten a nagy elitképzőben diákoskodtak: az Eötvös-kollégiumban, és természetesen külföldön is tanulhattak, és aztán harmincas éveikben egyetemi tanárok lettek. Eckhardt Sándor a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem, Zolnai Béla a szegedi, majd a kolozsvári Ferenc József Tudományegyetem francia filológiai tanszék, illetve intézet munkáját irányította. Mindketten polihisztorok voltak. Eckhardt Sándor nemcsak francia irodalmat tanított, és nemcsak a francia–magyar kapcsolatokat kutatta, hanem a Balassi-filológia egyik jelese is volt. Nagy szerepet játszott a reformkonzervatív értelmiségi tábor folyóiratának, a *Magyar Szemlé*nek a szerkesztésében. Kezdeményezője volt a közép-európai irodalmi összehasonlító kutatásoknak, ami egyben a szomszéd népek felé forduló szemléletváltást is jelentett az egyoldalú magyar kultúrfölényt hirdető szemlélet ellenében, amelyet Szekfű Gyula képviselt, akit tudománya és művészete miatt egyaránt tisztelt. Megalapítója volt az egyetemi Magyar-ságtudományi Intézetnek, amely az osztályok fölötti keresztény-nemzeti szolidaritás eszményét képviselte a tudományban, hogy aztán Kereszténydemokrata Párt aktív tagja legyen a II. világháború után újjáépülő országban.

Zolnai Béla bonyolultabb személyiség, erősebb volt benne a művészlélek. Gyakorló újságíró volt, önéletrajzi regényén is fáradozott. „Magyarcélú filológiá”-ja – hogy az ő kifejezésével éljünk – nem egyszerűen kapcsolattörténet, hanem a francia és a magyar kultúra egymásba való integráltságának vizsgálata. Ennek Eckhardt a klasszikusa. Zolnai Béla máig a magyar stilisztika és nyelvésztétika kiemelkedő művelője. Folyóirata is volt: a *Széphalom*, amelyben Teleki Páltól Radnóti Miklósig közöltek írásokat, és még József Attila is tette volna, ha a Horger-botrány elmarad. Egyetemi tisztségviselőként is szolgált, a kor felekezeti klikk-szellemisége és a tudomány védelmében lépett fel, még párbajba is keveredve emiatt. Nem volt úgy vallásos, mint Eckhardt, kifejezetten ellene szegült annak, hogy a keresztet a tantermekbe kitegyék, de a vallásos mentalitás egyik legavatottabb kutatója lett. Ő írta meg a „harmadik Rákóczi”-t: a vallásos író. Ő tárta fel a magyar biedermeiert.

Mindketten a magyar biedermeier világba születtek. Nagy történelmi élményük a Habsburg Birodalom és vele a történelmi Magyarország összeomlása: a világháború, a forradalom, kommunizmus, a káosz, az ellenforradalom és a konszolidáció...

Mindketten azon tudósok közé tartoztak, akik ha simulékonyak, hamar bekerülnek az akadémiára. Zolnai Béla 1940 lett akadémikus. Eckhardtot többször kellett felterjeszteni, talán őt jelölték a legtöbbször a befutottak közül. Viszont 1949-ben egyszerre tették ki őket, Eckhardtot mint reakcióst, Zolnait kevésbé reakciónak minősítették, de tudatlannak...²⁸⁶ Így amolyan félszáműzöttek lettek: tisztelet, megbecsülés övezte őket a jó érzésű kollégák részéről, de felső nyomás, hivatalos lekezelés nehezedett rájuk. Ugyanakkor a tilalomkorszak lejártá után, már – a lehetőségekhez mérten – szabadon publikálhattak, természetesen a „megfelelő” mennyiségben. Eckhardt Sándor, mivel nem került el Pestről, és megmaradt tanácskezelőnek, jobban munkájának szentelhette magát, és míg ő szótárt szerkesztett, Zolnai abban csak „négerelhetett”, miközben magyar Larousse-ának terve dugába dőlt. (Igaz, bosszúból nem létező francia szavakat talált ki és vetetett be a szótárba.)

A szólást, hogy a magyarok temetni – viszonylag jól – tudnak, az ő példájuk is igazolja. Köpeczi Béla méltó módon búcsúztatta elődjét, Eckhardt Sándort. Méltó megemlékezések születtek mindkét nagy tudósunkról. Eckhardt Sándorról emlékülést lehetett tartani, és 1990-ben Zolnai Béla életéről és munkásságáról kismonográfia jelent meg.²⁸⁷ Beköszöntött az újrafelfedezés korszaka.

Eckhardt Sándor újrafelfedezése

Az újrafelfedezés jegyében emlékeztek meg Eckhardt Sándorról a Duna-parti Francia Intézetben. Jacques Revel a *Sicambriától Sans Souciig* című francia tanulmánykötet aktualitását elemezte, kiemelve a szerző óriási filológiai felkészültségét, műveltségét és leleményességét, például az emlékezhely-kérdéskörének kutatását, bár a fogalmi gondolkodás igénye nem jellemezte ezt a munkát. Megvallom, jobban érdekelt volna, mit mondana el egy mai francia történész Eckhardt Sándor talán legizgalmasabb művéről: *A francia szellemről*.²⁸⁸ Ennek legértékesebb példánya a Zolnai Béláé, mert lapszéli jegyzetekkel látta el. És ha az íróárs által aláhúzott részeket, az említett megjegyzéseket is külön figyelemmel követjük, *A francia szellem* és *A magyar biedermeier* párbeszédének lehetünk tanúi. (Az aláhúzott részeket aláhúzzuk, a lapszéli megjegyzéseket vastag betűvel szedjük.) Nem két világ áll egymással szemben, hanem egyazon világ két hordozója. Mert mindkét mű a virtuális Magyarország és a virtuális Európa egy-egy részét eleveníti meg. Író és olvasó azonban tudta, hogy hol él.

Eckhardt nem ringatta magát illúziókban:

„Egy nemzet öntudata sok mindenből kerül össze. Van benne felelet az eredet és hivatás, a honnan? és hová? kínzó kérdésére. Benne parázslik a fizikai értelemben vett haza, a kenyeret adó föld szeretete összes indokaival. Ott rejlik a főlénytudat, melyre minden népnek szüksége van a nemzetek gyilkos versenyében és benne rajzolódik ki az az erkölcsi arckép, melyet a köztudat saját használatára kielemez múltjából és jelenéből.

A nemzetek mindig némi optimizmussal rajzolják meg saját arcképüket. Így tesznek még a franciák is, pedig kivételesen erős kritikai szellemük a kedvezőtlen vonáso-

kat sem igen takarja el a nemzeti öntudat előtt. Ezért van szükségünk annak a szellemnek elemzésére, mely a francia nemzeti lélek legközvetlenebb megnyilatkozásában, a francia irodalomban jut kifejezésre.”

Eckhardt Sándor tehát nemzeti önkritikára int, a francia tükröt és példát állítja olvasója elé. A francia irodalom fejlődéstörténetét vázolja fel olyan könnyedséggel, amely az igazán nagy tudósok adománya.

Zolnai elsősorban arra figyelt, hogy miként hatott a francia kultúra a magyarra, miként lehet a hatást kamatoztatni, mit lehet tanulni a franciáktól: mire jó a francia szellem Magyarországon. Mivel valamennyi észrevétellel megjelenésre váró könyvünkben foglalkozunk, ezen alkalommal csak a „Magyar tanulságok” című zárófejezet néhány mozzanatát vesszük szemügyre. Az aláhúzás egyetértés jele. Párizs felszabadító hatásában csak egyetérthetett író és olvasó: „Jellemző például, hogy Szinyei-Merse Pál csak hallja, hogy a franciák milyen merészen festik a valóságot, de a francia szabadon elemző látásnak már csak a gondolata elég ahhoz, hogy felszabaduljon a Majális festőjének zsenije.”

Érdekes, hogy nem jelölt az Olvasó olyan jellegzetes mozzanatokat, amelyek feltehetően felkeltették a figyelmét: „Párisban találtam én is a tulipános ládára», írja Csók István. Állítsuk szembe ezzel a müncheni iskola hatásának színtelenségét.”

A felszabadító hatás politikai orientáció igényével párosult: „Ady esete hasonló a Szinyei-Mersééhez. Ő, aki nagy művészi válsága idején még alig tud franciául, egy-két francia vers hatása alatt talál önmagára; a francia művészet merészsége, számára teljesen újszerű művészi látása szabadítja fel az irodalmi hagyomány béklyóitól. De nemcsak művészi élmény nála a francia szellemmel való érintkezés. A XX. század elején a francia szellemmel való érintkezés mind jobban mélyülő élménnyé válik a magyar írók számára. A »Nyugat« programja elsősorban kritikát jelent a múlttal és jellel szemben, mert az írók és művészek [– ez már aláhúzás: –] szebb, teljesebb, igazságosabb életet véltek felfedezni a német tömbön túl. Szépségyszomjúságukat már nem elégtették ki a dekadens századvégi irodalom sablonjai és az elmaradt, kiélt formulákhoz kötött magyar társadalmi élet, mely éppen a gyökeres magyarságot hagyta szellemi ínségben sýnylődni.” Aztán Zolnai felkiáltójelet tett e bekezdés zárómondata mellé: „Kiáltó kontrasztként meredezett előttük a francia világ, mely minden embert megbecsül, mindenkinek szabad életet, minden alkotni vágyó tehetségnek érvényesülést biztosít.” Ez kényszerítette ki a mélyen reális olvasói értékelést, mely az oldal felső részén olvasható: „Ez a könyv a hitlerizmus gyűlöletén keresztül tér meg a francia-univerzális eszményhez.” (*A francia szellem*, továbbiakban: Fsz. 276.)

Így összegezte Zolnai Béla azoknak a tételeknek a tanulságát is, amelyeket nem jelölt. A legfontosabb:

„A magyarságot a germánság reteszeli el földrajzilag a francia szellem közvetlen hatása elől. És mégis a francia szellem szuggesztív hatása elől a magyar szellem sem tudott elzárkózni; átszármazott az hozzánk, mint a Röntgen-sugár, a germán falon keresztül is vagy sokszor annak közvetítésével.” (Fsz. 268.)

Az Olvasót természetesen a modern idők, a közelmúlt és jelen értékelése szembesítette saját korával. A következő jellegzetes konzervatív ítélet is megfelelő visszhangra talált:

„Sok türelmetlen, elhamarkodott, szerves magyar fejlődéssel, múlttal nem törődő törekvés volt ebben a nagyhangú mozgalomban, – például a marxizmus is érvényesült benne, – mert a gyökeres magyar szellemű írókon kívül elég nagy számban nyüzsgtek olyanok, akiknek nem sok erőlködésükbe került, hogy új magyar kultúrájukat lerázzák magukról, mégis egészen új, friss, szabad levegőt engedett be Párisból a Nyugat forradalma, mert a francia környezetben Ady Endre, Szabó Dezső és más tehetséges írók leszámoltak minden kötöttségükkel, – amennyiben ezt tudatosan megtehették, – és kőtetlen szabadságukkal indulhattak harcba egy szebb és igazságosabb Magyarorszáért.

A modern katolikus francia irodalom növekvő magyar hatása is azt bizonyítja, hogy még olyan megkötött, alapjában véve régóta véglegesen kiforrott gondolatvilág, mint a katolicizmus is ösztönösen keres friss levegőt, esztétikumot, formai szabadságot, sőt elmélyülő vallási formákat is a francia életben, mert az jobban tiszteli az egyén belső szabadságát, mint bármely más ország szelleme.”

A magyar katolicizmusnak is szólt ez az üzenet. Párizs ihlető ereje Eckhardtra is hatott: „A finomabb érzékű szemlélőt csakugyan megragadja az a feszültség, mely Páris felületen mozgó élete és az alatta rejlő kemény szorgalom és nemes becsvágy szerves munkája között fennáll: egész Franciaország morális képe egy városra sűrítve.”

A rejtett vagy inkább nyílt üzenet ahhoz a magyar valósághoz szólt, amelyben Budapest vízfej számba ment, és az 1918–19-i forradalmak miatt maga volt a „bűnös város”. Zolnai Béla most szembesült a legkíméletlenebbül a pesti magyar valóság vidéki arcával, mert mint a lapszálon megjegyezte: „A magyar nyelv: agrár nyelv, népi nyelv. A fr. nyelv: civilizációs. Róma és a kereszténység urbánus! Ezért a párisi nyelv! Centralizmus. Nálunk: a vidék! Feudalizmus. Parisisme.” (Fsz. 278.) Mit jelenthet ez nekünk, erre válaszol Eckhardt, és milyen feltételek mellett, erre válaszol Zolnai: „Költők, írók, művészek párizsi honvágya mutatja, mit kereshet mindenkor a magyar ember a francia kultúrában. Minden politikai ellentét dacára is végtelen haszonnal jár számára, ha lelke időnként meg-megfürdik benne, mert a francia kultúra ma is a leghumánusabb, legemberibb valamennyi között: az emberi intellektusra irányul, ösztönök és érzelmek fölött.” – „Hitler” – olvashatjuk a lapszálon – az aláhúzott részek mellett – ceruzával. (Fsz. 279.)

Aktuálisnak érezhette Zolnai a francia viszonyokkal szembeni magyar magatartás vitriolos kritikáját: „A félművelt magyart visszariasztja, sőt súlyosan elítélő ítéletre ragadja olykor a francia élet felszínén látszó rendetlensége, fegyelmetlensége, higiénikus igénytelensége. E jelenségek magyarázata részint a francia ember individualizmusában, részint demokratikus berendezkedésében rejlik. A politikai élet nem kívánatos irányainak újabb előretörése is ezzel magyarázható, s ha a szélsőbaloldali pártok túltengése kínos érzést kelt is a konzervatív magyar szemlélőben, gondoljon arra is, hogy a vallás sehol Európában nem él oly emberileg és istenileg kimélyített formák között, mint éppen Franciaországban, hol a vallásos ihletű irodalom, a misztika és maga a vallásos élet – főleg a karitatív – az egész keresztény világ lelkét felemelő formák között jelentkezik. Mindez: a szélsőbal túltengése és a kimélyült vallási élet, az intellektuális jellegű szellemi élet végső ellentétes értékei, az igazságot fürkésző francia lélek ellentmondó megoldásai.

De nem is annyira a francia szellem tartalma, konkrét megnyilatkozásai jelentenek a magyar ember számára élményt és termékenyítő ösztönzést, mint ennek a szellemiségnek

belső, elragadó lendülete, a szellemi »erosz«, mely mint Plátó heve, magával ragadja azt, aki elmélyed benne, és szükségszerűen a szellemiség felé irányítja. Aki a magyar életet ismeri, tudja, hogy a kényszerű életproblémák között vergődő magyarnak milyen szükséglete ez a szellemi oxigén. Az anyaggal küzdő intelligenciánk, gazdáink, technikusaink, katonáink talán kevésbé érzik azt, hogy a német kultúra szomszédsága és mindent beárnyékoló áthajlása milyen fullasztó légkört teremtett a magyar szellemi életben, míg a szellemiség munkásai, művészeink, íróink, humanista tudósaink, kik nem csupán az alaposság vagy a rendszeresség kritériuma után indulnak, hanem az élet mélységeibe látnak, ösztonösen vágytak mindenkor a magyar kultúrát önálló tudatra ébresztő, emberileg elmélyítő francia szellem ellenmérge után, félretéve minden érzelmi tekintetet, mely őket a hivatalos francia világtól elválasztja.

Aki csalódottan tér haza Párisból, annak nincs is ott keresnivalója.” (Fsz. 279–280.)

A német hatás negatív értékelését megkérdőjelezte Zolnai Béla, mert odaírta a lapszélre: „**Goethe?!**” Az utolsó mondatot viszont csak azzal tudta megtoldani, hogy: „**Aki gyűlöli a fr. szellemet, az nem ismeri.**” Az írás nem mindketten író és olvasó egy-egy kollégájukra is gondoltak, például: a történész Baráth Tiborra, aki miatt Eckhardt lemondott a *Századok* szerkesztéséről, Szekfü Gyula pedig cikket is íratott ellene a *Magyar Szemlében*.

Eszményi világ a francia szellem világa: jobb- és baloldal valamiféle harmónia részesei, amíg nem lobban fel az önpusztító agresszív szenvedély. Zolnai végkövetkeztetése: „**Érdeemes volna összevetni Rosenberg és Hitler könyvével**”, hiszen *A huszadik század mítosza* és a *Mein Kampf* vázolja fel a barna jelent és jövőt. Zolnai Béla fel is építette a maga biedermeier világát, nyilván azért is, hogy legyen mit összehasonlítani...

Zolnai Béla biedermeiere

Zolnai Béla a görög antikvitástól napjainkig derítette fel azokat a mozzanatokat, amelyek téren és időn átnyúló „örök Biedermeier”-t rajzolnak ki. De virágkora a múlt század, amikor a nyugalom és a változás igénye már-már mágikus egyensúlyba kerülnek. Menedék ez a világ, melynek dicsérete vádirat az akkori jelen, mármint az 1940-es évek elejének barbársága ellen. Világkönyv ez a mai téziskönyvekkel szemben. A tézis is utánamondhatatlanul írói megformáltságban és tudósi egzakttságban bukkan fel, nem nyekergő vagy olajozott zagyvaság. Íme:

„Ha mégis egy mondatba akarnók sűríteni a Biedermeier lényegét, akkor ilyenformán kellene szerkeszteni ezt a mondatot, amely messze lesz attól, hogy felöleljen minden lényegest: a reál-idealizmus polgári világnézete, antikizáló és romantikus inspirációk között a maga önkifejeződését keresve, szelíd lemondással menekül a politikai életből a családi kör magányába, az érzelmek és képzelmelek, a hasznos mulatságok és nemes időtöltések otthonába...” E kor és életforma hőse: a polgár, új mentalitás hordozója. „Számunkra ez a diadalmas polgáriság rakta le a tizenkilencedik század alapjait. Polgáriság, amely kifejllesztette a család eszményét, hogy dacoló, erős várat építsen magának a kozmopolita léhaság ellen, a rokokó udvari élet bukása után. Polgáriság, amelynek fölszínes érzelgőssége alatt elmélyülő érzelmi élet, bensőség, tűrni és remélni tanult hit borongott. Polgáriság, amely a regényeskedő álorcája alatt a szilárd erények nemes arculatát rejtette... Végtelenbe vágyódás, démoni örök harcba vetése helyett lankadatlan férfimunká-

val, lassú hangyaszorgalommal megalkotja a Biedermeier azt a népi, társadalmi és nemzeti egyensúlyt, gazdasági bázist, morális harmóniát és eszményvilágot Magyarország ezeréves határain belül, amely egészen a milléniumig rendületlenül jelentette a Hazát.”²⁸⁹

A biedermeier itt már kvázi-metafora: a boldog békeidőké, a nyugalmas kispolgári világe, és a múltba álmódott illuzórikus jövőé.

A biedermeier-kutatás politikai és emberi üzenete egyértelmű. Thienemann Tivadar, az összehasonlító irodalomtudomány kiváló művelője, barátjának Zolnai Bélának egy horogkeresztes mélynyomattal díszített meghívóra, amely egyébként Goebbel's propagandaminiszter beszédére is szólt, 1936 júniusában a következőket írta Münchenből: „Heroikus név – biedermeier.”²⁹⁰ Hiszen a háborús készülődés lármájában heroikus tett a polgári nyugalom iránti vágy kifejezésre juttatása. Ugyanakkor benne rejlik a másik üzenet is: a küzdelem, vagy inkább, mint a mából visszatekintve látjuk: az aktív ellenállás lehetőségének a követelménye, aminek vállalása végül is akkor nem adatott meg. Különböző szövegváltozatokkal érzékeltetjük ezt. Zolnai Béla 1944 januárjában Sepsiszentgyörgyön és Kézdivásárhelyt, majd 1947 áprilisában Marosvásárhelyt tartott előadást a biedermeierről. (Az egyetemi előadás kéziratában ugyanis két ilyen bejegyzést találunk: „Sepsi, Kézdi 1944 jan.” alatta: „Mvh 1947 ápr.”) Az előadásban és a könyvben azonos – többek között – a következő, ami pedig a kéziratban szerepel és a könyvben nem, azt sima zárójelbe tesszük: „A biedermeier nyárspolgár, a pipázó maradi nemes, a cinikus konverzációt folytató uracs máról hónapra Európa hőse lett! Csodálatos ifjú sereg, mely nem tudni honnan támad (– amint a költő énekelte). Valóban, mintha három század szülte volna... A biedermeier álomból visszaébredt a M(m)agyar ősei kardjának realitásához és múltjának, jelenkorának titkos erőiből megszületett történelmének legnagyobb csodája, (:) a Kossuth, Görgey, Petőfi tragikus színjátéka, amelyben a világszabadság látszott elbukni, hogy bukásával győzzön.(!)”²⁹¹

1944 januárjában azonban ehhez még hozzá kellett tenni: „Azóta persze a polgári élet-eszmény is megingott és a biedermeier-kor rakta alapok roskadozni kezdenek. Az emberiség ismét válságban van és keresi – háborúkon, forradalmakon keresztül – az utat új harmónia felé. Mi az út iránya? Mi a cél? Madáchcsal felelhetünk: az élet célja a küzdés maga!”²⁹² A Rotary Club – amelynek Szegeden Móra Ferencel egyik alapítója volt Zolnai Béla – providencializmusa és a magyar irodalom géniusza üzent így olyan kor megidézésével, amelyben: „A polgári eszmények: józanság, szolidaritás, becsületesség, takarékoság, szélsőségek kerülése, politikától való irtózás, nyárspolgár, akiből hős lett 1848-ban. A látzólag hősiesség nélküli polgári erények hőskora.”²⁹³ Nem Zolnai Bélán múlt, hogy ez az örökség olyannyira megkopott. Sőt, ő mint filológus megtette a magáét, amikor a korszak egyik legjellegzetesebb könyvének társszerzője lett. E mű: a *Mi a magyar?*

A nemzeti jellemtan kihívása

1939 végén jelent meg a *Mi a magyar?* Szerkesztője: Szekfü Gyula. Szerzői: Ravasz László, Babits Mihály, Eckhardt Sándor, Keresztury Dezső, Bartucz Lajos, Zsirai Miklós, Zolnai Béla, Farkas Gyula, Kerecsényi Dezső, Viski Károly, Kodály Zoltán, Gerevich Tibor, Szekfü Gyula. A mű a magyar nemzetkarakterológiában akart mérvadó lenni: negatív és pozitív értelemben egyaránt. Hiszen ellenképet és példaképet próbált felmutatni. Ellenképet az egyre jobban gyarapodó nemzetkarakterológia ellenében.

Az ostromlott vár komplexusa jellemezte a szerzőket és az országot egyaránt. Szekfű Gyula előszavának tanúsága szerint 1936-ban a *Magyar Szemle* szerkesztőségében vetődött fel a könyv terve. „Négyen-öten” – mint az Ady versben – hajoltak össze. Köztük Babits Mihály, Horváth János, Eckhardt Sándor. „Akkoriban még kevesen vették észre a láthatár szélén a felhőket” – mégis szükségesnek látták, hogy „ezzel a könyvvel útbaigazítsuk azokat a jóhiszemű magyarokat, akik a kíméletlenül ránk rohanó szellemi áramlatok, propagandák káoszában, amikor magyar magyarra mutat mint rossz gyöngé, hamis, beteg magyarra, nem tudják többé, mi is az igazi magyarság. Valami normafélének szántuk ezt a könyvet, hogy öntudatosá tegye az emberekben magyarságukat és megóvja őket a tévelygésektől, az illúzióktól, az ingoványba süllyedéstől.” A kötet azért késett, mert a tervezetők közül többen is megbetegedtek, és Horváth János lemondott a részvételről. Közben azonban egyre-másra jelentek meg a kérdésre válaszoló írások, amelyeket Szekfű nem győzött kárhozatni. „A mi könyvünk így jutott újabb feladathoz: kijelölni a határvonalat, melyen túl a fantázia és líra felelőtlensége veszi kezébe a magyar problémát, de amelyen belől lehetséges objektív módszerrel és eszközökkel megközelíteni, megismerni a magyarság lényegét.” Németh László mély és híg – őt magát is torzító – tipológiájára utalt Szekfű, de nem említette meg Eckhardt Sándornak *A francia szellemét* sem, márpedig ez volt a magyar mintapélda.²⁹⁴ A kérdés, hogy a közös vállalkozás mennyiben lehetett hű *A francia szellem* ethoszához, amikor nem-sokára Franciaország is összeomlik.

„A nemzetek gyilkos versenyében” – hogy *A francia szellemből* idézzünk –, a magyarság élete egyik legnehezebb időszakát élte. Abszurd dráma részese lett az ország és népe: a magyarság nagy történeti katasztrófáihoz hasonló rejtegető veszélybe került. A náci birodalom ún. faji alapon próbálta a magyarországi németiséget és a német származásúakat uszályába vonni. Meg is indult valamiféle disszimiláció, eltávolodás a magyarságtól. A barna Európában a kelet- és közép-európai népek inkább már csak parasztnépek lehettek. A zsidók kiszorításának, majd fizikai megsemmisítésének is egyik mozgatórugója a kis nemzetek középosztályának, értelmiségi és vállalkozó rétegeinek a gyengítése volt. A magyar történelmet és nemzeti fejlődést oly mélyen átható asszimilációs folyamatokra kívülről a nácik, belülről a nemzeti öncsonkítás politikája mért csapásokat. Ennek jegyében, az Anschluss után meghozták az első zsidótörvényt...

A kérdés: mi a magyar? elevenbe vágott. Hiszen az ún. zsidókérdésben a szerzők megoszlottak. Ravasz László például – maga által is kárhozatott buzgalommal – igenelte az első zsidótörvényt, hogy aztán a harmadik ellen már tiltakozzon. A zsidókat jó zsidóra és rossz zsidóra osztó szelektív antiszemitizmus sötét árnyéka azonban nagyon rávetült a magyar szellemi életre, és még a vészkorszakban is – egyházfőink közül talán egyedül – nagy püspökünk, Márton Áron képviselte a keresztény felebarátiság eszméjét bűnbakkereső, kul-pabilizáló felhangok nélkül; és jobban megértjük korunk „szellemét” is, ha tudjuk, mennyi-re nem méltányolják ezt ma sem azok, kiknek hivatalból kellene.

A kérdés: mi a magyar? önmagunkkal való szembesülésre kötelezett, és ez komoly belső drámát is válthatott ki, abban, aki saját neurózisának rabjaként nem a „líra felelőtlenségét” képviselte. Ilyen volt Horváth János, a magyar irodalomtörténet élő klasszikusa. Ő „a magyar irodalom önelvűség”-ét tárta fel, azt, amit Szekfű Gyula oly messzemenően igenelt. Ez a szemlélet az önfejlődést állítja előtérbe, a külső hatások ellenében. Író és olvasó viszonya, az irodalmi tudat, az irodalom anyagi-technikai tényezői a fejlődést meghatározó mozzanatok. Így éreztetni tudta azt is, hogy a hatás érvényesülése, a befogadás maga is alkotás;

az epigonizmus is éppen olyan szerves jelenség, mint az alkotó egyéniségek érvényesülése. Ugyanakkor magyarságideálját és emberideálját olyan magasba helyezte, hogy a modern világ már csak hanyatlásnak minősülhetett. Kulcsszavai: érett nemzeti öntudat, erkölcsi megfontolás, tudatossá művelt nemzeti akarat, józan értelem, valóságérzék. Az ezen értékekre épülő magyar klasszikus ízlés és világnézet védelmében vívta utóvédharcát, paradox módon azon *Nyugat* ellen is, amely nélkül Ady aligha teljesedhetett volna úgy ki.²⁹⁵ A modern tömegkultúrában óhatatlanul valamiféle zsidó hegemoniatörekvést látott ő is, fájlatva, hogy megakadt a zsidók asszimilációja az újabb és újabb bevándorlások miatt. A sajtópropaganda nyomán pedig „a magyar fajiság” idomult az új „elvtelen modernség”-hez: „Az Ady-stíl leple alatt, stilisztikai újdonság címén bújtak meg egy alig-magyar nyelv barbarizmusai s az Ady-féle támadó magyarságnak a kezébe nyomkodta buzogányait sok nem-magyar szándék” – fejtette Horváth János *Aranytól Adyig* című könyvecskéjében,²⁹⁶ hogy aztán nagy művei felfogása oly sokban ellentmondjon az „elvtelen modernség” ellenében fogalmazott programjának.

Nincs terünk annak kifejtésére, hogy „a zsidó” mitizálása, az asszimiláció értékelése milyen mértékben a magyar polgári fejlődés megrekedésének terméke. Hogy a válságérzés mennyire hatott, mi sem mutatja jobban, mint Jászi Oszkárnak a kommunista amoralizmus elutasításával összefonódó zsidó-kritikája,²⁹⁷ vagy ún. ön-antiszemitizmusa.²⁹⁸ Balzacnak a modern sajtóvilágra szórt átkozódását is felülmúlva, az a Jászi marasztalta el a budapesti sajtót, aki maga is a konzervatív antiszemitizmus céltáblája volt.

1939-ben mit mondhatott volna Horváth János? Rossz fizikai állapotára hivatkozott, de erejére vall: annyira nem volt gyenge, hogy turulsapkás fasiszta diákokat ne dobjon ki előadásáról.²⁹⁹ És talán senki sem érezte át úgy a véleménynyilvánítás felelősségét és kockázatát, mint ő, miután betegsége is felfokozta érzékenységet. 1939. március 5-én drámai hangon vallott a *Magyar Szemle* új szerkesztőjéhez, Eckhardt Sándorhoz írt levelében arról, hogy miért nem vesz részt a véleménynyilvánításban: „Ki a magyar, ki nem? – ez aktuális politikai kérdés; annyira az, hogy a reá adandó felelet időnként, s mindenkor érdekeink szerint, más és más lehet. Ez elég cinikus felfogása ugyan a dolognak, de így van. Ma a magyar állampolgárok közül magyar mindenki, aki nem akar német járomba kerülni.” És mivel a dolog politikum: „Igazan illetékes [...] csak Bethlen István: az ő szavát mindenki meghallja, s még ellenfele is kénytelen fontolóra venni.”³⁰⁰

Horváth János talán elsősorban azért nem vállalta az állásfoglalást, mert nem akart szembekeverülni nyilvánosan saját korábbi nézeteivel, és talán nem is érzett távlatot, hogy érvek és ellenérvek hálójából kivágja magát, nem is beszélve arról, hogy „német járom”-ról nem lehetett értekezni. Nem sok értelmét látta annak, amit metapolitikának nevezhetünk, viszont mégis óriási jelentőségét tulajdonított neki, amikor hallgatólagosan a politika rangjára emelte. A magyar politika sikertelensége és tévutakra kerülése pedig még inkább figyelmeztet a metapolitika fontosságára.

A *Mi a magyar?* – ha kor frazeológiájával élünk: – a saját ellentmondásainak szorításában is vergődő magyar lélek jobb lelkiismerete. Egyszerre egyet lehet érteni azzal, hogy „a kötetnek két igazán jellegadó tanulmánya volt”,³⁰¹ Babits Mihályé és Szekfű Gyuláé, miközben: „A tizenhárom tanulmány majd ugyanennyi véleményt tükrözött, mondhatnánk némi túlzással.”³⁰²

A szerkesztő Szekfű Gyula és az ideológus Babits Mihály nehéz és komoly szavai – sokak számára – elnyomták a munka többszólalmúságát.

Babits Mihály esszéje tudós vallomás. A magyar nép kialakulásáról értekezve a faj-misztika ellenében a nyelv szerepét hangsúlyozta. A nyelv befogadóképessége a nemzeti befogadókésztséget is tükrözi: „Már fajunk is nyílt faj, s az idegent egy évezreden át vendégszeretettel ölelte magába.”³⁰³

Egyértelmű elutasítása ez a fasizmusnak. Az is, ahogy a magyarság lényegét a passzívításban határozta meg. Mert: „Külső dolgokban nem sokat bízhatunk. Lehet, hogy elkerül bennünket a »hatalom és a dicsőség«. A villámok az Isten térdein fekszenek. A cselekvés útja megnyíltat vagy elzárulhat. De a magyar számára hivatás lehet a nem-cselekvés is. Ebben még rokonságot tartunk a bölcs és ösnyugalmú Kelettel. Számunkra hivatás lehet az opponálás és passzív rezisztencia, hogy elődeink kedves szavaival éljek. Opponálás az idegenség hatalmaskodása ellen, egy világ ellen, amely semmibe veszi az ősi, megszentelt jogokat, leborul a nyers erőszak előtt, s nem tűri az egyén szabadságát, a szemlélődés nyugalmát, az alkotás boldogságát.” A passzív ellenállás egyértelmű politikai üzenet. Annál is inkább, mert maga a magyar államvezetés egy része játszott annak lehetőségével, hogy a hitleri hatalmi nyomásra ezzel a már egyszer bevált taktikával él. Amerikába komoly öszszegeket is utaltak ki, hogy német megszállás esetén emigráns kormányt alakíthassanak.

Babits Mihály természetesen nem politikai tanácsokat akart adni. Létförmává emelte a magyar sajátosságot: „Az ellenállás maga a lét, s az inercia súly és hatalom. Kis nemzetek számára hovatovább az egyetlenség.” A magyar sajátosság valamiféle általános követelmény érvényesítése és érvényesíthetése az ősi örökség okán: „A magyar – hangzik a tanulmány utolsó bekezdése – ma hivatást teljesít avval is, ha ragaszkodik ősi, nemes és termékeny lomhaságához. Körülöttünk az újítások jelszavai zúgnak, s cselekedni valóban muszáj, amíg élünk, változtatásokra folyton szükség van. De számunkra ez csak muszáj és eszköz, nem pedig öröm és cél. S jaj a magyarnak, ha egyszer egészen elveszíti öröklött nemzeti inerciáját, ezt a pompás és bölcs lomhaságot, mely ezer éven át megtartotta; ha átalakul s játékvá züllik a megingott élet zavaros erőinek. Legnagyobb szolgálatot akkor teszi a világnak, ha megörzi nemzeti sajátosságait s megmarad annak, ami. Nemzet vagyunk, a szó régi, szellemi, jogi, erkölcsi értelmében; nem pedig faj a túlekedő fajok között, se nem valami nyomorult kicsiny erőlködés a nagy erők félelmes csataterén. Csak nem akarunk ilyené válni? Meg kell maradnunk nemzetnek, léleknek, szabadnak, nemesnek, alkotónak, keleti nyugalomban, mely mindenkivel dacol, szellemi erőben, mely senkinél nem érzi hátrább magát. <S akkor még dicsőség is várhat ránk a világban.> Nem átváltozásra, magunkból való kikelésre van szükségünk. Inkább magunkhoz való visszatérésre. Magunkbaszállásra.”³⁰⁴

Babits Mihály a létszorongás terhe alatt a „lomhaság”-ot, az „inerciá”-t, egyszóval: a passzívizmust poetizálta át az identitás élményévé. Jellemző, ahogy a dicsőségre utaló kitételt kézzel beírta esszéje gépelt változatába, majd aztán a végleges szövegből eltávolította. Mint ekkortájt – 1938 márciusában – az *Eucharistia* című versében írta: „Áradj belénk hát, óh örök / igazság és szent szeretet! / Oldozd meg a bilincseket / amikkel törzs és vér leköt, / hogy szellem és ne hús tegyen / magyarrá, s nőjünk ég felé, / testvér-népek közt, mint a fák, / kiket mennyből táplál a Nap.” Babits Mihály példája így igazolja Martin Buber helyzetjellemzését: „Egészséges, biztonságban élő népek számára a nagy költő öröm, nagyság, büszkeség. Beteg és veszélyeztetett népnek több: az élet megerősítése és biztatás a halál ellen.”³⁰⁵ Erről szól a *Jónás könyve*. Írója próféta. Üzenete félreérthetetlen. Így: „Már – vallja Szekfü Gyula néhány év múlva – életében is magasan fölöttünk állott; gyakran az volt a

benyomásom, hogy Vörösmartyval állok szemközt szobájában, nyelvünk nagy művészeivel, az istenáldott költővel, aki a költészet tiszta világában is ösztönével élesebben érzi és jobban megérti nemzetünk sorsát, mint mi, itt lent okoskodó apró emberkéek. Babits szelleme már a kórággy kínjai közt eltávolodott tőlünk, s elnyerte az objektivációt, amely a halottakat oly hatalmassá teszi: »Jónás Könyvé«-ben már biztos utat mutat, eligazít, kézen fogva vezet bennünket örvénylő kétségeink között, amint csak egy halott vezethet.”³⁰⁶

Szekfű Gyulát valamiféle szómágia jegyében objektív igazságokat a történelemben keresett. Számára: „A szellem legelső kötelessége [...] az önismeret”, és nem misztikus entitás. Erénye, de gyengesége is ez a racionalizmus. A jellemtant szaktudományok tárgyává akarta tenni, azt vallva, hogy „ily módon a nemzet képe sok vonásból fog adódni”, ugyanakkor: „az egyes vonások azonban tudományos úton ismertetvén fel, pozitív bizonyosságot nyernek anélkül, hogy a szaktudomány határain túl nyúlának, s ezzel ködbe vesz-nének.”³⁰⁷ A milieu-elméletet szegezte a rasszizmussal szembe: „Az emberek – fejtegette Szekfű – mindenütt, minden korban, minden évszakban és éghajlat alatt ugyanazok, az élet ugyanazon törvényeinek engedelmeskedve sírnak és nevetnek, dolgoznak és henyélnek, csoportokba állanak és gyilkolják egymást.” Érdekes, hogy ugyanakkor nem a keresztény univerzalizmusra hivatkozott Szekfű, hanem ismeretelméleti problémaként jelenítette meg az emberi természet identitását, mert: „épp ez teszi lehetővé a történetírást, megengedve a Föld bizonyos pontján és bizonyos korban álló történésznek, hogy a bárhol másutt és bármely más korban lejátszódó cselekményeket megértse és leírja.”³⁰⁸ Szekfű Gyula minden népi és társadalmi tipológiát elvetett. A jellem a nemzetfenntartás és a túlélés eszköze, a szellemmel együtt. A jellem fővonásait – Bölcs Leó és ennek Hóman Bálint-i értelmezése nyomán – a következőkben látta Szekfű Gyula: „a magyarok szabadságszeretők, vitézek és körmönfont politizálók”.

Ezt hármas egységből álló modellt annyira komolyan vette, hogy amikor Kornis Gyula a nemzeti jellemtan ellentmondásaiból fejtett fel jó néhányat, akkor így válaszolt:

„Miként e sorok írója már korábban is kifejezte, a nemzeti jellem főként történeti probléma, s ennél fogva azt a változékonyság elvét valló történet befolyásolja, tehát lényegét illetőleg sem részletekbe menő, sem teljesen exakt válaszokra nem számíthatunk. Meg kell elégednünk néhány általános vonás kidomborításával, aminők lehetőleg minden társadalmi osztályban, az átlagemberek közt és a szellemóriásokban egyképp megfigyelhetők. Ilyennek korábban mindössze csak három jellemvonást ismertünk fel a magyarságban (akadtak is, akik keveselték), a szabadságszeretetet, a politikai érzéket és a vitézséget s ez utóbbi az, melyről ez elmefuttatás végén, múlt és jövő problémáin, szellemi finomságokon töprengve lehetetlen meg nem emlékeznünk. A három tulajdonság rendesen nem egyenlő mértékben működik, időnként az egyik háttérbe szorul, a másik előre lendül. Úgy látszik, elérkezett az idő, amikor megint erről a harmadik nemzeti tulajdonságunkról kell bizonyosságot tennünk s tényleg ez is a helyzet: a nemzet fiatalsága távol a határoktól. Vére hullása árán, tiszta szívvel formálja a holnap számára a tegnapi nemzeti jellemet, melyet mi itthon csak keresni tudunk, és gyakran nem is találunk. A történetről be kell vallanunk, hogy az véres valóság s a nemzeti jellem is az...”³⁰⁹

De csak akkor hathat e bűvös modell, amikor él az ősi magyar egység vagy legalább annak igénye, amelyet – paradox módon – éppen ő, Szekfű Gyula is gyengített, amikor 1848 nemzeti egységet nem akarta teljes jelentőségében felismerni. Sőt, bűnbakjelenségként állította elénk: „48 meghozta a reformot, a katasztrófát és az idegen elnyomás korszakát.”⁶⁷ is inkább csak lehetőség maradt. Mert: „Azon a 67-es alapon, töretlen magyar jellem, ősi realizmusával, nagyot és tartósat alkothatott volna, semmint az az ország, mely 1918-ban süllyedt el.” Az ok: „a vezetők politikai bölcsessége elvesztette az ősi mértéktartást”, és a világkapitalizmus térhódításának az a fejleménye, hogy „a gazdasági élet nagy jövőt nyújtó helyeit a mágánások és nemesek egyértelműleg átengedték a túlnyomó többségében idegenből jött kapitalista zsidóságnak.” Emellett: „a szellemi élet sok terét is a zsidóság foglalta el; a régi vezető osztályok passzivitása annyira ment, hogy még hazafiasságuk formáinak kialakítását és irányítását is átengedték a jövevényeknek”. A középosztály szintjén: „a megzavarodott vezető réteg, a megszorodott állami feladatokat számszerűleg sem tudta többé ellátni, s így kénytelen volt saját soraiba idegeneket bevenni, előbb a Bach-korszakból itt maradt, nagyszámú német és cseh hivatalnokot és gazdasági embert, azután a hazai német kisebbségből felemelkedőket, a városi polgárság megmagyarosodott családjai után a falusi, sváb községeknek a hivatalokhoz sodródó egyedeit”. Ezek számára „a töretlen magyar jellem átvétele annál nehezebb volt”, mert nem volt ki átadja, és így: „mi sem természetesebb, mint hogy ebből az új keverékből első sorban az államvezetés öröklött művésze vesz el”.

Szekfű Gyula a *Mi a magyar?*-ban még nem tudott megszabadulni a *Három nemzedék* szelektív antiszemitizmusától, viszont már nem is merült el benne. Ez a torz látásmód a Trianont megelőző forradalmak és maga Trianon traumájához kapcsolódott. De nem csak opportunizmusból ragaszkodott hozzá. Nem tudott szabadulni attól a negatív üdvörténeti sémától, amelybe ez a szelektív antiszemitizmus illeszkedett. A bűnös zsidó nemcsak egyszerűen bűnbak volt, hanem alibi a magyar bűnökre, amelyeket mazochista fájdalommal ostromozott. Szadizmus és mazochizmus, önsajnálát és gyűlölködés egészítették így ki egymást, miközben a hanyatláselméletnek racionális látszatot kölcsönzött. 1940-től azonban Szekfű Gyula már egyre határozottabban szembefordult a tragédiába torkolló, részben kényszerű politikai orientációval. Nemzeti jellemtanának fényeivel ragyogtatta be Marczali Henriket, amikor 1943 júniusában – nem kis bátorsággal – emlékbeszédet tartott az előd és mester sírkövének felavatása alkalmából, és külön kiemelte a nagy történész zsidóságát: „Ősei több nemzedéken át rabbik voltak, s édesatyja híres talmudista, aki már 1860-ban magyar gyászbeszédet tartott Széchenyi emlékezetére, 1876-ban pedig Deák fölött. Marczali magyarnak született, asszimilációra nem volt tehát szüksége, s mint igazi magyar tartozott Gyulai Pál baráti köréhez, mely egy hanyatló korszak legjobb magyarjait egyesítette magában.” Marczalinak „olyan nézetei voltak, melyek sokban érintkeznek a mai és holnapi tisztultabb nemzeti felfogásokkal”.³¹⁰

A nemzeti jellemtan módszere történeti és nyelvesztétikai, mint ezt Babits Mihály maga is hangoztatta. Ezért, ha mai mércével mérjük az egyes szerzők teljesítményét, úgy érezzük, azok nyújtottak kiváló teljesítményt, akik a történetiség elvét következetesen érvényesítették és élni tudtak az esztétikai rejtjelezett beszéd lehetőségeivel. Szekfű Gyula ideológiájával és módszerével ketten kerültek szembe: a két filológus: Eckhardt Sándor és Zolnai Béla.

Sztereotípiatermelés elemzése

Eckhardt Sándor a rideg szakszerűséget képviselte. „A magyarság külföldi arcképe” a *Mi a magyar?* legtárgyszerűbb tanulmánya. Korántsem hevíti olyan szenvedély, mint *A francia szellemet*. Első pillantásra máig is aktuális higgadtan érvelő szakmunka. Mindeddig senki nem vizsgálta a külföldi magyarságkép változásait a középkortól szinte napjainkig, bár a téma egyre népszerűbb. Sőt, nemcsak népszerű téma, hanem életbevágó, mert az imázsalkítás politikai technika. Eckhardt Sándor tudta ezt. Tisztában volt a magyarságkép politikai jelentőségével. Figyelmeztetés minden sora. Illúziómentes az *in medias res* vágó kezdet is: „A magyarság nyugati rossz hírnevét a honfoglalás utáni hadjáratok alapozták meg. De ez az arckép, amely a magyarokról ekkor kialakul, sajátos módon nem a tapasztalaton, hanem tudálékos írói véleményeken nyugszik.”

Sablonok alakulnak ki, és ezek öröklődnek – figyelmeztet Eckhardt Sándor. Az ókorban született az a felfogás, amely szerint a népek jelleme az égőtől függ, és minél északabbra megyünk, minél hidegebb tájak felé, annál harciasabbak és vadabbak az emberek, és a végén olyanok lesznek, mint vadállatok: beszélni sem igen tudnak. A bibliai Góg és Magóg népe lett az a borzalmas tömeg, amelytől Európa azért rettegett, mert úgy hitték, a végítélet előtt, annak közelgő jeleként előtör, és előzőnli a földet. Ezen barbárok hazája Szkítia. Lakói emberevők: emberhúst esznek és embervért isznak. A középkori krónikairódalomból néhány oldalnyi részlettel is szolgált Eckhardt Sándor, hogy végül az emberevő-sablonnak a magyar önarcképre való hatását is hangsúlyozza: „Aztán a krónikási tekintély és a szítya-magyar azonosítás címén a magyar történetírásba is behatol a vérvád. Maga a Névtelen Jegyző veszi bele történetébe: »Ámde utóbb a szóban lévő nemzet a háborúskodásba belefáradva, olyan kegyetlenné fajult, hogy némelyek szerint, haragjában emberhúst evett, meg emberek vérért itta.« Ez: „Első példája annak, – ami később oly gyakran fordul elő – hogy a magyar író nemzeti öntudatát a nyugati külföld befolyásolja, s még hozzá igen kedvezőtlen értelemben.”

Álljunk meg itt egy pillanatra Eckhardt Sándor módszerénél. Olykor valamiféle önlefedeztető beszorítottság érezteti hatását. Úgy felháborodott a magyar tudós a méltánytalanságon, hogy nem látta annak komikumát. Mert kifejezetten komikus, hogy román tankönyvek és kortárs francia történetíró is miként ragozták a vérvád történetét. Ugyanakkor higgadt bölcsességre vall a következtetés: „Az elfogult, klisékkel dolgozó középkori krónikásoktól és a félművelt énekesektől egyenes vonal vezet a magyar történelmet rosszul ismerő XX. századi történetíróig és az ellenséges indulattól fűtött tankönyvíróig. Könynyű ezekben a képekben és ábrázolásokban felismerni az ókor sablonos etnológiai képeit, melyek még ma is torzítják az emberek képzeletében, olykor tudat alatt, a magyar ember arcképét. Mindezt a rosszat a gyűlölet vagy a félelem érzése is színezi, úgy a középkori krónikás, mint az ellenséges tankönyvíró lelkében. Mert abban az arcképben, melyet egy nemzet a másikról magának kialakít, a politikai indítékok adják a színezés erejét vagy a torzítás mértékét.”

Eckhardt Sándor Anonymus-elemzése anakronisztikus leegyszerűsítés akkor, amikor a magyarságot szidalmazó írók őseit fedezte fel benne, aki még a román propagandának is fegyvert adott a kezébe. Mert valóban elfogadta Anonymus az emberevést, de a magyarság isteni rendeltetésének történetébe illesztette. Hiszen gestája Magyarország nemzetének (gens Hungariae) szent története, mert „a Szentlélek diktálta”. A római történetírókra hivat-

kozva pedig a szittya ősök dicséretét zengte a magyar krónikás: „A szittya nép szerfölött bölcs volt és szelíd, földet nem dolgoztak, és szinte semmiféle bűn sem esett közöttük. Nem voltak mesterséggel készített házaik, hanem nemez-sátraik. Húst és halat és tejet és mézet ettek, és sok fűszeres bort ittak. Coboly és más vadállatok bőrébe öltöztek. Annyi aranyuk, ezüstjük és drágakövéjük volt mint a kavics, mivel azok földjük vizeiben voltak. Nem kívánták a más javait, mivel mind gazdagok voltak, sok állatuk volt és eleségük is bőven volt. Nem voltak paráznák, hanem mindenkinek megvolt a maga felesége.” Milyen is ez a leírás? Félig-meddig paradicsomi állapotokról ad számot. Ez a nép kvázi-választott nép. Pásztornép, Ábelé. A Tízparancsolat szerint él, anélkül hogy kőtáblákat adott volna neki bárki. A forrástól könyv a bibliai modellhez igazodik. Ez a nép hős. „A szittya nemzetet ugyanis egyetlen uralkodó sem vetette alá.” A hősiességnek, a háborúskodásnak ára van. Sőt: a kardforgatás valamiféle eredendő bűnnek minősül. Amit Eckhardt idéz, ebben a szöveggörnyezetben nyeri el értelmét. A bűn azonban nem örök végzet. A misztikus eredetű Álmosban „a Szentlélek ajándéka lakozott”. Népe 903-ban foglalja el új hazáját, tehát olyan évben, amely a középkori számmisztika szerint jelentéssel bírt, mint ezt Eckhardt Sándor kiváló tanítványa, Süpek Ottó – az eddig legszellemesebb Anonymus-tanulmányban – kimutatta.³¹¹ Az új haza pedig a megváltás földje, hiszen itt lesz keresztény ez a nép, és aki keresztény „Krisztussal együtt él mindörökké”. Az emberevés tehát csak mozzanata a magyarság Európába való illeszkedésének. Az emberevés a reintegráció és a megtisztulás epizódja. A trianoni keserűség és a kisantant gyűrü szorítása, valamint a nagyhatalmi nyomás azonban elhomályosította a történetíró tisztánlátását. És miért lett volna különösebb oka a jókedvre 1939-ben?

Eckhardt Sándor mesteri módon állította szembe a felvilágosodást és a romantikát. „A felvilágosodás kedvezőtlen értékelése a racionális haladási gondolat jegyében ítélte el a magyarságot. A »polgáriasodás« eszménye elsősorban a városi lakosság terméke; már pedig a városi kultúrában a magyarság még akkor csekély részt vett, mert a külföldi rosszindulatú sajtó ösztönösen kikapcsolta magyarság szemléletéből a többnyire idegen eredetű és nyelvű polgárságot. A régi magyar városi műveltséget és az alföldi magyar városokat ez a szemlélet teljesen figyelmen kívül hagyta.

Egy új szellemi áramlatnak, a romantikának kellett jönnie, hogy az értékek fejük tetejére álljanak s hogy ami a magyar életben addig megvetésre méltó elmaradottságnak látszott, lelkes bámulókra találjon egy napról a másikra. A romantikus lélek a városból a természetbe menekül és szabadságvágyának szomjúságától hajtva, felfedezi a magyar síkságban a saját lelkületéhez illő szimbólumot és a pusztai magyarban a saját képére formált szabad, természetes, szenvedélyei előtt korlátot nem tűrő embert s magában a magyar nemzeti jellemben lelkendezve ismer fel olyan vonásokat, melyek romantikus elképzelésének megfelelnek, vagy amelyeket egyszerűen beleképzelt.”

Komoly figyelmeztetésként is hathatott a forradalomellenes légkörben 1848–49 értékelése: „A magyarság külföldi hírnevének fénykora a szabadságharc volt. Ennek megfelelően alakult a magyar ember képe is, nemes, rokonszenves vonások rakódtak rá: ez egyszer Európa legnagyobb része is úgy látta a magyart, mint maga a magyar nemzet. Persze csak a liberális, szabadságmozgalmakért lelkesedő európai közvéleményről beszélhetünk itt, mely a magyar honvédet diadalmas harcaiban a szabadság bajnokának és bukásában a zsarnok és reakciós Ausztria áldozatának tekintette.”

Keserű tapasztalatokat összegzett Eckhardt Sándor, amikor azt érzékeltette, hogy olykor „elég volt egy egyszerű hangulatváltozás ahhoz, hogy ami fehér volt, egyszerre fe-

kete legyen”. A kedvenc „pusztai magyart is hol elmaradott ázsiaiának, hol a szabadság és a szenvedélyes, természetes élet mintaképének ábrázolja a külföldi sajtó, aszerint, amint ellenséges érzés vagy lelkes szimpátia fűti”. Késérő figyelmeztetés a végkövetkeztetés is: „Az újkorban, míg az abszolutizmus ellen vívtuk önvédelmi harcunkat, a magyarság volt a szabadság katonája, hősi, nemes nemzet, mely fölényesen pazarolja vérét a közös eszmé-nyekért, de mindjárt elnyomó zsarnok élősdi, mihelyt a német kispolgár imperializmusával, a pánszlávizmussal vagy dakoromanizmussal találja magát szembe.”

Bármennyire is igaz ez az elemzés, az olvasóban azért mégis felvetődik a kétely, vajon nem túl leegyszerűsítő-e? A szerző maga is érezhette az ellenvetések lehetőségét: „Minden olvasóm szegezhet ellenem olyan német, francia, angol és egyéb könyveket és tanulmányokat, ahol a magyarságról alapos és tárgyilagos jellemzést találunk, ami távol áll attól a sematikus képtől, melyet fennebb vázoltunk. De céлом nem az volt, hogy a magyarságra vonatkozó külföldi irodalmat ismertessem, hanem hogy kifejezni próbáljam az európai köztudatból azt a felületi képet, mely az átlagemberben begyökerezhetett, s amin a legtárgyilagosabb könyv is csak keveset tud változtatni. Mint látjuk, ez a kép majdnem mindig a politikai helyzet függvénye.”³¹² Viszont talán az is, hogy – a metapolitika nyelvén – Anonymust a nemzetgyalázó kommunista ügynök prototípusává tette meg, és a forradalmi hagyományokról – 1918–1919 keserű tapasztalatainak a birtokában – is némi lekezeléssel szólt. Nem vette észre, hogy egyik hőse, Auguste de Gerando milyen mély liberális politikai gondolkodónk volt.

Eckhardt Sándornak a keserű diagnózisa a magyar reformkonzervatív politikának a szkeptikus világszemléletét is tükrözte. Tanulmánya azonban azt is jelzi, hogy szerzője konzervatív torzító szemüvegen keresztül figyelte a fejleményeket.

És tudós pozitívizmusa mai napig szedi az áldozatokat. A legutolsó Jacques Revel, aki a *Sicambriától Sans-Souciig* című kötetet elemezve még némi – rituális – bűnbánatot is gyakorolt, amikor külön hangsúlyozta: „A kötet legalább két olyan szöveget tartalmaz, amelyek elárulják, hogy még a legnevesebb franciák is csak hozzátétőleges ismeretekkel rendelkeztek Magyarországról, s többnyire másod-, sőt harmadkézből származó értesülésekre támaszkodtak. Fájó példa erre egy kis tanulmány, melyet a mohácsi csatáról író Voltaire-nek és Michelet-nek szentelt Eckhardt, még ha igen tapintatosan igyekszik is mentegetni legalább az elsőt a két nagy név közül. A két jeles szerző nemigen ellenőrizte információit. Előszeretettel visszhangoztak innen-onnan összeszedett közhelyeket, anélkül hogy különösebb erőfeszítéseket tettek volna forrásaik hitelességének felülvizsgálatára. Egyetlen mentségük, hogy akkoriban nehezen juthattak hozzá e kútfőkhöz. Ettől azonban még nem kellett volna ilyen féktelen szabadossággal, sőt önkényesen eljárniuk a források értelmezésében. Különösen Michelet enged előszeretettel teret a kelet- és közép-európai diplomáciai és politikai saktábla francia olvasatát hosszú ideig megterhelő előítéleteknek és sztereotípiáknak.”³¹³ Csakhogy ennek inkább az ellenkezője igaz. Senki nem írt olyan szépen 1848 után a magyarokról, mint az Eckhardt által elmarasztalt Michelet, és méghozzá ugyanabban a műben: „A reformáció”-ban, amelyet Eckhardt Sándor is tanulmányozott, és csak azt emelte ki, hogy Michelet – belső torzskodási okán – a magyarokra hárította az 1526-i katasztrófát. Ennek a műnek függelékében a francia történetíró keserűen vallja meg, hogy az európai „történelemnek az egysége, annak szüksége, hogy központi szálát kövessük Franciaország, Itália és Németország között, kegyetlen áldozatot követel tőlem: semmit sem mondhatok itt Európa hősről, akinek bevégeztetett és lehanyatlott a XVI. században. E hős a magyar nép.

[...] Abból, amit tesznek és mondanak, mindig az hangzik fel számomra, hogy *Sursum corda!* Mindaz, ami kicseng 1848-i szavaikból, egyszerűen és tisztán fennkölt. Egyik paraszt, aki katonának állt be, a kérdésre: »Meddig?« így felelt: »A győzelemig!«. Egy gyerek, aki szintén katonának jelentkezett, amikor azt mondták neki: »Dehát te még kicsi vagy«, így vágott vissza: »Megnövök az ellenség előtt.« Ami a legjobban meglep e nép esetében, az a teljes hallgatása. Hagyja, hogy a tudatlan lapok egyre csak azt fűjják, hogy a magyar forradalom arisztokratikus volt. Ez bizonyos értelemben igaz. Az egész nemzet a hősiesség és a méltóság arisztokráciája. Öt millió lovag. És nincs paraszt, ki magát az ország első méltóságánál alább becsülné.³¹⁴

A MAGYAR STÍLUS ÜZENETE

Zolnai Béla arra példa, hogy alapvetően pozitív ideológiájával szublimálni tudta olykor ellentmondásos érzelmeit és beidegződéseit. Kezdjük a negatívumokkal: Melyek ezek az érzelmek és beidegződések? Valamiféle egyszer-kétszer felvillanó szalon-antiszemitizmus, vagy az, a tudóshoz nem méltó pragmatizmus, ahogy az általános antiszemitizmust ki akarta használni. Például 1942-ben, amikor Ortutay Gyulát a kolozsvári egyetemre akart bevinni, azt hangoztatta, hogy a zsidók ellenzik, de csak addig forgatta ezt a fegyvert, amíg ellene nem fordították. Hiszen kevés olyan keresztény professzor volt akkor, akinek olyan sok zsidó származású barátja lett volna, például Szerb Antal, akinek magántanársághoz jutásában segített, Radnóti Miklós, akinek keresztapja lett, és Sík Sándor, aki Radnótit is megkeresztelte, hogy a legnagyobbakat (és paradox módon mind öntudatos katolikusokat, mert Zolnai nem volt az) említsük. Az sem volt szerencsés, hogy a nyelvtisztító igyekezetet olykor a még nem elég mély és alapos asszimilációval magyarázta, németek és németes kultúrájú zsidók kompenzáló igyekezetével. Az origo mali: 1918–19 forradalmi. Romain Rolland világát Budapestre is vonatkoztatta: „Mindenki gyűlöletet hirdet és a szabad gondolat nihilistái örületbe kergetik a népet, hogy a legyilkolt istenek helyébe maguk ülhessenek.”³¹⁵ A magyar sajátosságot 1919 őszén, még hozzá november 7-én a *Virradat*-ban a kommunista alpáriságra amolyan burzsoá alpárisággal válaszoló cikkben vázolta fel, amelyben a Tanácsköztársaság kádernitűrája: „a szellemi élet csatornájának egész patkányhada”, amely „a magyar tunyaságon fölhízalt átlagtehetségeket nagyszámmal produkáló és szorgalmas faj” produktuma, „az Ignatusok, Hatvany Lajosok, Osváth Ernők, Fenyő Miksák” pedig „a magyar tehetségeknek nagy erkölcsi haszonra dolgozó vigécei”, akik valóságos hadjáratot indítottak a következő céllal: „diszkreditálni minden olyan intézményt, amely nem az ő lelkük bélyegét viseli magán”, amikor az akadémiát fel akarták számolni, a Nemzeti Múzeum élére egy segédet neveztek ki, stb. Aztán elgondolkozhatott a *Múlt és Jövő* válaszában: „azok a magyar zsidó írók, akik állítólag a magyar múlt ellen küzdöttek, részben egy szebb magyar jövőnek jóhiszemű vagy képzelt harcosai, de semmi esetre sem akarták a zsidó múltat vagy jövőt pajzsukra emelni, mert a zsidó múlthoz sokkal kevesebb közük volt, mint a magyar múlthoz és a zsidó hagyományokat mindenesetre kevésbé ismerték, mint a magyar hagyományokat.”³¹⁶ Valamiféle sok terméke volt ez a megnyilatkozás, hiszen Zolnai néhány évvel korábban, *A Hében*ben lelkesen üdvözölte, hogy „Patai József, aki a héber költők örök poézisét ültette át mély utánaérzéssel, a modern magyar költészetbe, most a Martin Bubert messze túlhaladó ösvényre lép és egy eddig ismeretlen területet hódít

meg a magyar irodalomnak: a zsidó misztikum rejtelmes világát”.³¹⁷ 1919 februárjában pedig éppen Ady kapcsán fejtette ki azt, amiért nemcsak a kommunisták orroltak meg, hanem 1927-ben másképpen széles látókörű szegedi professzorok is kimentek előadásáról: „Mit ért a konzervatív világnézet az Ady modern, meghasonlott, túlkultúrált, neuraszténias, világfájdalmas, tragikus lelkéből? Mit ért belőle a forradalmár, aki a néhány proletár-vers és bástyadöngető káromkodás mögött nem látja a csodák erdőjét, a víziók titokzatos világát? Ady költészete nem a forradalmi seregek fölvonulási országútja, hanem rejtelmes sziget, ahová csak a kiválasztottak jutnak el.”³¹⁸

A zsidókat illető éles megnyilatkozásai mögött nemcsak közéleti, hanem egyéni szenvedélyek is meghúzódtak. 1919-ben hajdani önmagát is rávetítette a negatív prototípusra. A purista túlkompenzáló nyelvész prototípusa viszont apja, Zolnai Gyula. A kolozsvári intrikálás mögött a tárgyi néprajzzal szembeni őszinte utálata is állt. Hogy olykor vétett a jó ízlés és erkölcs ellen, sajátos közties helyzetéből fakadt, amiről így nyilatkozott: „Riedl Frigyes [...] engem arra a föladatra inspirált, hogy valamikor közvetítő legyek a modern és konzervatív irodalmi fölfogás között.”³¹⁹ Ha a kor jobb- és baloldali szenvedélyeire gondolunk, sokban hálátlan feladat volt ez, és a középosztályi körökben erős frazeológiának engedményeket tett, amikor bioingája átlengett a szürke zónába. De amikor 1943-ban apja nemzetietlennek nyilvánította az ő nyelvészeti álláspontját, Antipaternek nevezve őt, aki nem konyít a nyelvészethez, és a nyilvánosság előtt is meg akarta támadni, így fejtette ki Barankovics Istvánnak, a *Magyar Nemzet* szerkesztőjének a nemzedéki és tudományos ellentétet: „Azok közé tartozik, akik »nem veszik kezükbe« a Magyar Nemzetet, a valamikor habsburgista Milotayra esküszik, hisz a németek győzelmében, a pénzét bankba viszi, önmagára semmit sem költve, az unokáknak, a pengőt jónak tartja, »csak az árak emelkedtek ideiglenesen« és az Új Magyarságot járattja.” Mégis: „Nála szoktam megszállni Pesten, dacára annak, hogy ő elveszett és erkölcstelen embernek tart engem, mert kávéházba járok, dohányzom, nappal alszom és »zsidóasszonyokra költöm« a pénzemet, ahelyett hogy gyerekeim volnának.”... „Mutassam ki, hogy nincs igaza? Mert igen könnyű volna, ha nem őt félténém, védekezés helyett. Mindjárt a cikke címében két idegen eredetű szó: a szegény és a tiszta. Vicceljem ki a rangrejtve szót, amelynek első része még ma is érezhető idegen szó ersten Ranges? Az én álláspontom az, hogy az idegen szó is és a nyelvújítási szó is megfér egymás mellett. Mindkettő gazdagítja a nyelvet. De legyen az a nyílás olyan, mint ahogyan Kazinczyék csinálták, materia mellé az anya-g-ot.” Viszont: „A családra érzelem profanizálása lenne, ha helyette familiárist mondanék, aminek megvan a maga helye.”

Nem véletlen, hogy Zolnai Béla a család szóra is kitért, hiszen a tudományos és politikai szempontok mellett családiak is belejátszottak ebbe a viszályba. „Az öreg erőszakolja magára (tudatalatti komplexum ez) a »magyar« szót. Vendégházat mond penzió helyett, gépkocsit autó helyett. (De merje valaki őt tudornak vagy tanár úrnak szólítani dr. és prof. helyett!) Mi a »nemzetiesebb«: a latin kanális vagy a szláv csatorna? A nyelvben semmi sem szükségtelen. Az idegen szó akar megmagyarosodni, ami már itt van, mert szükség volt rá.” „El kell még mondanom róla, hogy örmény származású és kispap volt. Ezért gyűlöli az örményeket, székelynek mondja magát, mint minden örmény és utálja a latinosságot. Ez freudi dolog, nem lehet vele beszélni róla. Én már büszke vagyok rá, hogy apai ágon örmény, anyai ágon horvát vagyok, vagyis indogermán-árja és mégis magyar. Magyarabb, mint az öreg, ki még szükségét érzi, hogy magyarságát dokumentálja. Petőfi első generációs volt, ezért írta, hogy »magyar vagyok, magyarnak születtem«. Arany, az igazi magyarnak

született, soha ilyet mondani nem tartotta szükségesnek. Így vagyunk mi is a családban. Én kozmopolita, nemzetietlen, franciás, világcsavargó, pedig több közöm van a magyar nemzethez, mint neki.”³²⁰ Közben, hogy hiteles tanút idézzünk: „Szerelmi viszonya volt egy zsidó származású asszonnyal, akit az üldözések idején hősiezen védett.”³²¹

Zolnai Béla szellemi függetlenségét azonban mi sem jelzi jobban, mint ahogy Szekfű Gyula felkérését fogadta. Rögtön jelezte, hogy nemcsak a stílusról akar írni, hanem a tőle elválaszthatatlan nyelvről. Szekfű felkérő levelének azon kitételéhez, hogy bizonyos korszakokból „a magyar jellegnek meg nem felelő tulajdonságokat már ab ovo elimináljuk”, rögtön hozzáfűzte kételyét: „Ady és a désequilibrés?”³²²

Ha arra gondolunk, hogy Anti-Krafft–Ebingként aposztrofálta magát egyik éppen Szekfűnek átadott műve dedikációjában,³²³ akkor 1939-es tanulmánya nyomán Anti-Szekfűként is lehetne őt számon tartani. Tanulmányának már az első bekezdése összefoglalja Szekfű hozzá intézett útmutatásának – lapszéli jegyzeteiben – jelzett cáfolatát: „A magyar stílus vizsgálata nem választható el a magyar nyelv karakterisztikumának föltárásától. A kettő – nyelv és stílus – lényegileg összefügg, sőt azonosnak mondható. A nyelv konkrét alakba öltözése már stílus és a stílust determinálja fátumszerűen a nyelv szókészlete és alaktana, amelyek kész formákat adnak a beszélő és író mondanivalójának.”³²⁴

Tegyük hozzá, amikor Zolnai jelezte Szekfűnek elképzeléseit, akkor ez elfogadta Zolnai elképzelését nyelv és stílus azonosságáról, még biztatva a szerzőt: „Nagy Dolgot fogsz írni, s örülök neki.”³²⁵ Lehet, örült is, amikor Zolnai az övétől eltérő világot jelenített meg, az ő kísérteteitől menteset. Hiszen *A magyar stílus* metapolitikai üzenete: az asszimiláció és a forradalom a maguk történetiségében pozitív jelenségek. Különben is ne feledjük a magyar biedermeier és Szekfű hanyatláselmélete egyazon országról szól, csak éppen egészen másként. Más a fény és árnyék aránya és színe. A rejtett üzenetek technikáinak mestereként értékelte Zolnai Béla Szekfű Gyulában az író, aki „a történetírás legnagyobb lírikusa Magyarországon”. Mert: „Szekfű legnagyobb hatású könyve kétségkívül a »Három nemzedék« volt. Itt megint nehéz elválasztani az írói művészetet a mondanivaló súlyosságától. Tény, hogy Szekfű úgy tudta előadni eszméit, hogy a forradalmak utáni szellemi és politikai reakciónak egész ideológiája az ő könyvéből táplálkozott: kifejezte korát és korát kifejezve irányítója lett korának. Bármiképpen gondolkozunk is a mai politika síkján erről a könyvről, megjelenésekor (1920) a nemzet úgy fogadta, mint régen várt ígét, amelyben testet ölt egy új Magyarország evangéliuma. A hatvanhetes liberális félszázad mint a dekadencia szomorú korszaka: ez volt a tézis, amely a nemzeti erőknél társadalmi és nemzeti szervezkedését tűzte ki célul. A könyv eszméin mohón kaptak a vezércikkírók és népszónokok, akiknek hatásos bölcsessége mögött ezúttal egy történetfilozófus megfogalmazásai állottak...”

A »Három nemzedék« személyes élménye volt a szerzőnek, amint ő maga bevallja: a nemzeti katasztrófa okait kutatja könyvében. Szekfű itt kilépett a történetírónak múltba zárkozó hűvösségéből és a jelennek szól, néha a próféták ostorozó szavával. És a nemzet tűrte az ostort, keresve azokat, akikre átháríthatja a bűnösséget...”³²⁶

Zolnai Béla *A magyar stílusban* nyelvünket valamiféle hatalmas organizmusként, kollektív lényként jelenítette meg. 1957-ben – mint még látni fogjuk – ezen tanulmányát újra kiadta. A *Századokban* részletesen bemutattuk a kényszerű és önkéntes változásokat, amelyekre most csak néhány példát idézünk fel.³²⁷ 1939-es szövegének 1957-es módosításait kapesos zárójelbe tettük, mert a szerző maga is használt szögletes zárójelet. Kapesos zárójelbe kerültek tehát a régi szöveg módosított és elhagyott részei. És mivel a szerzőnek

volt egy különlenyomata, amelybe valamikor 1957 után beleírt, szövegrészeket aláhúzott és itt-ott jelölte, mit hagytak ki, az oldalhúzással vagy aláhúzással jelölt részeket aláhúzzuk, lapszéli megjegyzéseit vastaggal szedtük.³²⁸

„A magyar nyelv népszámlálási állapota – írja Zolnai Béla – ugyanazt a képet tükrözi, mint amit a nép struktúra elemzéséből nyerünk: minden népcsoport, amely a magyarsággal érintkezett és amely felszívódott a magyarságba, nyomot hagyott szavaival a magyar szókincsben. A magyarság számára a magyarnyelvűség tudata előtt, az egész magyar történelem folyamán egy nagyobb életkeret lebegett, mint amit be lehet mérni az anyanyelv szűkebb határai közé. A Kárpátok medencéjében hazáját {uralmát és nyelvi felsőbbbségét} megalapító magyarságtól távol állott a gondolat, hogy törökkel hímzett ugor nyelvét az itt talált földrajzi világra rákényszerítse. A honfoglalás utáni századokban valóban Szent István szavai szerinti {szent-istváni} kép tárult elénk: a magyar nyelv széttárja kapuit, fonetizmusát idegenszerű hangzatokkal, új szótag-kombinációkkal gazdagítja, mindenfajta jövevényt – szlávot, németet, latint, még egy-egy franciát és olaszt is – befogad és magyarrá alakít {nemesít}, úgyhogy az újkor elején, mikor végre a vulgáris nyelvek irodalmi életre ébredhetnek, a magyar nyelv már nem a steppék melódiáit {az orosz síkságok primitív melódiáit} hordozza, hanem a Duna-Tisza-táj és a Kárpát-medence gazdag {gazdagabb} kultúráján és a nyugati államiság életharcában technikailag, eszközökben megizmosodva egy bonyolultabb {komplikáltabb} – »Az alap változásai befolyásolják a nyelvet« – Zolnai Béla ceruzás lapszéli megjegyzése – élet valóságaira {realitásaira} készült fel {föl}. A szláv szavak beözönlése arra vall, hogy a magyar artikuláció semmi nehézséget nem érzett az új hangkombinációkkal szemben, illetőleg, hogy könnyen át tudta alakítani ezeket a baráti néprétegből jött fonémákat az ugor-török szókincs analógiájára. A latinul szólás pedig második anyanyelve, első kultúrnyelve lett a magyar tanultaknak {elitnek}. Az újkor elején az ugor magyar nyelv – török, szláv és latin elemekkel megerősödve – készen áll arra, hogy a szóbeliség állapotából irodalmi nyelvvé emelkedjék és az alkalmi használat, a gyakorlati közszükséglet kielégítése mellett szélesebb körben megszervezett politikai, vallási, világnézeti célokat szolgálva, közüggé legyen.

A magyar nyelvben is megismétlődik a magyar csoda: A magyar nyelv széthullani látszik egy {szentistváni} sokféleségbe és mégis szilárdan összetartja valami belső atomerő, valami ezeréves gravitáció, örök univerzum-alkotó törvény. Az ősi finnugor szókészlet, az alapszavak számát illetőleg körülbelül felét alkotja a magyar szóanyagnak, ami azt jelenti, hogy származékaival és a jövevéyszavak magyarképzős hajtásával együtt diadalmas és fölényes többségét teszi a tényleges szóhasználat anyagának.”

Zolnai Béla a magyar stílusról egyetemi előadásokat is tartott. Az előadások végkövetkeztetése azonos a tanulmányával, egyetlen lényeges mozzanat kivételével:

„Mi a magyar stílus? Nincs klasszikus norma, mint a franciáknál. De nem hull szét provinciákra, mint a német nyelv. Nincs merev stílushagyomány. Csupa forradalom, elülről kezdés, teremtő fejlődés. És a szabadság mellett mégis a legcsodálatosabb harmónia és egység a magyarnyelvűség határain belül: a szentistváni sokféle magyar lélek egysége!”

Mi magyarázhatja, hogy míg előadásában a „szentistváni sokszínűség” pozitív mozzanat, a *Mi a magyar?*-ban a „szentistváni sokféleség” már valamiféle fenyegető káoszra utal? Valószínű a politikai félelem a náci gyarmatosítástól. Ugyanakkor míg előadásában a magyar nyelv liberális jellegét nem emlegette, írásaiban már inkább. Viszont előadásában ő maga volt liberálisabb, mint tanulmányában:

A Hét egykori tárcairója illő módon emlékezett meg lapjáról, amikor az epigonizmus, utónépiesség, petőfieskedés világával állította szembe: „Az első reakció a szecesszió művészeti mozgalmának megfelelő nagyvárosi stílus. Heltai. A Hét.”

Előadásában az ideológiai mozzanat is jobban háttérbe szorult, amikor Kassák Lajost és Szabó Dezsőt is egymás mellett említette. „Háború végén, kommün, Kassák, Szabó Dezső*. Fortissimók! Aktivizmus a stílusban, vérbőség! hagyományos formák lerombolása, merész víziók kifejezése a nyelvvel, erős nyelvélmény, a szó szinte túlnövi önmagát és a tartalmat elnyomja. Kaotikus világnézet, világok összeomlásából keletkezett stílus.”

„*Késébeesett roppant humor, kilüktető zokogás, kihullott jajszó – mondja egyik hösről (Elsodort falu). Szinte sziszifuszi munkát végez az író, az agyába toluó képeket kell elhessegetnie, a forró lávát hűtenie, hogy értelmes stílus legyen belőle!”³²⁹

A magyar nyelv fejlődése nemzeti fejlődésünk Zolnai Béla szemléletében. Ez ellenkarakterológia. A babitsi lomhaság-kultuszt is cáfolja. A nemzeti egység – nyelvi-stilisztikai szférákba vetített – nosztalgiája hatja át, ugyanakkor az önkritika szelleme is. „Nem lehet említetlenül hagyni, hogy a magyar nyelv az utóbbi hétszáz évben – csekély morfológiai ingadozás mellett – külső hangalakjában alig változott és dialektusai is keveset különböznek egymástól. Azt kell hinnünk, hogy a magyar lelki egység élményéből fakad a magyar nyelv egysége; hogy a magyar lelkiség nem töredezik szét szellemi provinciákra. Pedig egyébként a magyar stílus örök aktivizmus, örök megújulás, különbözni-akarás az előzményektől. A szenvedő forma idegen a magyar gondolkozástól: a cselekvő igék uralkodnak {dominálnak}.”

A magyar stílustörékvéseket „hármasság jellemvonás” teszi jellegzetessé: „az érzelmesség, az egyéni szabadság és a népiesség”. Az érzelmesség a szubjektív hangban jut kifejezésre. A latin kódexet másoló szerzetes, amikor magyar szavakat is be-betold az idegen szövegbe – például: hullassatok – a betoldás következik: – keserűséges könnyeket – új kifejezésekre törekszik. „Minthogy nem adhat mást, mint mi lényege: a hideg, merev tömörségbe öntött racionális-oskolás latin nyelv ellágyuló, szétfolyó, gyermeki lírára olvad föl a magyar kódexíró meleg lelkében. {»A nyelv mindig stílus és tükre a kornak« – Zolnai Béla lapszéli ceruzás megjegyzése.} Ebben az érzelmességben törnek fel „nyelvünk irracionális energiái.” Kicsit mintha tartana ezektől Zolnai Béla, mert eszménye a biedermeier és a túlságosan realista magyar stílus keveredése. „Az a stílus, amely középutat foglal el a triviális szélsőségek és a biedermeier finomkodás között: ebben a stílusban önmagára ismerhet minden kor magyarja. Ez a romantikusnak mondható stíluseszmény, amely irodalmunkat nem a francia klasszikus tragédia hideg, okoskodó nyelvművészetéhez, hanem Shakespeare elementáris kitöréseire, Schiller nyugtalan dikciójához, érzelmi erőpróbáihoz kapcsolja. Nálunk ez a germán nyelvalkat tudott magyar rokonhangzókra találni, nem Corneille intellektuális páthosza.” Zolnai Béla érnye, hogy politikai szempontoknak nem enged, és nem tör pácát a német kultúra fölött.

Zolnai Béla saját kora elé is tükröt tart, valamiféle neobiedermeierként láttatja azt, amely a triviális felszín alatt is talál valami mély érzelmet: „A legkedveltebb, legáltalánosabb magyar lírai műfaj a népdal, illetőleg a népdalnak hitt műdal, amelynek modern, érzelgős változatai teljesen hatalmukba kerítették a magyar életet. Érzelmi fölfrissülésre zenészkávéházba járunk. Borozás és népdal: elválaszthatatlan társak. A németek katonazenénél, Wagner-melódiára söröznek: a szöveg nem játszik szerepet a tömeghangulat kialakításában. Nálunk azonban fő a szöveg, a muzsika csak kísérő, cifrázat rajta. {És mégis, itt is, közelebb állunk a német lélekhez, mint a franciához.}” „Nálunk minden évad {szezón} új »magyar« nótát hoz, és mindenkinek megvan a maga »nótája«. A népdalszöveg hozzátartozik érzelmi életünkhöz. Aki sok népdalszöveget tud, könnyen népszerű lesz a társaságban. A cigányzenéhez vagy kabarézongorához alkalmazkodó magyar dal-stílusnak főtulajdonságai: néhány érzelmes szóra korlátozott szókészlet; a természeti képek kultusza; ellágyulás és primitív eszközökkel mély élettartalom érzetése.”

Nemcsak Petőfi és Goethe néhány sorának összevetésével próbálta ezt éreztetni Zolnai Béla, hanem népdalrészlettel is, amelynek értékelését megint csak rövidítették. „A magyar stílusról való közfelfogás bátorítani látszik az érzelmesség kifejezéseit. Kikiáltjuk őket a világba. {Talán a magyar nép ösztönességéből is folyik ez a fölfogás, amely szerint a nyelv nem arra való, hogy elrejtse az érzelmeket, hanem arra, hogy kikiáltssuk őket a világba}.}

„A magyar stílus” dicsérete önkritikával társult a nyelvi homály megítélésében is. Mert: „a magyar világosság csak eszmény, amit beszédünkkel nem szoktunk megvalósítani”. Ez azonban erények forrása is. „Az úgynevezett zeneiség is hozzájárul költői nyelvünkben a pusztán logikus-értelmi elemek háttérbe szorulásához. Ezt a zeneiséget, ezt a kifejező homályt végigkísérhetjük Balassitól kezdve Berzsenyin, Vörösmarty, Aranyon keresztül Ady Endréig és napjainkig {Mécse Lászlóig}.” Ezzel szemben: „A francia stílusideál lényegében a purizmus. Távol tartani a nyelvtől minden elemet, ami a hagyományos harmóniát zavarná.” Viszont: „Nálunk nemzeti norma a nyelvfejllesztés. A mai nyelvszegényítő, a meglevő nyelvi anyagot variáló neopurizmus, amit főleg asszimilált, de gyöngye nyelvérzékű {német} honfitársaink {és érdemekre pályázók, de magyarul rosszul tudó zsidók} propagálnak, – muló jelenség: a nyelvújítás tudott nagy találékonysággal alkotni, sőt semmiből is teremteni...”

Az egész tanulmányban ez az egyetlen ízléstelen észrevétel, amelyet okkal húztak ki az 1957-es kiadásból, szerző és szerkesztő egyaránt. De hogy akkor mennyire csak nyelvbontás ennek a korabeli közhelynek a felemlegetése, mi sem mutatja jobban, mint az, ahogy ezt az általánosítást másnál elutasította. Egyik könyve lapszélére ugyanis a következő észrevételeket ejtette el: „Érzelmlein uralkodik, mert nem való a külvilág elé az, ami lelke mélyén zajlik.” „Hát a francia?” „Összefügg ezzel hallgatagsága, szűkszavúsága. Ha valakinél ellenkező jelenségekre bukkanunk, ott nyugodtan feltételezhetjük, hogy még nem teljesen asszimilált magyarral állunk szemben.” Zolnai megjegyzése: „hülye”³³⁰ Mit gondolhatott Zolnai Béla, amikor újraolvasta „A magyar stílus”-t, és az inkriminált passzust oldalhúzással látta el?

De mindenekeelőtt maga „A magyar stílus” szelleme és fő mondanivalója is érzékelteti, hogy a fenti általánosítás tollhiba volt. Míg például Németh László a nyelvújításban valamiféle végzetes katasztrófát látott, mert megbontotta az addig szerinte egységes nyelvet,

Zolnai „magyar stílus”-ában a magyar nyelv hőskorát a nyelvújításért és az ellene folyó viták alkotják: „A harc kitört, a harc lefolyt és a magyar nyelv került ki diadalmasan mindenkor a küzdelemből. Mert nyelvünk egyéni behatásokra igen fogékony és – a szabadság elvének fogva – nem merevedik kötelező hagyományba. A magyar stílustörténet a legmozgalmasabb és a leginkább egyéni vezetésű valamennyi stílustörténet között. Egy állandó fonala van, amely végighúzódik egész irodalmunkon: a természetes-népies-reális stílus, de mennyi egyéni ellenhatás mindenünnen! Gyökeres {Igazi} stílusforradalmi csak a magyarságnak voltak {amely politikában annyira idegen a fölforgatástól}. A forradalmár francia a legállandóbb stílusú, nyelvteljesítő-tisztelő nép. Nálunk egy író stílusa átforgatja az egész országot.” Balassi, Kazinczy, Vörösmarty, Arany a nagy példák, és végül Ady. „Mikor Ady Endre »nyugatról« betör új időknek új dalaival, nagy háborúság fogadja. Megkövetik a stílusforradalmárt és az új szavak védelmezői hazaáruló-számba vetetnek. Miért? Mert {nálunk nemcsak az irodalom, hanem a nyelv is mélyebben nemzeti ügy, mint más- hol és} egy új stílustól, amely új lelket leplez, egy új szótól, amely a régit elhomályosítja: a kontinuitás megszakadását lehet féltetni.” Ugyanakkor: „Megnyilatkozik a stílus örökös nyugtalanságában a magyarság önmagakeresése, a formáért való küszködés, belső vívódás, a soha-meg-nem-elégedés (Babits szava). A magyar írók sohasem elégedtek meg azzal, hogy a művészi formatökélyben önmagukat lássák; hogy az egyszer megtalált stílust örökérvényűnek, az igaz magyarság tükrének ismerjék el. A magyar író a forma mellett a magyarság leglényegét keresi. Kétségbe kell-e esnünk a magyar stílus örökös újakezdéseire? A stílus célja a küzdés maga.”

Bár 1957-re sok minden kimaradt ebből a tanulmányból, a legfontosabb azonban csak egyetlen szó: a liberális, amelynek használata Szekfű Gyula szemlélete és frazeológiája ellen irányult: „A magyarság energiájának szintézise állítja Széchenyit is a nyelvészmeny szolgálatába, midőn fölismeri a nyelv »mágusi befolyását«, de teljes szabadságot ad az írónak a bűvös erő egyéni kifejtésére: »a legfennköltebb írók oly homályosak, hogy azok fenségét és mélységét, a velük rokonkeblűeken kívül, alig értheti és értheti el más«; – és midőn az {a liberális} asszimilációban látja a magyarság gazdagodását: »ha honi szavunk csak egy árnyalattal is mást jelent, mutassunk az idegen, minket gazdagító, s az anyanyelvvel majd-majd összeforrandó szó iránt éppen annyi vendégszeretetet, mint amennyivel régi magyar szokás szerint fogadjuk a jövővényt ... az ember legszebb szabadságát, hogy szinte mindent kifejezhessen, ami lelkének rémlik, lelkében sejdül, benne rejtezik, ne áldozzuk föl színes előítéletnek ...« A stílus szabadságáért való harc nemzeti probléma lesz Petőfinél is.” A liberális szó után kimaradt a magyar liberalizmust örök kategóriává tevő parafrázis: „A nemzetnek az a része, amelyik hivatva volt a vulgáris nyelvet európai színvonalra emelni, kétnyelvű gondolatvilágban élt, ha ugyan nem háromban, mert a polgárság kialakulásával a németiség is számot tartott a magyar »nemzeti« anyanyelvnek ápolására. Soknyelvű szentistváni országunkban, a nyugati germánság és a déli törökség ütközői között szinte csodaszámba megy, hogy nyelvünk uralkodói jellegre tudott emelkedni; hogy volt idő, éppen a legvirágosabb korszak, amikor a Balkán felé a magyar lett a nemzetközi érintkezések diplomáciai nyelve, sőt a moldvai fejedelemségben udvari nyelvvé emelkedett; hogy a legnagyobb elnyomatások idején, II. József alatt és a Bach-korszakban válik legbüszkébb kifejezőeszközzé a magyarságnak; hogy a trianoni kisebbségsorsra kárhóztatva meg tudott maradni – nyilván benső fölénytudatának erejénél fogva – a Felvidéken is, Erdélyben is »előkelő«, idegent asszimiláló nyelvnek. A latin hivatalos nyelv kiküszöbölésére irányuló

évtizedes harcban a latin nyelv hívei hazafias érvekkel védték a hagyományokat és az ország egységét féltették. Vegyük hozzá a magyar nép évezredes liberalizmusát az idegenekkel szemben: az erdélyi szászok, a szepesiek zárt nyelvegységüket megőrizték a középkor óta; a tizenharmadik század elzászi-francia telepesei néhány évtized alatt elnémetesedtek; az ország fővárosától néhány kilométernyire ma is svábul, rácul prédikálnak. A magyar nyelv terjesztésére nem sietett királyi rendelet, mint a franciáknál (Villers-Cotterets, 1539). Ellenkezőleg, két ízben a germanizáció szorította ki iskolából és hivatalból nyelvünk jogait. Pesten a múlt század közepéig még díszes színház hirdette a nyugati szomszéd igéit és a német színelőadások – alsóbbrendű nívón – egészen a világháború végéig fönntartották magukat a fokozatosan megmagyarosodó fővárosban, ahol még ma is van publikuma egy német napilapnak. A magyarországi német irodalom bibliográfiája több kötetre terjed. A nyelvére büszke, lelki sajátságait féltve őrző magyar – a legpolyglottabb kultúrájú...

Eszményi Magyarország ez egy ellenséges világban. „A magyar stílus” utolsó mondataival tér meg irodalmunk kiindulószövegéhez: „Az első magyar szöveg halotti beszéd és könyörgés. Latin eredeti nyomán készült, lírai hangú, terjengős, érzelmi motívumokban gazdag, biblikus mondat-sequentia; érzik rajta a stilizálás, egyszerű eszközeiben is a hatáskeresés, a nyelv erejének tudata. Közvetlen életközelségben jelöli meg a témát: látjátok, feleim, mik vagyunk, por és hamu vagyunk... A néphez szól és misztikus értelmű szakrális-görög igékkel végződik: Kyrie eleison!” Akkor írt így Zolnai Béla, amikor Heidegger a klasszikus görögöt és a németet nyilvánította egyedül a filozófia nyelvének. Kyrie eleison! – a kereszténység hitvallása az újpogány világirányzatok ellenében.

A magyar stílus nemzetpolitikai üzenete egyértelmű. És még egyértelműbbé teszi az, amit szerzője e tanulmányból 1940-ben franciául tett közzé, jelentősen rövidítve és némileg kiegészítve szövegét. Franciául azt is leírta, amit magyarul csak sugallt. „A magyar úgy gondol nyelvére, mint nemzeti léte pillérére. Ez a nyelv, bármily liberális volt a Nyugat és Itália felől jött szavakkal és gondolkodási formákkal szemben, állandó készenlétben élt és nyelven kívüli ügyek szolgálatában állt.” Nyelvünk „egyéni jellegű nyelv, főleg abban, hogy az individualizmus nemcsak megtűrt, hanem elv: liberalizmus, amely anélkül hogy szétzilálná a közösséget, jelleget ad neki”.³³¹

Mindez egyértelműen – az általa is sokra becsült történetíró – Szekfű Gyula antiliberalizmusa ellen irányult. Viszont Szekfű Gyula volt annyira liberális, hogy ellenvéleményt is közöljön. És bár Zolnai a módszer-kultuszt is elmarasztalta, mégis a módszer kötötte össze alapvetően Szekfű Gyulával. Ez a módszer természetesen egyben világnézet és szellemiség: a szellemtörténet. Ahány szellemtörténész, annyiféle szellemtörténet. A szellemtörténet nálunk mindenekelőtt az előző nemzedékek pozitivizmusa és az 1919-i kommunaritmetikus (ál)racionalista fundamentalizmusa elleni visszahatásként jelentkezett, miközben a nemzeti-keresztény kurzus vulgaritásától való távolságtartás igénye is áthatotta. A szellemtörténet alapvetően antifundamentalizmus. Zolnai sohasem összegezte elméleti igényrel a szellemtörténetre vonatkozó elképzeléseit. Legfeljebb, ha félreértéseket vagy tévhiedelmeket akart eloszlatni. Ilyenkor – Garázda Péter álnevén értekezve – kíméletlen volt: „Mert azok hivatkoznak büszkén és minden alkalommal a szellemtörténetre, akiknek sejtelmük sincs róla és azok támadják úton-útfélen a szellemtörténetet, akiknek még arról sincs sejtelmük, hogy ők maguk mifajta tudományos felfogást képviselnek. Leszámítva a sznobokat, akik minden új irányon kapnak – általában az a közhit, hogy a szellemtörténet egyértelmű volna az alaposság, az adatokon felépülő kutatás hiányával és nem lenne más,

mint *impresszionizmus*, egyéni elképzelések szellemes játéka egzakt tudomány helyett... Szomorú volna, ha a szakemberek előtt magyarázni kellene, hogy a szellemtörténet sokszor a pozitivizmust is felülmúlja adatgyűjtésével. Mert a legcsekélyebb, azelőtt észre sem vett vagy céltalanul fölhalmozott adat mögött is mély lelkeséget, az adalékot értékesre világító filozófiai állásfoglalást, világnézetet vesz észre és mert figyelme az irodalom, politika, teológia, művészet, társadalom legtitkosabb összefüggéseire is kiterjed.” A magyar irodalomtudományt érő vádak pedig a következőképpen hárította el: „Pozitivizmus, szellemtörténet: valamikor a múlté lesznek, de az irodalom változatlanul élni fog, és még új problémák elé állítja majd az irodalomtudományt, amely szemléleti anyagának változása miatt folyton megújulásra kényszerül. Erős a gyanúnk, hogy pillanatnyilag nem is az irodalomtudomány stagnál, hanem az irodalom.”³³²

Mi hát a szellem? Ha a *Mi a magyar?* tanulmányait vesszük sorba, változatos képet kapunk. Szekfü Gyula ideológiai hőskölteményében a szellem már-már a ráció, amellyel megismerjük az objektív mozzanatokat. Babits imájában: a szellem köt össze embert és embert, még Istennel is. Eckhardt diagnózisában a szellem közgondolkodás a maga primitív szélsőségeivel. Zolnai Béla himnuszában a szellemtörténet módszer, amellyel közelebb férközhetünk a szellemhez, ami a visszataszító anyagiság fölé emel, és végül is valamiféle energia, amely a szebb és jobb felé vezet. Közben Európa a mélyre süllyedt. Az írástudó számára a polisz ügyeiben való részvételnél, ha nem akart pártpolitikába keveredni, maradt a metapolitika.

A metapolitika esélyei

Metapolitikáról már eddig is írtunk. Próbáljuk meg összefoglalni, hogy mit is jelent. A metapolitika modern közhelyszó, az önmisztifikálás terméke. Irodalma – nyilván éppen ezért – hatalmas. Mégis több, mint filológiai hókusz-pókusz. A jogaira és kötelességeire büszke állampolgár elkötelezett magatartása, aki irtózik az aktuálpolitikától, elhatárolja magát a politikai tevékenységtől, mégis azt a maga eszközeivel befolyásolni akarja. Ez az állampolgár jelen esetben filológus, harci terepe a múlt, a jelenben él, és a jövőnek ír. Úgy hű nemzetéhez, hogy az emberiség részének vallja magát, és évszázadok kulturális öröksége élte-tőjének. Írásaiba foglalt üzenetei „rejtett”, ám az adott kontextusban mindenki által érthető és értelmezhető üzenetek. A metapolitika az áthallás gyakorlata és a felhangok művészete, amely persze bármikor politikába válthat, amikor ellenállhatatlan erővel feltör a hatalmi ösztön. Szabó Lőrinc a példa, az ő Vang-An-Si nevű remetéje, aki kilépve az ideológiai szférából így szól a „sárkánytrón urá”-hoz:

„– De! tudd meg! s ne felejtsd soha! / Én, Vang-An-Si, neveltelek föl, / én és a filozófia: / most tied a trón: megcsináljuk, / mit még senki se mert, akart, / az Isten Országát a földön, / én a gondolat, s te a kard!”

Mikor ezt valóban megkísérli az írástudó, és nem csak álmodozik erről, elárulja önmagát, már ideológus-hivatalnok, hóhérinas. (Nem véletlen, hogy Vas István valamiféle szent borzadállyal idézte a fenti strófát – természetesen a filozófiára való utalás nélkül –, megbotráncozva azon, hogy a költő Gömbörsre gondolhatott, de azért nem zárja ki: a költemény

az éppen aktuális totalitarizmus szolgálatába álló értelmiségi magatartás paradigmája, és azt gondosan szintén nem idézte, hogy Vang-An-Si „békét hirdetett s őlt nyugodtan”.³³³) A szolgálattal vége a metapolitikának. Márpedig a metapolitika következetes hordozóját áthatja valamiféle alapvető pesszimizmus, úgy érzi, szemben áll az idővel, a fejlődéssel és mégis bízik valamiben, a két világháború között abban, amit szellemnek neveztek. A magyar metapolitika legnagyobb prófétája: Babits Mihály. Történetíróink közül Szekfü Gyula, aki belekényszerült a politikába is. Legszorgosabb filológusai: Eckhardt Sándor és Zolnai Béla. A metapolitika ez esetben a tudomány politikája. Ha akarjuk, ha nem: ezek a mi őseink, és számunkra ők a példa és a mérce, bármennyire is nem előnyös ez számunkra. Igaz, némi mentségünk is lehet, mert abba vagy olyféle világba születtünk, amit számunkra rémálomként hozott a történelem, holott – nem egy vonatkozásban – ennek is megvolt a maga gyöngéd bája. Ünnepeztük is őket, de csak szorosan vett szakmai érdemeikre emlékeztünk, és nem azért, hogy mesterei voltak annak, amit jobb szó híján metapolitikának nevezhetünk.

A második világháború során a metapolitikának kiesett a nagy támasza: a szellem, a szellem erejébe vetett hit. A szellemre való hivatkozásra talán még jobban illik, mint a lírára, amit Adorno mondott: Auschwitz után nem lehet verset írni. Nálunk még a szellem-történetet üldözöbe is fogták. Már csak valamiféle biológiai metapolitikára nyílt lehetőség. A gondolat lelkesített, hogy kimúlnak a zsarnokok, és elfogyasztják a férgek. Ugyancsak aligha véletlen, hogy Vas István oly körmondfont együttérzéssel idézte fel Szabó Lőrinc *Egy császár temetésekor* című verséből azt, ahogy a költőben miután felébredt és kihunyt a részvét a „világ ura” iránt, hirtelen egy giliszta képe villant fel:

„és egyszerre ő lett a fontos, / most már csak az ő sorsa fáj, / – úgy fáj, mint előbb a nagyúr – / s az érdekelt, hogy mit csinál, // mit csinálhat – ez érdekelt csak, / ez a testvéri szájalom: / mit csinál most az a kis élet, / az a giliszta a napon?”

Lehet, Vas István megnyilvánulásába és Szabó Lőrinc költeményébe önkényesen magyarázzuk bele saját gondolatainkat. De éppen Zolnai Béla jogosít fel erre, amikor még a 20-as évek elején Szabó Lőrinc *Föld, erdő, Isten* című kötetének egyes verseiből áradó kétségbeesés kapcsán így írt: „Ez a világnézet nem a mi világnézetünk és pörbe is szállanánk vele, ha a versek művészi allegorizálása nem adna módot arra, hogy mindenki a maga világnézetét olvassa bele Szabó Lőrinc kétélű szavaiba, amelyek megelevenülnek az irodalomra érzékeny lelkekben.”³³⁴

Így hát miért ne gyönyörködjünk a giliszta diadalában, amikor végül is elfogyasztja a nagyurat. Mert ki is a napravezetett giliszta? Talán mi? Giliszták vagyunk, beszélő és gondolkodó giliszták. De hogyan viszonyulhat egymáshoz a metapolitikában a gondolat és a szó? – ez a metapolitika alapkérdése. Ludwig Wittgenstein 1918-ban a *Tractatus logico-philosophicus* előszavában leszögezte: „Amit egyáltalán meg lehet mondani, azt meg lehet mondani világosan; amiről nem lehet beszélni, arról hallgatni kell.”³³⁵ Világossága ellenére, kétértelmű gondolat. Mert miután a bécsi filozófus oxfordi professzor lett, Sztálinnak kémkedett, és fenti tételét a mindenkori kémek aranyszabályának lehet minősíteni.³³⁶ Tehát: tudni kell, mikor, mit lehet mondani. Ugyanakkor egyértelmű annak jelzése, hogy „ahhoz, hogy a gondolkodásnak határt szabjunk, tudnunk kellene gondolni e határ mindkét oldalát (azaz tudnunk kellene gondolni azt, ami nem gondolható). A határt tehát csak a nyelvből

lehet megvonni, és az, ami e határon túl fekszik, egyszerűen értelmetlenség lesz.” Más szóval: „Nyelvem határai világom határait jelentik.”

Zolnai Béla a második világháborús és arra következő emberpróbáló időkben a wittgensteini dilemmák nyomában járt, élve és átélve a kétértelműségek lehetőségeit, anélkül hogy Wittgenstein munkáiban elmélyült volna. A hallgatás nagyobb tett, mint a beszéd – írta 1944-ben a *Magyar Nemzet*-ben: a megszállt Franciaországról a megszállt Magyarországon, amely nemsokára újabb megszállók szabadítottak fel. Magyarország az élőhalottak országa lett, annak aki a polgári normalitásban élt, az elvtársi világ perverz bohózat volt. 1949 derekán „A beszédes csönd” címmel írt megrázó vallomást. Ez legszemélyesebb és legkomorabb ekhója. Miként Heidegger a semmit osztályozta, úgy különítette el Zolnai Béla a csend formáit. Negatív csöndnek nevezte azt, ahogy Krisztus Pilátusnak nem válaszolt. Vajon úgy vélte, vége a keresztény béketúrésnek, amikor azt állította: „Ezzel a negatív hallgatással szemben azonban hivatkozhatunk olyan hallgatásokra, amik ékeesebben némaság, mint maga a beszéd. Van beszédes csönd is. Ilyen: egy embercsoport kegyeles némasága, vagy a tér megboraszító némasága.” Pascal, Ady, Maeterlinck, Meredith, József Attila, Heine, Alfred de Vigny idéztettek tanúságtévése.³³⁷ Zolnai Béla nem volt költő. Inkább a téma kifejtése, tudós elemzése érdekelt. Ezért cikkét is ironikus ígérettel fejezte be: „A hallgatásról, mint emberek közötti kifejező eszközről, könyvet lehetne írni.”³³⁸

Zolnai Béla „beszédes csönd”-je belső moraj külső burka volt. A szabad alkotás öröme a szabad olvasásban rejtett. Zolnai Béla, ha olvasott, lapszéli ceruzás megjegyzéseivel nem kímélte sem az író, sem a kort, és tegyük hozzá: saját magát sem, mert amit az ötvenes években például Lamennais egyik művébe beleírkált, azért kaphatott volna néhány évet. Például Lamennais ama megállapítása mellé, hogy „a miniszterelnök fejedelmi hóhér”, vagy: „a törvény szeszély”, odaírta a lapszélre az évszámot: 1953, amikor pedig a romantikus abbé azon kesergett, hogy az emberek tökéletlen nyelvén kell beszélnie, akkor megjegyezte: **„Ha a nyelv elégtelen, akkor a gondolat több.”**³³⁹ Jellemző, hogy Szekfű Gyula *Forradalom után*jában semmi biztató üzenetet nem látott, holott a szerző valamiféle metapolitikai szómágiával azt a reményét juttatta kifejezésre, hogy a Szovjetunió nálunk nem vezeti be a proletárdiktatúrát, hanem megtűr valamiféle „keleti demokráciát”.³⁴⁰

A „beszédes csönd” vihar előtti csend lett. Aztán 1956 nagy eseményeiből újra kihallatszott a biztatás, – ahogy a kereszténységet valló majd azzal ellenséges, de tőle elszakadni sohasem képes – Jules Michelet is írta: *Sursum corda!*

A szolidaritás nagy élménye: 1956. Az a nemzeti egység, amelyről 1939-ben Zolnai Béla írt „A magyar stílus”-ban, – akkor – naiv álomnak tűnhetett. 1956. októberi forradalmában vagy lázadásában viszont a nyelv csodálatos egysége a nemzet egységében nyilvánult meg. 1848 emlékhelyein ünnepelték a felszabadulást: néhány napig, de meghatározó érvénnyel, hiszen a magyar biedermeierből – a normális polgári élet nosztalgijából, nem kis hősiesség árán – megint sikerült valamit megvalósítani; megváltoztatva azt a képet is, amely bennünk és rólunk élt önmagunkban és másokban.

1956 úgy is felfogható, mint 1848 mitológiája. Az emlékhelyek felkeresése nemcsak az utánzás aktusa volt, hanem valamiféle mély lelki kapcsolatot hozott létre az alapító személyiségekkel és eseményekkel. E nagy forgatókönyv megvalósítása pedig valamiféle reintegráció élményét nyújtotta: a fajharc és az osztályharc sebeit gyógyító közösségi élményét, Hannah Arendt szavaival: „az együttes cselekvésből eredő hatalom felvillanyozó élményét”, amikor „merészen megvalósították az utca szabadságát”, egyszóval fellázadtak:

Szabadság és Igazság jegyében.³⁴¹ 1956: „királyi örökség” – mint Albert Camus írta. Ez: „a szabadság, amelyet nem választottak, hanem egyetlen nap alatt visszaadtak nekünk!”³⁴²

Az októberi forradalom a kegyetlen, a magyar történelem legkegyetlenebb ellenforradalmi megtorlása után is felszabadító erővel hatott. 1957-ben jelent meg Zolnai Béla *Nyelv és stílus* című tanulmánykötete. 35 év munkáját foglalta magában. A reakció nem maradt el. Napirendre tűzetett a szellemtörténet marxista bírálata. Martinkó Andrást, a kitűnő irodalomtörténészt, feltehetően mint „munkáskáder”-t – apja bányász lévén – beugratta valamelyik ún. marxista játékmester. Az óvatlan és alaposan beugratott „marxista” kritikus, Martinkó András egyébként talán nem is sejtette, hogy a vulgármarxista sablonok alkalmazásával milyen érzelmi reakciókat vált ki a megbíráltból, akit – feltehetően – nem akart megbántani. Végül is dicsérte a művet, amelyről a stílselemzés, illetve a stíluskultusz történetiségét és korszerűségét is bemutató kiegyensúlyozott (ellen)ismertetés is született,³⁴³ miközben olykor kioktató, és őt – burkoltan – német nacionalista szemlélettel vádaskodott – hiszen az ún. marxista reci-rítusnak a tisztátalanság vádja elengedhetetlen eleme volt.³⁴⁴ Egyébként a marxista kritikus valójában éppen úgy nem volt marxista, mint a megbírált, sőt, inkább ő érezhette magát áldozatnak, és ha olvasta (volna) Zolnai Béla válaszát, még inkább, legalább kettős áldozatnak.

Zolnai Béla meg is ragadta az alkalmat, hogy Martinkónak válaszolva az egész kornak feleljen. Talán sejtette is, hogy mi lesz vitairatának a sorsa. A régi barátnak, Keleti Artúr-nak – aki jobban ismerte a dörgést – 1959. június 26-án a következőképpen számolt be: „Szép az, amit érdek nélkül nem tetszik kiadni.” A legszebb benne öncélúsága. Nem is adták ki. De ha belelapozunk, akkor a szellem szabadságharcának lehetünk tanúi, a fajvédő ellenforradalmiság és az őt követő vulgármarxista obskurantizmus ellenében, amelyek ráépültek – negatív vonatkozásban egyébként serény – ún. keleti lomhaságunkra. Íme egy példa, amikor a megbírált tanulmánykötet egyik dolgozatáról külön kiemelte, hogy annak célja: „bizonyítani, hogy argó szavaink hamar bejutnak az irodalomba és köznyelviesülnek. (pl.: srác, duma, muri, balek). Ezt a szerintem figyelemre-méltó konklúziót bírálóm agyonhallgatja, holott bírálói tiszte a könyv tartalmának ismertetésére is kötelezte volna.” Zolnai Béla gondolatmenete a továbbiakban szerves folytatása annak, amit „A magyar stílus”-ban a neopurizmus kapcsán kifejtett, és éppen ez hitelesíti – megint csak prókátori ravaszságra is valló – fejtegetéseit: „Azt hiszem, egynémely nyelvpolitikusunkban titokban még mindig a fehérterror bűnös Budapestjének kódos képzetei működnek tovább. Akkor vált jelszóvá, hogy minden ami »pesti« az nem magyar, hanem idegen és irtani való! Minden ország büszke a fővárosára. Úgy tekintenek rá, mint a haladás, a fény, a kultúra centrumára. Páris: *ville lumière*... Csak nálunk igyekeznek fajvédelmi alapon, a »szűz« vidék nevében és más babonák segítségével, gyűlöletet terjeszteni az új Babilon ellen.

Ha Pesten elterjed és köznyelviesül egy szó – mint például a héber eredetű, rokonszenves srác, a szintén héber alma »nem«, a cigány csaj »leány« – akkor rögtön lecsap rájuk a dilettáns nyelvvédő és szent háborút hirdet ellenük. Nem annyira idegen eredetük miatt, mert ezt a szakemberek is csak újabban kutatják, hanem éppen »bennszülöttségük«, pestiességük okán...

Mintha Budapestet, a főváros népét, a pesti humort ki akarnák zárni a nyelverteremtésből, holott a magyarságnak ez a centruma termeli a legtöbb új szót.”

Budapest kultusza 1959-ben: a történelem íróniája is. Hiszen most ez lett a „bűnös város” 1956 forradalma miatt. A „srác” szó pedig feketelistára került a fiatalok részvétele

nyomán. Ahogy Zolnai Béla a fehérterror Budapest-ellenességét az 1956-ot követő vörös-terror légkörében megidézte srác szavunkkal, a történelem ironikus válaszára emlékeztetett, a kérdésre: „Mi a magyar?”

E kérdést persze Zolnai Béla nem feszegette, az ily című kötetre sem utalt, amikor az irodalomtudomány doktora cím elnyerése végett a kirúgott akadémikus még 1956 előtt összeállította publikációs listáját. Ebben 1940-ben megjelent önálló kiadványként szerepel „A magyar stílus”. Viszont míg többi munkáját nem nagyon kommentálja, ezt hosszabban, így látva lényegét:

„Igyekeztem a magyar nyelvtörténet és a mai nyelvállapot alapján dokumentumokkal alátámasztva a magyar nyelvi eszmény és a magyar nyelvkarakter lényegét jellemezni.” És azt, hogy „a magyar életben az írás nem életfékező, hanem életfokozó; a stílus eszménye a dinamizmus és a színgazdagság”.³⁴⁵ Talán nem fellengzősködés, ha Zolnai Bélát Antaeushoz hasonlítjuk, a mitikus óriáshoz, akit ha tusa közben a földre vertek, anyjától: a földtől új erőre kapott. Zolnai Béla az „életfokozó” nyelvben nyert új erőt. Utolsó könyvének üzenete már nem öncélú. Ő aki, 1944 márciusának végén Kolozsvárt Voltaire-ről írva azon tűnődött el, hogy „Goethe szerint ő alapozta meg véglegesen a szellem birodalmát Európa lelki közösségében. De hová lett azóta az Erasmusok, Voltaire-ek lelki közössége?”³⁴⁶ – 1963-ban megjelent újabb tanulmánykötetével: a *Nyelv és hangulattal* a tények és az értelem elvesztett harmóniája felé tartott. Imre Sándor 1879-es figyelmeztetését idézve: „itt is a tudomány hatalma a legtöbb, itt is csak a tények felett s csak az értelem mondhat ítéletet”, így üzent a világnak János evangéliumának parafrázisával, és még: „A formák és hangok változásainak társadalmi törvényszerűsége vagy történeti egymásutánja mellett tárgy lehet a nyelvtudománynak az a nyelvi élet is, amely egyéni kezdeményezésre és közösségi szankcióval előttünk teremti magának az új formákat vagy öncélú akusztikai eszközökkel – gyarapítja önmagát. Ennek éppúgy jelene, múltja és jövője, örök története van, mint minden nyelvi jelenségnek. A nyelv ebből a szempontból nemcsak mechanikus fizikai történettel bír, hanem mint az emberi érzelem-értelem-társadalom folyton alakuló emanációja is előttünk áll. A tudomány az élet teljességét vizsgálja.

Kezdetben vala a hang. De a hang nemcsak élettelen fizikai tünemény, hanem maga is: lelkes élet.”³⁴⁷

A beszéd visszanyerte méltóságát. Szabadságát és lehetőségeit még nem, de mindenki tudja: „a lelkes élet” örök változás. A „lelkes élet” több, mint a Szabó Lőrinc-i „kis élet”. Már-már hangmisztika ez, valami óceáni érzés, amelyet Freud oly idegennek érzett magától. Tudjuk, Hitler példája mutatja, hogy ez a megfoghatatlan iránti vágy milyen veszélyes lehet. De a hang tény és a tények tisztelete, megint csak Wittgenstein mondását idézi fel: „A világ tényekre oszlik.” És ahogy Wittgenstein nem tudott a priori elemi kijelentéseket megadni – mert „úgy nyilvánvaló értelmetlenséghez kell vezetnie annak, hogy meg akarom adni őket” –,³⁴⁸ Zolnai sem hitt a nyelvmetafizikában, nem kellett neki „a hangok a priori értelmének nyomoazása”,³⁴⁹ a hang nem fejez ki semmit, a jelentés energiája járja át.³⁵⁰ „A dolgoknak nincs a priori rendjük” – írta Wittgenstein, jelezve: „Mindaz, amit látunk, másképpen is lehetne. Mindaz, amit egyáltalán leírhatunk, másképpen is lehetne.”³⁵¹ A másság és máskénti állapot igenelése a „kezdetben vala a hang” ezen „lelkes élet” logikus folyománya. Ezzel elértünk a metapolitika új – de már a szellemet, a szellem kultuszát nélkülöző – szakaszához. Zolnai Béla ebből már kimaradt. Részben azért, mert hiányzott az a privilegizáltság, amely a metapolitika feltétele, de mindenekelőtt sorsának alakulása miatt.

A szellem ethoszában élő metapolitika hordozói mind tragikusan elmagányosodva haltak meg. Gyakran beteljesedik, amitől fél az ember: Zolnai Béla a hajdani barát, a költő Juhász Gyula sorsától félt, és arra jutott, beszédképtelen élőhalottá vált, miután többször is felidézhetette, miként írta meg a szegedi költő egyik nagy szonettjében Baudelaire elméjének elborulását. A némaságra ítétek helyett szólni szép és felemelő – Jules Michelet előadásainak szinte refrénje. Munkánk ugyanakkor kritika, ez pedig – mint hajdan Gaston Bachelard hangsúlyozta – álmodozás az álmodozásról. És ki tagadná, ha szertenéznünk a világban: a magyar metapolitika is szép emberi álom a maga csodálatos sokszínűségében, fény és árnyék összjátékával együtt, vagy inkább annak ellenére. Talán ez a legtöbb, amit egy emberi magatartásról el lehet mondani – eltűnt akadémikusok nyomában.

A halhatatlan Kazinczy emlékezete születésének 250. évfordulóján³⁵²

Kazinczy Ferenc meghalt és feltámadt, ahogyan azt Bajza József már 1825-ben megjósolta. A cenzúra ezt a feltámadást annak és rendje módja szerint akadályozta, és ugyanakkor elősegítette, mert gáncsoskodásaival csak fokozta az érdeklődést, miközben gátolta, hogy sok mindenről tudomást lehessen szerezni. Kazinczy fogsága tabu volt. Dessewffy József, aki szívéen viselte a régi barát családjának és hagyatékának ügyét, keserűen panaszolta el az akadémia elnökének, Teleki Józsefnek, hogy az általa alapított kassai magyar folyóirattal is megjárta: „Kazinczy életrajzában, melyet a Kassai Minervába küldék, a magyar születésű és nevű és magyar historióát tanító professor Magyar, mind azt letörölte, mint cenzor, ami Kazinczy fogságát illeté, pedig nagy csínyján és a legkitelhetőbb kíméléssel vala ez az egész dolog eléadva, de még azt se akarja tudatni az a professor historiae a jövőendővel, hogy fogva tartaték jó darab ideig a híres író, s azt látszik gondolni, úgy legyen írva a historia testis veritatis et magistra vitae, hogy annak egy része eltitkolódjék, mintegy eldugattassék az elrepült idő terepély [!] szárnyai alá, ami történt, és a szabad emberek más szabad embereknek historióájából csak azon időszakaszt említhessék, melyben ezek szabadok és nem pedig fogságban valának.”³⁵³ Dessewffynek a Kazinczyhoz intézett költeményét is megcsonkította a cenzúra, amikor kihagyatta a következőket:

Azért hurcoltatál fogságról fogságra,
Hogy a külföldön is láncinkat nézhessék;
Sőt itthon is szántak sok méltatlanságra,
Nagy hidegen néztek a szép fáradságra
A pulyák, a nagyot hogy eltemethessék.³⁵⁴

És bár 1834-től kezdték kiadni a széphalmi mester kéziratban maradt munkáit, a *Fogságom naplójából* csak 1848-ban jelenhettek meg az első részletek. Viszont amikor Petőfi Széphalomra zárandokolt, látnia kellett, hogy a „múzsák egykori tanyája” egy „haszonbérelő zsidó” kezére került, aki Török Sophie szobájából kamrárt csinált; csak éppen az maradt ki a versből, hogy Kazinczy József, aki egész életén keresztül ott ártott fivérének, ahol tudott, váltotta magához a széphalmi birtokot, s „testvére sírját sertésekkel hagyta túratni”.³⁵⁵

A neoabszolutizmus mítosszá érlelte az emlékét. 1859-ben országosan ünnepelték a széphalmi mester századik születésnapját. A Kazinczy-ünnepek a politikai vélemény ki-

nyilvánításának tettei voltak.³⁵⁶ Eötvös József természetesen füllentett, amikor azt fejtegette Albrecht főhercegnek, hogy Kazinczy semmi politikai jellegű munkát nem írt, az viszont való, hogy „neki köszönhető irodalmunk újabb nekilendülése” és 56 éves működésével „népe nemesítésén” fáradozott.³⁵⁷ És őszintén dicsérte Kazinczy „műveinek belbecsét s előadásának varázsszépességét, mely még most is elbájol”.³⁵⁸ Mózeset ünnepeltek benne, és így a romantikus pátozzsal kiküszöbölték „az irodalmi-esztétikai alkotások megítélésének értékszempontjait”, az előkészítőt emelték piedesztálra „a bujdosásban a lelket és az ígéretet őrző népvézér” alakját.³⁵⁹ Szobrára viszont nehezen gyűltek az adományok. Jellemző, hogy a bécsi „magyar technicus ifjúság” kezdeményezett, amikor 130 forintot küldött a Pesti Naplónak, és ezzel indította el a gyűjtést. A legnagyobb összegek az ünnepélyek során folytak be, és különböző közösségektől érkeztek, mint „a pesti izraeliták”, a „nagyváradai polgárok”, Bács-Bodrog megye „egyik faluja”, és ami meglepő, csak egyetlen arisztokrata adakozott, az erdélyi Gr. Haller Ferenc.³⁶⁰ Az arisztokraták inkább az elszegényedett Kazinczy-sarjakat támogatták, a tüntető-szimbolikus politizálás mellőzésével. Különös játéka ez a sorsnak, mert Kazinczy a legszívesebben az arisztokrata sarjakat próbálta – baráti tanácsokkal, költeményekkel, szimbolikus gesztusokkal – nevelni, tudva, hogy ők játszhatnak irányadó szerepet, és ezt paradox módon Kossuth is megerősíti, az első *homo novus*,³⁶¹ aki magáról úgy nyilatkozott, hogy a pórból emelkedett fel. Kazinczy pedig több okból sem támogatta, inkább elzárkózott a vele való beszélgetéstől, aztán rossz híret keltette.

Végül felállították a Kazinczy-mellszobrot a Múzeum-kertben. Az első szobor egyesített, a második szobor megosztott. Ezt az 1910-es években Érsemjénben állították fel, és miután az úgynevezett dzsentri világ karolta fel Kazinczyt, Ady Endre jött elő azzal, hogy Kazinczy nem tudott és nem is tudhatott jól magyarul, és a korábban általa magasztalt jozefinista forradalmárból népidegen dzsentrit állított elő. A vád:

„Ott kezdődik, hogy Kazinczyék eldobtak egy gyönyörű nyelvet ugyanakkor, amikor egy nyelvet akartak bolond apostolsággal megjavítani. Kettős volt a baj s a baj oka: nyugatról jöttek hirtelen a fogalmak, s az akkor intelligensnek mondható magyarság nem tudott magyarul. No, jó, Csokonai véletlenül tudott, de rajta kívül – akár Vörösmartyt, sőt Aranyt bámuljuk – csinos játék volt minden költői nyelvészkedés.”

A „legpompásabb nyelv”, tehát: „a nyelv, a gazdag, buja, különös és szép nyelv lent lakott”. Fent: A hivatásos írók, amolyan hivatalnokok voltak, és „azután jött a zsidó, akitől igazán mindent lehet követelni, de azt már nem, hogy magyar nyelvre tanítson bennünket”. És így? „Lett tehát a magyar nyelvből egy álmagyar nyelv, színtelen, csigerszerű, más nyelvekből fordított s csak néha komikusan magyarkodó nyelv.” Adynál „a magyar nyelv tragédiája egyenesen ugyanaz, mint a magyar demokráciáé. Tetszett volna – írja – demokratikus államreformokkal fölsegíteni a színre, a fórumra a jól beszélő magyar parasztot, ma lenne tüneményes, szép, dús magyar nyelv.” És ráadásul Kazinczyék még bántották a parasztságot védő Berzeviczyt.³⁶²

A szeniális emberek féligazságai veszélyesek. Igaz, náluk egyik mondat agyonüti a másikat. Abszurditásaik mellett tisztelettel elmegyünk. Például nem firtatjuk, hogy Csokonai miért csak „véletlenül tudott”, vagy Petőfit ez alkalommal miért nem „bámuljuk”, azon sem tűnődünk el, hogy honnan ismeri Ady a régi paraszti nyelvet, bár aztán kiderül, hogy „Trattner és Károlyi egy 1839-es füzeté és egy gyönyörű magyar szógyűjtemény juttatta

mindezt eszünkbe”. Valószínű, az is ingerelte Adyt, ahogy Kazinczy nem ismerte fel minden vonatkozásban Csokonai nagyságát. Lehet, kihozta sodrából a pesti argó és a modern zsargon. De alapvetően politikai szenvedélyei vakították el. Korábban, 1905-ben ugyanis az európeér Kazinczyt és a jozefinistát magának vallotta. Dicsérte, hogy „nagy magyar agitátora a civilizációnak”. Akkor sorsuk hasonlóságára figyelmeztetett: „egy kicsit Kazinczyak vagyunk mind, akik itt gondolkozunk és szomorkodunk”,³⁶³ és mivel ő maga is elfogadta, hogy az uralkodó és magyar kormánya a parlamenti többség ellenében általános választójogot léptessen életbe, arra emlékeztetett, hogy „mikor II. József népjogokat kínált, az akkori európeérek, a Kazinczy Ferencek azt mondták: helyes. A jó mindig jó.”³⁶⁴ A baj akkor kezdődött, amikor felállították Kazinczy szobrát, és a szoboravatás alkalmával a szabadkőműveseket szidalmazták, és aztán „a klerikális nacionalizmus számára sajátították ki”.³⁶⁵ A Kazinczy–Berzeviczy-vitát is aktuálpolitikai szemüvegen keresztül látta Ady: „Az úri szabadság sorsa nem ennek a furcsa magyar nációnak a sorsa, de e néhány tízezer birtokosé, hanem ez már – politika. Még maga Kazinczy Ferenc is gyöngé ember volt, aki Berzsényi kedvéért hazaárulónak deklarálja Berzeviczy Gergelyt.”³⁶⁶ És miután Ady nyelvrontással vádolta meg Kazinczyékát, ki is tagadta őket: „Se a testőrök, se Kazinczy, se a későbbiek, mert kultúrájuk idegen volt s ők maguk magyarosan urak s távolélők az igazán magyarul beszélőktől.”³⁶⁷

Amikor tehát Ady Kazinczyn és Kazinczyékon ütött egyet, akkor azt másoknak szánta, a hivatalos, az ún. úri Magyarországnak. És a végén úgy érezzük, „az eldobott nyelv” csak metafora, valami hitelesebb, emberibb, mélyebb utáni vágyat fejez ki. És ki nem vágyik ilyesmire? Főleg akkor, amikor „...az alkoholos zseni vagy zseniféle [...] kénytelen újat mondani akkor is, amikor talán nem akar. Elvész hatalma a szótár-szavak fölött, patológikus kényszer, parancs olyan logikai bukfencekre bírják, hogy önmaga elszédül, ha leírta, ha olvassa, hogy milyen újat és igazat írt le.” (Ezt az Ady-rajongó Bartók Béla olyannyira figyelemre méltónak tartotta, hogy aláhúzta.³⁶⁸)

Alighanem Ady Endre volt az első és utolsó hiteles nagy Kazinczy-ellenes lázadó, lázadása a szimbolikus apafigurának is szólt. Nagy íróknak munkásságuk okán joguk is van hozzá. Az ellenségkeresést a polarizáló forradalmi gondolkodás logikája diktálta, és ez minden forradalom teherterele. A sors iróniája, hogy amikor Ady meghalt, a forradalom mámorában élő *Huszádik Század* szerkesztősége nem is tudta mással mérni a nagyságát, mint Kazinczy eszményeinek – szép, jó, igaz – mércéként való megidézésével: „Ady Endre a génusz univerzalitásával nemcsak a Szép talajában gyökerezett, de a Jó és Igaz termőföldjéből nem kisebb mohósággal szította gazdag egyéniségének kultúrnedveit.”³⁶⁹

A leghitelesebb emberi és írói vallomást Kazinczy mellett Hatvany Lajos tette, aki aligha érthetett egyet Ady vádaskodásával, miközben Ady emlékét odaadással ápolta, miután a költő anyagi gondjain annyit enyhített. 1931-ben Hatvany Lajos így vallott Kazinczyról: „Ő nem csupán irodalmunk ősapja, nem csupán ábrándos dilettáns, hanem egész ember a talpán, ki hétéves börtönének szent szenvedéseivel vált a Széchenyiek, Kossuthok, Petőfik századának üttörőjévé”. Ezzel csak azt mondta el, amit sokan tudtak, de sokan át akartak értelmezni. Hatvany látta a veszélyt: „Aki külön választja az írókat a politikusoktól, Kazinczy szobrát repesztí széjjel, és dönti le talapzatáról.”³⁷⁰

Hatvany szavainak kemény fedezete van: nemzetárulási per és börtön. 1919-ben ugyan önkéntes száműzetésbe vonult, Bécsbe, de a 20-as évek második felében a honvágy haza hozta, vállalta a következményeket: a pert és a börtönt. Kapott is egy dorgáló levelet egy pozsonyi ügyvédől. Ez kegyetlenül hangzik:

„Egy hazug magyar világ Önt úgy nevelte, hogy a zsidóság csak felekezet, és minthogy a felekezet idejét múlta valami, hát felvett egy »okosabb« felekezetet. Szóval Ön egy 4000 éves szenvedő kultúrközösségből dezertált egy kényelmesebb közösség irányában, más szóval: Ön rúgott egyet a fajtáján.

Báró Úr arról beszélt védelme során, hogy az egyik fajtából a másikba mily nagyszerűen át lehet olvadni, hogy Ön tanújele ennek. Én pedig a fajta elhagyását egyrészt nem hallottam még dicsőíteni, másrészt úgy találok, hogy Ön éppen Tanújele annak, hogy mégsem lehet beleolvadni, nem szólva arról, hogy ezen téveszme ellen tiltakozik több millió »tilalomfa«.

De tudja Báró Úr, az anya elfelejt mindent, amikor fiát szenvedni látja. A zsidóság is elfelejtett mindent, amikor Önnek a bíróság előtti vergődését látta, és együttértett Önnel a szenvedésben! A Zsidó Anya most így szól: »Saját anyádat Magadtól elrúgtad, a mostohán adoptáló pedig a legkisebb rosszalkodásra azt kiáltja feléd, hogy »el tőlem, nem vagy az enyém!« Ez a dupla tragikum fáj a zsidó anyának, aki soha nem tudja eltaszítani magától önnön vérért!«

Erre a válasz igaz hűségnyilatkozat:

„Író ember vagyok, csak a magyar életről tudok írni. Tíz évig éltem Bécsben. Ez a tíz év kiveszett életemből. Még az osztrák vagy német zsidóról sem tudok semmit. Kritikus is volnék, vagy mi? Nagy Goethe-olvasó, nagy Balzac-olvasó. De bármennyire tudjam is Goethe vagy Balzac nagyságát, a magyar író könyve, ha kisebb íróé is, jobban izgat. Több asszociációt kelt, élénkebben mozgatja fantáziámat, mert ide tartozom, ide való vagyok, szóval mert magyar vagyok s a magyar író arról ír, amit életem 48 éve óta, látok-tudok-tollal-érzek. Az én *érzékléseimet* fejezi ki. Minden vonatkozását, még a ki se mondott vonatkozásokat is megértem, s ami még annál is több *megérezem*. A fogházban Kazinczy 21 kötet levelét olvasom, immár két hete folytonos szívét-dobogató örömek és lelkesülések közt. Ez a Kazinczy bennem testvéri ragaszkodást kelt. Az ő ügye, még ma is az én ügyem.”

Ehhez még a következő keserű vallomást is hozzáfűzte Hatvany:

„Két év előtt egy regényemnek csak két első kötet jelent meg. Az asszimiláció volt témám. Tragikumát érzem. Ki is fogom fejezni, de nincs más lehetőség, vállalni kell. Utódaink számára könnyebb életet teremthet a vegyes házasságok elszaporodása és a kitérés, illetve a fél-ázsiai származás, mely a teljes beolvadás felé vezet. Mi, *első beolvadt nemzedék*, bizony kevés jutalmát látjuk egy-egy nemzet nyelvéért vagy kultúrájáért való önzetlen odaadásunknak. De ez az úttörők sorsa!”³⁷¹

Kazinczy, az úttörő jobban járt, mint Hatvany, de a sors iróniája azonban az is, hogy az író és a politikus szétválasztása nélkül piszkolták össze azt a jelképes szobrot, amelyről Hatvany idézett cikkében írt. Furcsa népfront alakult ki Kazinczy ellen, valójában az ellen, amit az ő neve fémjelzett, tehát a felvilágosodás és öröksége ellen. Hogyan érvényesült ez a Kazinczy-ellenesség a történetírásban és a közvéleményt formáló esszéisztikában?

A tudomány mázával és fényével ragyogó kemény kritikai szemléletet Szekfü Gyula képviselte. *Magyar története* hatalmas építmény, hamis alapokon és nagy repedésekkel.

Halász Gábor olyan rajongva olvasta, mint Proust regényeit: „egymást magyarázták bennem”.³⁷²

A kortársak elfogultak, mégis gyakran ők ragadják meg a legkifejezöbben a lényegét, éspedig az egykorú hatást, amit mi már nem is igazán érthetünk. Szekfű csodálói és ócsárlói, tisztelői és kritikusi közül például Asztalos Miklós, okos és termékeny népszerűsítő jellemzései lehetnek ilyenek. 1940-ben így nyilatkozott:

„Ha az irodalomnak közéleti irányító szerepét nézzük, akkor az elmúlt két évtized irodalmi életéből ezt a három nevet kell kiemelnünk: Ady, Szabó, Németh [László]. S meg kell emlékeznünk még valakiről, aki ugyan nem szépíró, de épp oly mértékben megragadta az ifjúságot és az egész közéletet, mint a felsoroltak: Szekfű Gyuláról. Szekfű Gyula volt ennek a két évtizednek legnagyobb hatású publicistája, esszéírója. Soha magyar történetíró annyira nem volt megáldva a napi problémák iránti érzékel, mint ő. Bármiről írjon is, a máról ír és a mának ír. A *Három Nemzedéktől* kezdve minden írása tanítás a mának. Az ő frazeológiája lett az ellenforradalom és az antiszemitizmus fegyvertára s az őt olvasó nagyközönség mindég kapott valaminő feleletet tőle az épp időszerű kérdésekről. Szekfűt mérhetetlen távolság választja el felfogásban mind Némethről, mind Szabótól s mégis ugyanakkor és ugyanazokra hatott, mint amazok. Jellemzője ez annak, hogy a minden hatásra készséggel reagáló ifjúság az ellentétes egyéniségek előtt is kitárja fogékony lelkét, ha nagy egyéniség lenyűgöző varázsa fogja meg.”

1970-ből visszatekintve: „Szekfű soha sem volt csak historikus, minden műve »időszerű« is volt és tulajdonképpen publicista, aki a kor időszerű kérdéseire történeti témakon keresztül utalt [...]. Nem véletlen volt, amikor a bécsi udvari levéltár tisztviselője a *Száműzött Rákóczi* megírásakor rombolólag lépett fel a század eleji negyvennyolcas szemléletű Rákóczi-idealizálás ellen. Az sem volt véletlen, hogy az első világháború alatt a német nyelven megjelent *A magyar állam életrajza* című könyve a világháborús együttküzdés német orientációjában fogant. Mint már említettem, az 1919-ben megjelent *Három nemzedék* című műve leszámolt a dualizmus évtizedeivel s tanulságul valósággal megvetette az antiszemitizmus tudományos ágát. Bethlen Gáborról írt könyve szembe fordulás volt a felbukkant transzilván látással. A *Magyar Történet* XVIII. századi kötete a magyar katolicizmus glorifikálásával vágás volt kora erősen protestáns telítettségű közlete felé. A *Három nemzedék* második kiadásában, amikor számba vette azt, ami »azóta történt«, az új magyar élet neobarokk jelenségeit ostromozva, végül is a 20-as évek és kezdeti 30-as esztendőek eseményein vágott végig, épp úgy, mint majd 1945 után megjelent művében infernónak írta le azokat az évtizedeket, amelynek ő is munkása volt.

Ez az erős publicisztika is tette őt nagy hatásúvá. Ezért lettek hívei és ezért ellenségei is. De hatása csak politikai vagy világnézeti volt, de nem történettudósi. Minthogy minden sorát eredeti egyénisége határozta meg, utánózatlan volt. Ez az oka annak, hogy nagy olvasottsága és elég hosszas egyetemi tanársága ellenére sem volt egyetlen tanítványa sem, aki az ő szemléletét vitte volna tovább. Egyedüli és társtalan volt, mint ahogy minden nagy publicista egyedül álló.”³⁷³

Ez a kiválóság fejeződik ki az utánózatatlanul fölényes beszédmódban. A bravúros szerkesztői fordulatok, a korral és a kor szereplőivel való bensőséges kapcsolat érzésének

felkeltése azonban feledteti a konstrukciónak a politikum lényegéhez kapcsolódó mesterkéltségét. Persze minden konstrukció mesterkélt, és a politikumnak sok arca van. Egyik és a legkárosabb azonban az a dichotómia, amely a világot eleve barátra és ellenségre osztja, és ezt historizálja. A 20. század kedvezett ennek a szemléletnek, és Trianon után az ostromlott vár komplexusa és vele a nyárspolgáriság és bűnbakkeresés elhatalmasodott a magyar közgondolkodásban. És ennek e beszűkülésnek a harmadik reformnemzedék, a 20. század eleji esett áldozatul, amelyet a világháborús összeomlás, majd saját forradalmának kudarca és aztán a kommün temetett maga alá. Tagjait nemzetidegen, történelmi érzéket nélkülöző doktrínáknak minősítették, és valamiféle történelmi érzékkel ennek a felvilágosodás és a történelmi liberalizmus reformnemzedékében, annak egyes képviselőiben keresték és találták meg prototípusaikat. Szekfü tette ezt a legmagasabb szinten. Ugyanakkor írásaiban érződik valami drámai feszültség, és áthatja valamiféle intellektuális kettősség. Hiszen amit tagad, azt egyben elfogadja: például a nyugati eszméket. Látja a nyugati eszmék nagyságát, de kárhoztatja azok – mechanikusnak minősített – átvételét, miközben szintemelő jelentőségükkel tisztában van. Alkalmazkodik a bűnbakkereső közízléshez, ugyanakkor megveti azt. Szerves folytonosságot akar, de látnia kell, hogy a parlagság mennyire szerves és folytonos. És látnia kell, hogy nemzeti önkritikának szánt (tév)eszméit éppen azok karolták fel, akik az országot pusztulásba vitték, történelemszemléletével pedig a lehetséges nemzeti ellenállás lefegyverzésében játszott szerepet, mint ezt Bajcsy-Zsilinszky Endre, az ellenállás mártírja szemére is vetette.³⁷⁴ Ugyanakkor ez a feszültség és kettősség kölcsönöz életének és művének sajátos dinamikát.

Szekfü nagy pamfletjében, a *Három nemzedékben* először a liberálisokat ültette a vádlottak padjára, ugyanakkor Széchenyi Istvánt téve meg mércének. Az első magyar reformnemzedékről, a felvilágosodáséről nem is írt. Concha Győző, az első reformnemzedék monográfusa,³⁷⁵ meg is írta az egyik legalaposabb szakmai kritikát,³⁷⁶ és ebben önmagához híven bírálta Szekfü antiliberalizmusát, mely „sehogy sem engedi meg, hogy a liberális irány a nemzet lelkéből fakadjon”.³⁷⁷ Amikor a nagy historikus a magyar államnelyvről szóló monumentális művében a felvilágosodással találta magát szembe, nem adta fel fenntartásait Kazinczyval szemben sem. A hajdani érzékeny minősítést és önminősítést úgy fordította némi iróniába, hogy „érzelmeknek kitett”-ként jellemezte, aki a kor szellemét így testesítette meg: „Az általános emberi, a felvilágosodás szelleme oly erős benne, s nemzeti érzése, nyelvszeretete annyira ebből táplálkozik, hogy ahol a kettő összeütközésbe jut, habozás nélkül a felvilágosodás mellé áll és a magyar nyelven jelentkező műveletlenséget már nem hajlandó elfogadni csak azért, mert magyar nyelven, magyar köntösben jelentkezik.” Ez egyszerre hathat áthallásos kritikának és dicséretnek, elmarasztalása a doktrínáknak, és egyben megalapozása annak, hogy a magyar öntudat és önkritika legtökéletesebb kifejeződését Széchenyi életében és munkásságában jeleníthesse meg. A 18. században még „a racionalizmus könyvországból származó doktrínák” hatnak.³⁷⁸

Ha nem éreznénk ebben a magyar polgári radikálisoknak szánt oldalvágást, akkor jobban érezhetnénk azt, ahogy a modern nacionalizmus kutatás eredményeivel is összevág Szekfü ítélkezése. Éspedig azzal, ahogy Ernest Gellner a romantika hatását látta. A romantika ugyanis – mint Gellner hangsúlyozza – nem stílusirányzat, hanem létszemlélet, pontosabban: a nacionalizmus fermentuma. A felvilágosodás univerzalizmusát felváltó partikularizmus szellemi állapota. A gyökerek keresésének ethosza. A nemzeti kulturális homogenitás felé ívelő fejlődés alapozó formája. „A kultúráknak van »nemzete«, a kultúrák csinálják a

nemzetet, a nemzetek kezdetben nem léteztek és nem csináltak semmit. Magas kultúrák és homogeneitás behelyettesítik az alacsony kultúrákat és a sokszínűséget, és politikai jelentőségre tesznek szert: az ún. »nemzetek« egyszerűen csak politikai árnyékai ennek az alapvető ténynek.” A nacionalizmus számára a romantika ad gyökereket, mármint a gyökerek valóságának élményét.³⁷⁹ Széchenyi így volt egyben nagy romantikus is.

A 30-as évek derekán a *Magyar történetben* Széchenyi már alapvetően etikai mérce, a gyakorlati cselekvése inkább a centralista liberális tábor, amely kompromisszumkereső magatartásával próbálta pótolni a történelmi fejlődés mulasztásait és egyben elérni az elérhetőt. Történelmünkől azonban kiesett „az abszolutizmus nemzetépítő hatása”. Viszont kibontakozhatott a polgári-nemzeti átalakulás, és ebben: „A nemzet célja, eltekintve a nemzetállam szükségszerűen államrezonos politikájától, magas etikai fokon áll, nemcsak a megelőző abszolutizmushoz viszonyítva: széleskörű nemzeti egység szolidaritását követeli meg, melyben mindenki felemelkedik az emberi méltóságra; a nemzeti egység kereteiben az egyéni munkák hatása hatványozódik és korábban elképzelhetetlen nagy emberi értékek termelődnek ki, a gazdaságban a kapitalizmus segítségével anyagi javak mérhetetlen tömege, s az egyéni életátlag gyors emelkedése, a szellemiekben a nemzeti irodalmak, melyek az emberi műveltség legmagasabb fokú alkotásai. A nemzeti eszme korszakának megadatott, hogy a görög-római világ egyszerűnek, unikumnak tartott klasszicitását, gondolatban és műveltségben, minden nemzet ölében újra megvalósítsa.

Mindezen magas emberi értékek egyenes vonalban nőttek ki a nacionalizmusból, s a következőkben, ha bírálunk kell a nemzeti politikai rendszereket, a demokráciát, a liberalizmust, a nemzeti gazdasági elméleteket, ne felejtjük el, hogy földi dolgokban a legnagyobb és leghasznosabb emberi fejlődéssel állunk szemben, melynek gondolkodásunk alapjait köszönhetjük.”³⁸⁰

De milyen is volt a magyar nacionalizmus a *Magyar történetben*? Itt mintha minden jól indult volna. A nemesség lelkesedése „nemcsak a rendi előjogok, hanem a nemzeti szellem szolgálatában is lángolt fel 1791-ben és nyaldosta a Trón és Oltár lépcsőit”, vállalva „a felvilágosodás népjóléti tartalmának recipiálását”-t, majd „lassú evolúció”-t ígért.³⁸¹ A reformer uralkodó, Lipót halála után azonban „a nagy rendszerváltozás” a felvilágosult arisztokrata főtisztviselők eltávolítása lett.³⁸² Közben pedig eszmei síkon és a valóságos térben valami drámai fejlemény történt.

„A hazai forradalmi gondolat szélső kilengései nem a közjog és politika, hanem a társadalom, vallás és általános műveltség terén mentek végbe, s itt a jozefinizmusnak bécsi libertinus szelleméből kiindulva, a forradalmi gondolat rövid pályája alatt valóban elképesztő tömegét hozta létre a véleményeknek, melyek immár a magyar talajjal semmi összefüggésben nem voltak.”³⁸³ Mindezt azután vetette papírra Szekfü, hogy Hajnóczy József és Belnay György Alajos eszméit röviden jellemezte, méghozzá oly eszméket, amelyek a következő reformkor érdekegyesítő elképzeléseit előlegezik meg. Hajnóczyt pedig úgy minősítette, mint aki „a kor sok tehetsége közt talán a legnagyobb politikai ész”.³⁸⁴ Ezek után Martinovics már nem tett mást, mint „a magyar felvilágosodási mozgalmat végső fokán bekapcsolta, nem tényekkel, de frázisaival, hazudozásaival a francia forradalomhoz, s ezzel azt hosszú évtizedekre kompromittálta. Király és társadalom önvédelmet teljesített, megálljt kiáltva az eszméknek.”³⁸⁵

A reakciós fordulat hazai valóságunkban rejlő egyik oka tehát strukturális, a másik ebből fakadóan egyedi. Szekfü a hagyományos liberális történelemszemlélettel vitakozott. Hogy miként azt, egyik második vonalbeli történész munkájából való két idézettel lehetne érzékelteni. A magyar talaj-metaforával szemben az európai történelemben való integráltságunkat az jellemezte, hogy „a kérdéses eszmék nem valamely idegen kultúra védjegyes készgyártmányaiként kerültek nálunk forgalomba, hanem mint eleven erők hatva a törzsökös gondolkodásra, főképp abban az irányfordulatban nyilatkoznak meg, mely az általuk adott impulzus és a hagyományos politikai felfogás nehézkedési erejének eredőjeként állott elő”. Ennyit az imént említett strukturális mozzanatról, ami pedig az egyedit illeti, nem kétséges, hogy „egyesek Martinovics kalandor jellemével akarnak árnyékot vetni arra a nemzetivé vált mozgalomra, mely az egyéni ambíciókat szolgáló titkos szervezkedést sokkal megelőzve kezdődött, s azontúl is még vagy félszázadig egyengette az utat 1848 Magyarországhoz”.³⁸⁶

Szekfü a királyi és társadalmi önvédelem hangoztatása ellenére elmarasztalta azt a kettős reakciót, amely 1792 után a király és a nemesség részéről érvényesült. „Az ön magát túlélt rendi társadalom [...] új erőre kapott”³⁸⁷ az uralkodóval való szövetségben, aki negyvenévi uralmával „népei életéből negyven esztendőt rabolt el”, műveletlen és alacsony színvonalú abszolutizmusával, amelyet jól kiegészített a hasonló „rendi nacionalizmus”, és az eredmény: hanyatlás.³⁸⁸ Mert: „A rendi nacionalizmus az igazi írók műveiben klasszikus vagy barokk formákban, de még irodalmi magaslatokon jelenik meg, a műveletlenebb vidéki nemesség számára készült, vagy annak köreiből származó művek azonban Bessenyei és Kazinczy törekvéseihez képest egyaránt dekadenciát mutatnak. Ezek a hazafiak csak külsőségekben látják a nemzetiséget, s öntudatuk csak akkor van, ha idegenekkel érintkeznek.”³⁸⁹ Ebben a világban „nyomát sem találjuk a nemzeti múltat és jövőt áttekintő szemléletnek: íróink csak úgy, mint politikusaink a 18. század barokk elgondolásain élösködnek, a barokktól kultivált rendi hősiességet dicsőítik a francia háborúk alkalmából”.³⁹⁰

A rendi nacionalizmus ötletes oxymoronnak tűnik, valójában historiográfiai tréfa, amely a Szekfü-epigonizmus és a vulgármarxizmus vadházasságában odavezetett, hogy éppen Kazinczy lett az ideológusa.³⁹¹ Ilyet Szekfü nem állított. És nem azért, mert Herczeg Ferencel és Pintér Jenővel egyszerre megkapta Budapest Kazinczy-emlékérmét. (Másodszor Babits Mihály, Horváth János és Károlyi Árpád részesült ebben a kitüntetésben.³⁹²)

Szekfü a nyelvújítást nem kapcsolja össze a feudális érdekvédelemmel. Hiszen „a rendi nacionalizmus egész korszakában, melyet 1830-ig, Széchenyi nagy nemzeti reformprogramja, a *Hitel* megjelenéséig kell számítanunk, a nemzeti gondolat tiszta formájában, rendi salaktól mentesen szinte kizárólag ebben a nyelvi és irodalmi talajban gyökerezik.” Igen, de ha 1830-ban következik be az áttörés, akkor csak kellett valami rendi salaknak is a rátapadnia a tiszta gondolat hordozóira. Először egy kis figyelmeztetésben részesül az olvasó: „Nem szabad azt hinnünk, mintha e költők, elkezdve Kármán Józseftől és Batsányi Jánostól, az igazi vezéren, Kazinczy Ferencen át, világos nézetekkel bírtak volna a nemzetállam és nemzeti társadalom fogalmairól, vagy pedig hogy ezekben a dolgokban nézeteik lényegesen eltértek volna a nemesi rendekétől.”³⁹³ Tehát ők lennének a rendi nacionalizmus ideológusai? Ezt Szekfü nem állította, csak némileg sugallta. Ugyanakkor rendelkezésére álltak azok a források, amelyek egyértelműen jelezték Batsányi és Kazinczy eszme- és értékűségét, minden konjunkturalis ingadozás ellenére. A nyelvújítás értékelése is ellentmond a kemény ítéletnek: „Az új század második évtizedében eldőlt a nyelv körüli küzdelem: a

magyar nyelv megújodott, alkalmassá vált a legújabb nyugati gondolatok kifejezésére is, ezzel pedig bebizonyosodott hogy a rendi gondolatok hagyományos nyelve, a latin éppúgy használhatatlan a magyar nemzet számára, mint a férfinak a gyermekruha.”³⁹⁴ De azért a „Kazinczy és a magyar nyelv” című alfejezetet nem Kazinczy, hanem Csokonai idézettel fejezte be, bár nem akarta a két egykori barátot egymás ellen kijátszani, de – mint látni fogjuk – mintha igazodott volna ahhoz a szemlélethez, amely ezt várta el.

Néhány év múlva, hogy a *Magyar történet* megjelent, Szekfű finomította véleményét, és már Kazinczy „egész munkásságával [...] megtámadta [...] a rendi nacionalizmus szellemét”, és társaival, „a szélesebb körű, igazi nacionalis életet készítették elő, nemcsak a nagy költők, Vörösmarty, Petőfi, Arany számára, hanem az államférfiaknak, Széchenyinek, Deáknak, Kossuthnak is”.³⁹⁵

Valószínű, hogy Szekfűnél az önkorrekció abban rejlik, hogy alaposabban elolvasta Kemény Zsigmond Széchenyi-esszéjét, és ennek hatására változtatta meg ítéletét. A helyzet ironiája, hogy Kazinczy találta ki az egyetem és a szellem szavunkat, ha ezek nem lennének, akkor Szekfű az univerzitás katedrájáról nem szellem-, hanem – némi túlzással szólva – szellettörténetet hirdetett volna. Egyébként Kazinczy alkotta hála szavunkat is. De úgy látszik, a szellem emberei nem mindig hálásak, ideológiai szenvedélyeik és sémáik foglyaiként nem ismernek kegyelmet, és egy kicsit mindig igazodnak olvasóik várakozásaihoz. Szekfűre feltehetően hatott barátja, Török Pál is, aki amikor 1918 májusában elolvasta *A magyar állam életrajza* című művének kéziratát, egyik levelében így vallott Kazinczyról: „Az ő erőszakos egyénisége volt az, ami egyéb szerencsétlen körülmények közrejátszásával háttérbe szorította Bacsányit s a Csokonaiék irányát. Szerencsére Kisfaludy Károlyt nem tudta elnyomni. Így is sikerült neki a magyar irodalom fejlődését kerek 40 esztendővel visszavetni, t. i. Csokonai halála után ennyi idővel lépett föl Csokonainak egyenes utóda Petőfi Sándor, aztán Arany s velük a népies irány.” Mert „egy Kazinczy fanatizmusa kellett ahhoz, hogy elhitesse kortársaival, sőt az utókorral is, hogy az ő sajátosságosan elfogult, egyoldalú ízlésének főerdeme volt a XIX. sz. eleji fölvirágzásban”.³⁹⁶ Ez kemény előítélet, holott Török Pál, mint 1943-as magyar története tanúsítja, nem volt gyűlölködő, sőt ebben a művében a kor antiszemita-rasszista hiedelmeit kifejezetten cáfolta. Kazinczyval azonban nem békélt meg, mert csak börtönbüntetését említette. De beleérthető abba az elitbe, amelynek „törekvései általános emberszeretettől és műveltséggel csiszolt józan észből indultak ki”.³⁹⁷ Török Pál mentségére legyen mondva, hogy a Kazinczy-ellenesség mögött komolyabb tekintélyek is állottak. A tudós Riedl Frigyes szerint „Kazinczy minden téren első sorban dilettáns; költő az erős fantázia híján, nyelvész anélkül, hogy helyes nézete volna a nyelvről, biográfus minden mélyebb jellemző tehetség nélkül. Nagy érdeme nem annyira abban rejlik, amit írt, hanem inkább abban, ami volt.”³⁹⁸ Riedl a klasszikusok munkássága felől tekintett vissza Kazinczy munkásságára. És hallgatólagosan megismételte Petőfi véleményét, aki Kazinczyt Atlaszhoz hasonlította.

Később már Petőfi csak frázisnak tűnt. Kuncz Aladár véleménye máig is jól tükrözi az irodalmi közvélemény egy részének véleményét:

„Kazinczy nem volt reformátor, legfeljebb a nyelvnek legpajkosabb játékos, nem volt író, mert egyetlen sora vagy gondolata se ment át a köztudatba, ő korának egyik legműveltebb, legfinomabb gondolkodású, s nagy tevékenységgel megáldott úriember volt, ki passzióval írt sokat, s e sok írásával élénk és jóra fejlődő mozgalmat

támasztott. Irodalmunk egyik legkedvesebb, legszeretetre méltóbb alakja lesz mindig, hacsak nem fogják ama fellepipiedesztálon tartani, hol szétfolynak a kontúrok, s hová csupán a magunkba diktált, értelmetlen, de kötelező bámulat ér fel.”³⁹⁹ Ez a kép hamis. A *Nyugat*ban jelent meg, amely valójában Kazinczy programját folytatta. De ha már az apák elleni lázadás korában vagyunk, miért ne fordultak volna a lelkes lázadók saját ösapjukkal is szembe? Ugyanakkor Kuncz Aladár Kazinczy-jellemzése önjellemzés is. Ő maga is szeretetre méltó volt, és tőle is csak emlékirat-regénye marad fenn, akárcsak Kazinczy emlékezései, és ő maga is szervezőmunkával tűnt ki, az 1920-as évek erdélyi irodalmi világában szervezkedett, és az első marosvécsi irodalmi találkozóra indulva, jelezte is Hatvany Lajosnak: „Egész mulatságos lesz ez az irodalom à la Kazinczy.”⁴⁰⁰

Az irodalomtörténetbe akkor a Kazinczy-ellenesség nem tudott beszivárogni. Horváth János, akit újra és újra felfedezünk, fejlődéstörténeti perspektívában vizsgálódva mindig is elismerte és értékelte Kazinczy teljesítményét – nagy írókkal és esszéistákkal összhangban – veretes nyelven és példamutató tömörséggel. Ő magából az anyagból alakította ki saját interpretációs keretét, és a magyar fejleményeket mindig össze tudta kapcsolni az európaiakkal. 1908-ban azt emelte ki, hogy Kazinczy „egyenes irányban folytatja művelődésünk régi nagy hagyományát, sőt bizonyos lankadt elmaradozás után éppen folytonosságát állítja helyre” – a magyar kultúrának az európai kultúra vérkeringésébe való bekapcsolódás folytonosságát is, ami valójában nem is szakadt meg, hiszen „ő már tényleges irodalmi fejlődményekre tekinthet vissza s támaszkodhatik; megindult folyamatokat rendszerez elvé, programmá a fejlődés saját értelmében, s már tények világával cáfolhat rá az ellenkező nézetre”.⁴⁰¹

Ennek a folytonosságnak politikai reflexe az 1848–49-es forradalom volt, a monarchikus republikanizmus győzelme. 1931-ben Kazinczy halálának századik évfordulóján *Kazinczy emlékezete* című akadémiai emlékbeszédében a széphalmi mester érzelmvilágának topográfiáját vázolta fel, és érzelmességének megnyilatkozását így tudta a felvilágosodás prófétáinak szellemiségével: „önmagát túlbecsülve dédelgető, gyönyörködve szemlélő, »különöségeiben« magának tetszelgő, öntudatos: mintha Voltaire lépten-nyomon egy Rousseau-t fedezne fel magában büszke ujjongással”. Jelentősége pedig abban rejlik, hogy „az új filozófia hirdetése helyett az abból következő új kultúrát mutatta be irodalmi alakban”.⁴⁰²

1931 az irodalmárok számára még a béke éve. A *Nyugat*ban ekkor megjelent az a nemzedék, amely felismerte Kazinczy jelentőségét. Németh László és Halász Gábor még kéz a kézben. Németh ugyanis lelkesen kommentálta a *Nyugat*ban Halász Kazinczy-tanulmányát, amelyben a széphalmi mester „első és legtökéletesebb literátorunk”, aki nyelvünkben „kifejező árnyalatokra cserélte a harsogó színeket”.⁴⁰³ Németh László mélyen átértette a fordulat jelentőségét, és azt is, ami annak megjelenítését motiválta „Minden ízlésváltás természetes következménye, hogy az írók új elődöket keresnek, elszürkült irodalomtörténeti alakokba vér szökik, meghaladottnak vélt törekvések lábra kapnak. Ma Európa minden irodalma ilyen perújításoktól hangos. Halász Gábor Kazinczyban találta meg a hőst, akinek a kommentálásában az új ízlés remekelhet. A napokban megjelent Kazinczy-tanulmánya egyike a legfigyelemreméltóbb írásoknak. Tizenkilencedik századbéli kritikus sosem magyarázhatta volna ilyen közletről Kazinczyt. A Kazinczyn átgázoló tizenkilencedik századnak kellett megöregednie, hogy Kazinczyt méltatva, a kritikus ne az elesett ellenfél, hanem az

élő fegyvertárs előtt tiszteleghessen. Ez a tanulmány Halász egyéni fejlődésében is fontos, mert míg eddig az új ízlésnek inkább csak játékos, intellektuális, s alakatlan jellegét hangsúlyozta, (szemben az előző kor patetikus, apostolkodó, profán érzelmeket segítségül hívó művészetével) Kazinczynak, az irodalmi diktátornak a méltatása közben veszi észre egy erősen relativista század után jogos sóvárgásunkat az abszolút szellemi értékek és normák iránt. A mai ember, aki látta a valósághoz tapadó naturalizmus elaljasodását, s a romantika egyéniség-kultuszát ízlés-zavarba zúllasztó újabb irányokat, megbecsüli Kazinczyt, aki a művészetben nem ismert más valóságot, csak az alkotását s a magasan választott példa alázatos megközelítését többre tartotta, mint az erős egyéniség házi törvényhozását. Kazinczy, aki irodalmi tévelygéseket irtva lett irodalmi törvényhozóvá, hitt abban a korok fölötti abszolút esztétikában, amelyben azóta sem mertünk hinni. S épp ennek az abszolút esztétikának a közös tisztelete avatja Halászt Kazinczy kitűnő kommentátorává. Csak az igazság sorsa változik, az igazság nem, mondja annak az örömeivel, aki hosszú kalandozások után örök ideálok közelében pihenhet meg.⁴⁰⁴

Nemsokára valamiféle Kazinczy-neurózis alakult ki, amely saját természetéből következően nem mindig ismeri a logikát, a metaforikus fordulatok pedig gonosz szóviccekhez vezettek veretes esszé-jellegű írásokban.

A Kazinczy-neurózis jegyében Németh László kinyilatkoztatta, hogy Kazinczy = „A világirodalom legvonzóbb vámpirja, de kortársai számára mégis csak az ő Széphalma volt a második Vérmező.”⁴⁰⁵ Vajon nem illik-e rá magára Németh Lászlóra is valami az ő jellegzetes Kazinczy-jellemzéséből, amikor a széphalmi mester nyugatosságának és nyelvújításának konstruktív jellegét vonta kétségbe, és a magyarság legnagyobb hibbantójának nevezte?⁴⁰⁶ Kazinczy – fejtegette – megtörte a magyar irodalom fejlődésének szerves fejlődési menetét, felhívította a nyelvet, és így a hímgagyar egyik prototípusa lett, szemben a mélymagyarok tragikus alakjaival, akik mélyen átéreztek a nemzeti sorsproblémákat, és ezt a búskomorságig éltek át, stb., amin a maga módján Szabó Dezső jól szórakozott, mint 1942-es „Mélyikém!” kezdetű nyílt levele a tanú rá.⁴⁰⁷

„Amilyen apró növény ő maga, akkora pusztulás maradt körülötte” – írja Németh László a széphalmi mesterről, és nyilván azt akarta érzékeltetni, hogy Kazinczy természetével fordított arányban állt az a bizonyos pusztulás. Ez a pusztulás: a nyelvkihígítás; áldozatai: Széchenyi és Kossuth. De persze „Kazinczy madárn nyelvének [...] a jött-magyarok voltak legbuzgóbb terjesztői”.⁴⁰⁸ A madárn nyelv a felvilágosodás és a történeti liberalizmus nyelve. Németh László „a jött magyar” tipológia csúcsára (vagy mélyére) Hatvany Lajost helyezte, és Shylockot csinált belőle.⁴⁰⁹ Az ízlés prófétája és késői híve így lett az ízléstelenség céltáblája. Persze az írónak joga van a szimbolikus apagyilkosságra is. Csakhogy ki tudja, mi lett volna Németh László legjobb regényének a címe, ha Kazinczy nem hozza forgalomba az *iszony* szavunkat.⁴¹⁰ Az *Irgalom* is jobb regénycím, mint az irgalmatosság, pedig ez utóbbi régi szavunk átalakításáért irgalmatlanul megtámadták és nyelvrontással vádolták a széphalmi mestert.⁴¹¹

Komolyabb mozzanat az, hogy Németh László némileg Ady Endrére is támaszkodhatott. Amit Ady – talán alkoholos mámorban – írt, Németh tudálékos konstrukcióba gyömöszölte. Ady prófétasága nála álprófétaságba váltott át, és önmaga szomorú paródiájába. Nem kétséges, Ady nagyobb író volt, mint Kazinczy, és az írói demokráciában nagy a verseny, és nem mindenki szereti a maga elődjét. Kazinczy pedig az volt, nem módszerével, írói technikájával, hanem azzal, hogy a nyelvalakítás szabadságát elvéve emelte. Az sem kétséges, hogy

Ady a maga módján politikai zseni is volt, de a politikai tájékozódásnak azt a hagyományát is folytatta, amelyet Kazinczy is képviselt. Nemcsak a „jakobinus” összeesküvő, hanem a reformer is. Gondoljunk arra, hogy Ady miként ismerte el Tisza Kálmán politikai stabilitást teremtő képességét, miként ismerte fel Wesselényi Miklós nagyságát, igaz, hathatott rá a zilahi Fadrusz-szobor, melyen Wesselényi úgy ereszkedik le a jobbagyparaszthoz, hogy felemeli azt. Ehhez képest a 20. századi álprófeta a történelem bohóca, aki romániai útján fontoskodásait úgy dimenzionálja túl, hogy kifiguráz egy-két erdélyi nemest, akik rajta úgy szórakozhattak, mint ő rajtuk kesergett, hogy magát múlt és jelen fölé emelje. Nem könnyű, vagy talán nagyon is könnyű „irodalmi Codreanunak” lenni – hogy Bálint György kifejezésével éljünk. Az eredmény ugyanaz: „Hányingert okoz”. Ezt írta a mélymagyarkodásról Radnóti Miklós, akinek Arany és Kazinczy: „nagy-, vagy dédnagybátyáim” voltak.⁴¹²

Németh János (a magyar jakobinusok perének bugris pszichopata közvádolója) után a művelt Németh László próbálta kivégezni Kazinczyt. Nem tudom, melyik volt kegyetlenebb? De mentségeként talán felhozható, hogy amikor Kazinczyról ítéleztek, nem is Kazinczyról volt szó. Az érdemkereső közvádoló kicsit szadista volt. Az írók pedig féltékenyek. És szélsőesek, ha szélsőes a történelem. A mélymagyar Németh Lászlót talán saját egykori Kazinczy-kultusza is irritálta, és Babits iránti egyre engesztelhetetlenebb gyűlöletének is adott hangot, mintha a két irodalmi vezér egy és azonos személy lett volna, és az egész *Nyugat* orientációját is Kazinczy elítélésével marasztalta el. Kosztolányi Dezső számára Széphalom a magyar Weimar.⁴¹³ Ebből lett 1936-ra Vérmező, és 1938-ra lakója pedig hibbantó.

Igazában – talán – nem is kellett volna felidézni ezeket a véleményeket, mert valahol kompromittálóak, feszélyező előítéletek. Viszont olykor, tompított formában tovább élnek, mert gondolkodásunk kontrasztív. A jó fiú–rossz fiú ellentétpárja archetipikus jellegű, az átértékelés – az előjelek felcserélése irányzatok és személyek megítélésekor – pedig örök szenvedély. Amikor a fenti véleményeket jeleztem, egyben azt a szövegvilágot is próbálom jellemezni, amelyben élünk és mozognunk kell. És megvallom, mindig elképedek azon, hogy ma is olykor magyar tanárok milyen vad indulattal tudják Kazinczyt szidalmazni, mintha Kosztolányi nem mondta volna el: „Mindenki, aki magyarul ír, adósa neki.”⁴¹⁴ Mert a nyelvújítás előtt – hangsúlyozza Babits Mihály – „a magyar nyelv híg volt, körülíró és szószaporító; s ahol híg a nyelv, ott bizonytalán híg a szellem is. Hasonlítottunk össze egy Kazinczy előtti és egy Kazinczy utáni magyar szöveget: minden bizonytalán az újabb szöveg a tömörebb, a kevesebb szóval többet mondó.”⁴¹⁵ A nyelvújítás monográfusa így ragadta meg a folyamatot és benne a széphalmi mester jelentőségét: „A régi magyar egyházi nyelvezet a XVIII. században moralista színezetűvé válik, a nyelvújítás korában pedig, elsősorban Kazinczy által szépirodalmivá lesz. A nehézkes, merev, egyhangú és egyszínű stílust felváltja az erő és szépség, a sokszínűség és árnyalati gazdagság, rövidek és változatosság, az előadás sokoldalúsága, tárgy- és időszerűsége; elválnak a stílus fentebb nemei a mindennapitól; az író sugallója ezután már nemcsak az érthetőségre való törekvés, hanem csín és íz, ami Kazinczy szótárában műveltséget és fejlett ízlést jelent.”⁴¹⁶

Viszont úgy tűnik, mély lelki igényeket elégít ki az ízléstelen torzkép is. Az eredetieskedő típus-ember tipizál, az egyéniség az egyéniséget keresi túl téren és időn.

Ismételten belátom, kellemetlen ez a kitekintés. Kellemetlen nagy emberek kis megnyilatkozásait nagyító alá venni, és még nagyobbakéval szembesíteni. El-elfog a rosszullet az olimposzi magasságok és mélységek láttán, miközben kellemetlen időköt élünk, sajnos nagy emberek nélkül. Sok mindent előről kellene kezdeni, ahogy nagy eleink cselekedték.

A kommunisták a nemzeti hagyományok folytatásának látszatát a maguk módján ügyesen megteremtették. Révai József jobban megragadta Kazinczy és a nyelvújítás jelentőségét, amikor a felvilágosodás társadalmi és politikai programjának továbbélését látta benne. Nem kétséges, hogy a kommunizmus pedigjét is fényesíteni akarta Révai, de egyben salvus conductust adott a Kazinczy-kutatásnak, amelynek jegyében Szauder József munkássága ma is irányadó. Példa és biztatás az, ahogy emberi közelségbe kerülve hőiséhez, emberi vonásait tárta fel, és szakszerű távolságot tartott a sémák világától.

A tudomány világa azonban egy kicsit unalmas, ha eluralkodnak a sémák, a presztízs-szempontok és az igazodási kényszerek, mindaz tehát, ami világunkat belterjessé teszi. Az írók mozgástere nagyobb. A jugoszláviai „emigrációba” szorult Sinkó Ervin ítélete ma is helytálló: „A magyar felvilágosodás a maga egykori messianisztikus törekvéseit meglepő – és csak a magyar viszonyokból érthetően – paradox formában folytatja: esztétikai síkon. Magyar nyelvi és nyelvművelési problémák és feladatok megoldásáért vívott buzgó, szenvedélyes, sajátosan szűk irodalmi körökre korlátozódó harcban. S bármennyire valószínűtlennek látszik is: ez a végső fokon látszólag pusztán esztétizáló, irodalmi, szakmabeli harc, ez annak a másíknak, a magyar felvilágosodás forradalmi harcának volt a szerves folytatása.”⁴¹⁷ És miközben itthon a történetírásban sikerült az úgynevezett feudális nacionalizmus ideológusává megtenni Kazinczyt,⁴¹⁸ Újvidéken a magyar literátor az egykori nyelvújító nemzetfogalmának „immanens forradalmiságát” emelte ki – nagyon is meggyőzően.⁴¹⁹ Viszont azért sem lehetett – talán – célszerű itthon rá hivatkozni, mert olyat is leírt, ami ’56-ra emlékeztetett: „Ellenforradalom idején bukott forradalom hőseiről csak kevesen mernek úgy beszélni, mint Kazinczy tette.”⁴²⁰ Történelmünk korszakai így folynak össze egymásba, összekötik őket a kísérteties párhuzamok. A terror és a megtorlás természetrajza hasonló, nem véletlenül olvasták Kufstein magyar lakói oly lelkesen Tacitust és Sallustiuszt. Sinkó problémaérzékenységeiben saját érzelmessége is jelen volt. Ítélete keserű: „A felvilágosodás magyar írói mint személyiségek, mint kezdeményezők és sorsok hasonlíthatatlanul egyénibbek, érdekesebbek és izgatóbbak, mint az, amit műveikben sikerült kifejezniük.”⁴²¹ A diagnózis öndiagnózisnak is beillik. Az ő regényének története érdekesebb, mint maga a regény, amellyel bejárta Párizst és Moszkvát, és közben még naplót is mert vezetni.

Itthon – már némi ideológiai lazulás nyomán – Sinkó nézeteitől talán függetlenül, de Kazinczy művének ismeretében Weöres Sándor így ítélte meg a nagy előd munkásságát: „Episztoláiban, epigrammaiban rejlő esztétikai nézetei nagyrészt ma is érvényesek; nem érthetünk egyet egyoldalú szellemi arisztokratizmusával, a vulgáris irodalom megvetésével. De csak a művészetben volt arisztokrata, a politikában mérsékelt demokrata volt.”⁴²² De ahhoz megint kellett egy kis párizsi távolság, hogy az emigráns magyar zenetörténész ne csak megláthassa Kazinczy és Kossuth munkássága közötti folytonosságot, de erről ír-hasson is.⁴²³ Kossuth is a maga korában mérsékelt demokrata lett. Ami Kazinczy szellemi arisztokratizmusát illeti, mentségére legyen mondva, hogy a demokrácia egyik feltétele az ízlés, ami ennek az arisztokratizmusnak a lényege. Korunk ízléstelensége is emellett szól, és ízlés-igénye is.

Miben rejlik Kazinczy aktualitása? Miért tekinthetjük kortársunknak? Ha egyetlen szóval kellene válaszolni: igényességében rejlik aktualitása, igényessége miatt tekinthetjük kortársunknak. Tudjuk, sokszor tévedett, amikor egyes szavakat, szófordulatokat egyszerűen ki akart iktatni nyelvünkéből. Tudjuk, sokszor elragadta szenvedélye. De ez a szenvedély a jobbítás szenvedélye volt. Körömszakadtáig védte a maga álláspontját, de elfogadta

az ellenvéleményt, a vélemények ütköztetését vállalta, és ezzel a modern diszkusszió egyik kialakítója volt, demokratikus kultúránk egyik megalapozója. A magyar felvilágosodás és a magyar liberalizmus közötti folytonosságot, valamint a magántársasági demokratikus kultúra és a nyilvánosság kultúrája közötti párhuzamosságot létező és nem létező szavaink története érzékelteti a legjobban. Kazinczy a virtusnak kereste olyan magyar megfelelőjét, amelynek nem lehet többes száma, Kossuth pedig kimondta, hogy a szabadságnak nem lehet többes száma. Kazinczy, az írói szabadság harcosa keserűen panaszkolt fel, hogy „a szabadság nem nekünk való”, Kossuth pedig azt hangoztatta, hogy a szabadság nevel szabadságra, és így állt elére a forradalomnak, az egyetlennek, amely 1848–49-ben Európában nem fulladt ki a belső anarchiában vagy polgárháborúban.

Munkám a magyar demokratikus kultúra paradigmatis formáit próbálta felvázolni a titkostársasági kultúrától a nyilvánosságig. A legnagyobb teret a magántársasági demokratikus kultúrának szenteltem. Mint paradigmát magából az anyagból próbáltam kialakítani, azt érzékeltetve, hogy a nyilvánosság elé tartozó kérdések a magánszférában kezdtek kialakulni. Ezért nehéz elválasztani a magánszférát a közszférától, igazában még akkor sem lehet, amikor már a nyilvánosság eszménye a norma, és a nyilvánosság fórumain akarták kialakítani az általános akaratot, amelynek végső formája és terméke a törvény. Mindez triviálisnak tűnik, de a rossz törvények világa és valósága figyelmeztet az eszményre, és arra, hogy mit jelent az ízlés hiánya, a szabad diszkusszió elmaradása. Tudjuk, egy történetet többféle beszédmódban is el lehet mondani, és többféle műfajba lehet sűríteni. Sok mozzanatot lehet kiemelni ironikus csípősséggel vagy éppen antiironikus emelkedettséggel. Ez alkalommal csak egyszerű tényközlő tárgyyszerűséggel próbáltam érzékeltetni azt a szívós kitartást, amellyel a magántársasági kultúra oly sok kiemelkedő alakja folytatni akarta azt, amit még a felvilágosult abszolutizmus korlátozott nyilvánosságának feltételei között kezdtek, majd a titkostársasági világban akartak folytatni. Meg kell vallanom, hogy jól éreztem magam ebben a világban, amely meglehetősen ismerős világ azok számára, akik belekóstoltak az 1948 után ránk törő világ nyomasztó unalmába, és megtapasztalták a rejtőzködő életforma technikáit. Talán, ha 1989 előtt írtam volna erről a világról és ezekről az emberekről, zavart volna a források bősége, netán átkoztam volna grafomániájukat. Mégis, most úgy érzem, grafomániájuk legyen áldott. Talán azért is, mert dolgozik bennünk az „Az nem lehet” komplexusa, és az nem lehet, hogy annyi tinta hiába folyt... Hiszen mindaz, amit írtak, tartós hatással épült be az elkövetkező idők politikai kultúrájába. Talán jelen munkánk is beépül abba az általános történeti kultúrába, amelynek egyik megnyilvánulása politikai kultúránk is. A mennyiség átvált minőségbe – tanultuk Lenintől. És igaza volt; amit Kazinczy hosszú sorokban írt le Sipos Pálhoz intézett verses levelében⁴²⁴ – a címzett közreműködésével⁴²⁵ – azt Vörösmarty egy sorban mondta el az emberről:

Ez örült sár, ez istenarcú lény!

És a történetnek még nincs vége...

De ne csináljunk Kazinczyból csak előfutárt, aki mások számára készített utat, bár élete vége felé ő maga is ebben látta saját szerepét. Sok mindent mondott el, és írt le, amit csak ő tudott. És még többet mondhatott volna el, és írhatott volna le, ha egy kicsit több szólás-szabadság van. Megnyilatkozásaiban érezni is a visszafogottság miatti feszültséget, ugyanakkor, miközben állandóan rózta a betűket, olyan hévvel, mintha minden üres papír vala-

miféle kihívás lett volna, amelyre azonnal írni kell, úgy érezzük, ha olvassuk, hogy valamit elhallgat, amiről még szívesen szót ejtene, de mégse teszi, viszont újra és újra megpróbálja. Esztétikai megfontolások mellett, ezért is fogalmazta újra és újra munkáit. Kiforrott egyéniség volt, mégis ha újabb és újabb írása elének kerül, akkor újabb és újabb személyiségvonása tárul elénk. Egy ember jelenik meg előttünk, aki állandó mozgásban van. Nem tagadom, ha valami kezembe került róla, ahányszor a könyvtárból hazatértem, vagy ott helyben, akkor ezt a munkát valahol már ki kellett egészíteni és módosítani. Az érem másik oldala, ha róla olvastam, mindig valami hiányérzetem támadt. Minél többet írtam róla, annál kevésbé tudtam, hogy ki volt. Pedig egyszerű: irodalomalapító literátor, szimbolikus egyéniség. És történész szemmel: ő a magyar demokratikus kultúra alapító egyénisége. Ezért lehetett különböző szenvedélyek célpontja is. És még lehet. A legnagyobb közhely: a diktátorként való minősítés. Ennek némileg alájátszott az, hogy Mózzsal rokonították vagy azonosították. Csakhogy Mózes törvényt adott, míg Kazinczy csak törvény-előkészítőnek tekinthető. Viszont kétségtelen: vitákat diktált, és a vitákat nem tekintélyelvi alapon akarta eldönteni. Átlátható játékszabályokhoz tartotta magát, és ezt várta el vitapartnereitől is. Tekintélyek, dogmák, vulgáritás ellen harcolt, kerülte a személyeskedést, és ha úgy vélte, méltánytalan volt, akkor igyekezett megengesztelni vitapartnereit, és saját álláspontját is módosította a cél érdekében. Mindez közhely-gyűjteményként hathat, de kevés emberről lehet elmondani.

Amikor életét írta, vissza is rettent: „borzasztólag szép pálya” – nyilatkozta életének viszontagságairól. Aki életével és művével foglalkozik, láthatja, hogy „benne szimbolizálódott a magyar irodalom sorsa, a magyar író helyzete, író és közönség viszonya”.⁴²⁶ Az általa képviselt monarchikus republikanizmus is hosszú távú jelenségnek bizonyult. Ennek legkövetkezetesebb hordozója Kossuth volt, de a maga módján Deák Ferenc is, aki azt a politikai stílust képviselte, amelyet korábban Vay József, Kazinczy politikus-eszménye. Deák alapállása – egyik életrajzírója szerint – „ami felségjog, az a nemzetnek a felségre ruházott joga”.⁴²⁷ Tehát társadalmi szerződésről van szó, méghozzá Rousseau értelmezésében. 1867-ben pedig a polgári erény is visszatartotta Deák Ferencet attól, hogy ott legyen a koronázáson, lefüggönyözött szobájának némaságába húzódott – a monarchista republikanizmus erénykultuszának keserű megnyilvánulásaként, hiszen a megkoronázott király annak hőseit vitette „a magyar Golgotára”, köztük Kazinczy Ferenc egyik fiát, Lajost is, aki így lett a tizennegyedik aradi vértanú. A forradalom katonája a maga módján atyját követte, azt, aki 1821-ben 1795-ös budai fogságából származó feljegyzéseit tartalmazó kötet elején így intette gyermekeit: „A háborgás idejében a nem-félénk, a maga ártatlanságába bízó könnyen tesz oly lépést, ami más időben véteknek nem vétetett volna. Hogy ily szerencsétlenség legkésőbb maradékomat se érje, ez az, amiért a szent Peprómene [= Sors] előtt könyörgök. Áldás rajtatok fiaim, lyányaim, unokáim, ha hívek lesztek ahhoz, ami szent.”⁴²⁸

Peprómene maga a Sors.⁴²⁹ Van abban valami vigasztaló, hogy nem látjuk előre, de viszontszatekintve a megtörténtekekre, úgy érezzük, másképpen is alakulhatott volna, tehát a jövő is nyitott. Kazinczy műve és élete is az, pedig milyen egyszerűnek tűnik. Első változatában hazatérésével zárta le emlékiratait:

„Most értem igazán partra, most érzem igazán magaménak magamat. Sophie nekem és sok esztendőig nem feleségem volt, hanem szeretőm, s még akkor is nem feleségem, hanem szeretőm, midőn gyermekemet tejével táplálá. Feketébb és kedvesebb

színű fonalakból ember életét ritkán fonák a három lányok; így még ma is öregségem végnapjaiban. És hogy én ennyi bajt ily lélekkel viselek, az nem hideg bölcsesség munkája, hanem hála érzés.”⁴³⁰

Aztán a további változatokban már felidézte barátságait, és az idillt azzal a kiegészítéssel zárta, hogy miközben dúltak a napóleoni háborúk „csendesén élék a szerelem és barátság védő szárnyai alatt, bár rettegnete hazám sorsa, melynek saját vesztémmel is örök állást ohajtottam”.⁴³¹

Ezeket is olvasva vonta meg a mérleget Kosztolányi: „Körötte úgyszólván minden elveszett, megsemmisült, de áthasonult életté, bennünk él, lüktet tovább. Nincs remekműve. Élete a remekmű.”⁴³² Van ebben az ítéletben egy kis vállveregetés és talán sok irigység. Sokan irigyelhették, és egy kicsit mindig vállon veregették. Pulszky regényében Szentmarjay szerint „Kazinczy Ferenc a költő, országszerte ismert név, önfejű, ügyetlen, gyakran gyermekes, de jellemes, a tettnek embere, mint író fontos”.⁴³³ Kicsit, és sok vonatkozásban nem is nagyon kicsit, a Kazinczyról szóló irodalommal szembefordulva hangzott el Szabó Magda vallomása: „...szeretem.”⁴³⁴ Kis és nagy gesztusai egyaránt szeretetre méltók. Rejtőzködése miatt is, mély hite miatt is. Tudós egyszerűsége miatt. Rousseau és Kant tanítását is Jézus tanításában fedezte fel, amikor a vallási formásokat számon kérő farizeusoknak „is elmondá, hogy a kegyesség nem a ceremóniák szoros követésében, hanem a szív tisztaságában, az akarat szentségében áll”.⁴³⁵ És egyre szeretetre méltóbb az ember, mert minél többet vizsgáljuk, ügyetlenségeiben, gyermekességében saját magunk egy-egy jellemvonására is rábukkanunk. És ez tetszik, mert közelebb kerülünk hozzá, miközben elérhetetlen magasságból néz le ránk. Oda emelte a szív tisztasága, az akarat szentsége és életöröme, amit nem lehet eléggé irigyelni.

„...igen, de...” Antiszemizmus és történetírás Hunniában⁴³⁶

„...igen, de...” – paradigmatisz szintagma, vagy fordítva... Mindenesetre a lehető legpontosabban jelöli azt a bizonytalanságot, amely az antiszemizmushoz való hozzáállást nálunk, itt Hunniában – határokon innen és túl – oly gyakorta jellemzi. Árnyalatai is vannak. Például a szólásban: X (kicsit; nem nagyon; nem annyira) antiszemita, de X (kicsit; nem nagyon; nem annyira) nemcsak az, mert... Aki pedig valamit állít e témakörben, arra is alkalmazható: igen (van benne valami, amit mond, sok igazság van benne), de most nem aktuális (és/vagy azért mondja), mert...

Kétségtelen, hogy ez a helyzet azért is alakult ki, mert elmaradt a magyar *Historikerstreit*, és lassan olvad le az a bizonyos frizsider – melyről a politológusok szólnak. És olykor milyen büdösen – miattuk is! De így is, úgy is, valami mindig bűzlik Hunniában. De minek panaszkodni? A historiográfiai unalomnak is megvan a maga varázsa. Különb is, most már nálunk is folyik „történešzvíta”-féle, kicsi, de afféle, és mindenki számára elérhető az interneten. Érdekes, hogy a vitaindító talán legkeményebb és talán legkeserűbb mondata váltotta ki a legkevesebb „reflexiót”. E szerint „az érett Mályusztól és Szekfűtől a fiatalabb Kosáryig a magyar történelemértelmezést (is) áthatotta az antiszemizmus”.⁴³⁷ Ez nyílt titok volt, annyira nyílt, hogy nem illett róla beszélni, legfeljebb – kimondva vagy kimondatlanul – az „...igen, de...” paradigmába illesztve, és bizonyos szavakat – mint az antiszemizmus – gondosan kerülve. Ebben nyilván szerepet játszott az is, hogy egy időre Marx helyébe Szekfűt próbálták betuszkolni, így próbálva megteremteni „az átkos negyven” – oly sok vonatkozásban kényelmes – gyorsan lepergett hosszú esztendeit átívelő folytonosságot. A maga módján érdekes kérdés ez is, mert hát szabadok lettünk, és „a szabadság – jegyezte fel magának Camus a II. világháború alatt – a jog ahhoz, hogy ne kelljen hazudni”. De mi van akkor, ha szabadnak hisszük magunkat, és olyasmibe keveredünk, hogy mérlegelhetjük, minek lettünk a részesei: a szabadság botrányának vagy a botrány szabadságának? Szóvicc? Lehet, de komoly.

Történelmi távlatból megítélhetőbb kérdés viszont az, hogy az antiszemita mételny nyire rontja a teljesítményt nagy történešzeink *ars historicájában*? Más szóval, miként néztek szembe a bűnnel, pontosabban miként tekintettek arra vissza? Mennyire és hogyan tudták magukat túltenni ezen, hogy aztán legalább el lehessen mondani: „...igen, de...”? És ami „történelemellenes”, de alapvetően minden kérdésben kimondatlanul is ott bujkál: lehetett volna-e másként? És miként?

E kérdéseknek vannak buktatói. Először is, mivel ők nagyobbak, mint mi, milyen alapon okoskodunk? Másodszor, mi nem voltunk olyan nyomásnak kitéve, mint ők, és nem legyintett meg minket olyan erővel a korszellem, archaikusan szólva: a korszellet. Igaz, „...igen, de...”, tanulni akarunk a történelemből, és ma is vannak nyomások. Tanulmányt lehetne írni az említett vitacikk megbélyegzéséről, azonnali dekontextualizálásáról és az internetes reflexiók halmazáról. Talán nem is rosszat. Viszont a baj az, hogy éppen a példamutató nagyokról terelné el a figyelmet,⁴³⁸ és azokról a kérdésekről, amelyek feszegetése katartikus hatással is járhatna, talán. Mivel a témában hamarabb kimerülünk, mielőtt kimerítenénk (belőle valamit), ezért csak néhány idevágó mozzanatot idéznék, historiográfiai élethelyzeteket, és főleg tőlük idézek – jót és rosszat egyaránt.⁴³⁹

*

Nem tagadom, hogy az élethelyzetekben, pontosabban az élethelyzetekből fakadó kettős beszédben rejlő ellentmondások vonzanak. Olykor megkapó az ellentmondások dialektikája, mert a kettős beszédben feltárulhat az ember jobbik énje. Az első példa Jancsó Benedeké (1854–1930). Tanár, közben 1896-tól 1899-ig a miniszterelnökség nemzetiségi ügyosztályának tisztviselője, 1917–1918-ban a bukaresti osztrák–magyar katonai parancsnokság nemzetiségügyi előadója. Neve egyre kevésbé ismert, ha igen, akkor nem igazán érényei miatt. A hazai romanológia egyik atyja. Román vonatkozású művei kompilációk, de alaposak, és nemcsak rossz, hanem jó értelemben is felhívták a figyelmet történelmünk szövevényes összefonódására. Sok dualizmus kori magyar arisztokratát és értelmiségit jellemző felfogást éltetnek: a román nemzeti célokat valló értelmiségi ellenség, viszont az egyszerű paraszt barát. Így gondolkozott egy időben hivatali főnöke, Bánffy Dezső miniszterelnök is, aki kormányfőként igyekezett kiszorítani a román politikusokat a politikai arénából, minél kevesebbet beengedni a parlamentbe, korábban pedig szolnok-dobokai főispánként román szolgabírákat is protezsált, ha jól végezték munkájukat. Jancsó az ő politikáját képviselte, történészként a román történelem dinamikáját próbálta megragadni. Realista volt. Hogy milyen, azt a levele példázza, amelyet barátjának, Torma Miklósnak 1914 februárjában írt, miután elolvasta ennek írásait, és azok tanulságairól adott számot:

„Mindenekelőtt egy szubjektív impressziómról akarok neked beszámolni. / Végtelenül és örömdetesesen meglepett az az őszinte liberális és demokrata szellem, amellyel te az úgynevezett erdélyi kérdést fejtegetéssé tárgyává teszed. Tökéletesen egyetértek veled abban, hogy ezt a kérdést nem lehet helyesen kezelni, ha nem állunk teljesen arra a liberális és demokrata progresszív álláspontra, amely sarkalatos posztulátuma annak, hogy Európa közepén a művelt Nyugat határain belül lakunk és a XX. században élünk. / Régi meggyőződésesem, hogy egyik fő oka annak, hogy a magyarság helyzetét az erdélyi részekben nem tudtuk az elmúlt – majdnem félszáz éves időszak alatt, annyira megerősíteni, hogy az biztosítva legyen a román nemzetiségi mozgalmak – amelyek egy természetes és az adott helyzetből logikai szigorúsággal következő fejlődés eredményei – állandó hullámverései ellenében, az volt, hogy az erdélyi részekben összes kormányaink az arisztokrácia és a jobb módú birtokos nemesség hatalmi és osztályérdekét nézték magyar nemzeti érdekeknek. Arról teljesen megfeledkeztek, hogy magát – fájdalom a nem sok milliónyi, hanem csak egy pár százezer főnyi magyar népet hogyan kellene Erdélyben: számban, vagyonban és műveltségben intézményekkel és okos beavatkozással folyton erősítve, alkalmassá tenni arra, hogy mint egyenlő ellensúlyozó erő, gát lehessen a román nemzetiségi tömegmozgalmak ellen. / Hogy

még az erdélyi részekben hitem szerint nem veszítettük el a háborút, annak oka egy részt abban van, hogy a természetes fejlődés következtében a pár százezernyi magyar nép számban egy millióra emelkedett, vagyonban és műveltségben is erősödött, másrészt az, hogy a román nemzetiségi vezetők sem csináltak igazi demokrata politikát, hanem a magyar példát követve, összes gazdasági és társadalom politikai eszközöket arra használták, hogy ez erdélyrészi birtokos nemességnek mindenben megfelelő román birtokos középosztályt teremtsenek önmagukból. Az erdélyrészi magyarságnak még az is szerencséje volt, hogy volt német városi polgársága is, amely igaz, hogy idegen beolvadók, örmények és zsidók segítségével, mint városi polgárság igen értékes elemét alkotja az erdélyi magyarságnak, és sok tekintetben igen jól betölti a pusztulásnak indult dzsentrí hajdani társadalmi és politikai szerepét, sőt a lateiner értelmiség segítségével nagyobb kulturális, sőt merem mondani nemzeti öntudattal is. Viszont, a románságnak egyáltalán, némileg Brassót és Szebent kivéve, nem sikerült magából csak némileg számba vehető városi polgárságot is fejleszteni. Egyszóval, Kedves barátom, a régi mondás ez esetben is igaznak bizonyult: fennmaradhatunk nem a magunk okossága, hanem az isteni gondviselés jóakarata és ellenségének ostobasága következtében.”

Ez a levél kiáltó ellentétben áll azzal, ahogy 1920 után oly sokan az asszimiláció jelenségét megítélték, és azon belül a zsidók magatartását. Némileg ellentétben áll azzal is, ahogy Jancsó maga történeti munkáiban az erdélyi demográfiai helyzet alakulását megítélte, bár hangsúlyozta a magyarság számbeli gyarapodását, túlhangsúlyozta és eltúlozta az Erdélybe irányuló román bevándorlást, hamis számokat tett közzé, amelyek aztán tovább éltek, szinte napjainkig. Az persze nem az ő hibája, hogy ezeket a számokat oly sokáig senki sem vizsgálta felül. Jancsó Benedek szabadkőműves volt, az 1920-as évek elején megfordult a kolozsvári Unió páholyban, tapasztalatairól tájékoztatta Bethlen Istvánt is, aki nem tartozott a szabadkőműves-üldözökhöz, bár Magyarországon betiltották a páholy-életet. Talán Torma Miklós is szabadkőműves volt, értett a filozófiához, mint Böhm Károly tanítványa, és értett a közigazgatáshoz. A kormányzatnál is sürgette a román nyelvű, szakszerű közigazgatás biztosítását. Egy időben Jászi Oszkárral is baráti levelezést folytatott. Aztán kapcsolatuk elhalt a politikai élet hullámverésében. Mindez viszont példázhatja, hogy a Társadalomtudományi Társaság kettészakadása 1906-ban, a radikálisok és a nemzeti liberálisok meghasonlása, mennyire önromboló volt. De hát mint Albert Camus-nél *A bukásban* Clamence az amszterdami kocsmában az épület homlokzatán díszelgő gorillának panaszolta: „Tisztánlátók lettünk. A dialógust nyilatkozattal helyettesítettük.” Aztán jöhet az epilógus vagy a nekrológ.

*

A nyilatkozat akkor veszélyes, ha vallomásos jelleget kap. Ilyen Szekfű Gyula politikai pamfletje, a *Három nemzedék*. Címe jobb, mint a mű. Francia eredetű cím, Bainville ihlette. Tézise: 1830-tól történelmünk hanyatlástörténet, és a hanyatlás oka a – történeti – liberalizmus, annak doktriner változata, az, hogy a nemzet nem Széchenyit, hanem Kossuthot követte. Hamis konstrukció, Széchenyit is meghamisítja, amikor elfelejtkezik arról, hogy milyen sok vonatkozásban folytatta apja művét, és egyben elfelejtkezik arról, hogy a liberalizmus a felvilágosodással indult, mint Concha Győző hangsúlyozta, és Mályusz Elemér kimutatta. Nem véletlenül tette szavá a tízkötetes vitájában Mályusz Elemér azt, hogy Szekfű Gyulát szépírói tehetsége vezette, amikor a *Magyar történetet* megírta. Halász Gábor is

úgy olvasta ezt a művet, mint Proustot. De még a *Három nemzedék* stílusa is kiáltó ellentétben áll tartalmával. E pamflettel – Kerényi Károly 1945-ös riportja szerint – Szekfű „lett az antiszemita kurzus első írói tehetséggel rendelkező teoretikusa”. Klaus Schickert, náci zsidó-szakértő pedig úgy látta, hogy Szekfű Gyula próbálta meg elsőként „a zsidókérdést a maga egész jelentőségében hazája újkori történetében megragadni” – a *Három nemzedék*-ben. „Aztán csend lett. Senki sem merte Szekfű ásóvágását folytatni.” Ő sem.

Szerb Antal túl derülátó volt: „Az antiszemitizmus tette népszerűvé a korszak két legkiemelkedőbb íróját, kiknek munkásságában az antiszemitizmus csak átmeneti és részletkérdés volt: Szabó Dezsőt és Szekfű Gyulát is.” Ami náluk átmenet és részletkérdés volt, az másoknál dogmává vált. A történetíró a *Három nemzedék*re is építő Farkas Gyulától elhatárolta magát, igaz, ennek már felrótta Schickert, hogy elfogadja az asszimilált zsidó fogalmát. Az 1930-as évek derekán Szekfű egyre élesebben szembefordult a náciizmussal. Szekfű tragédiája is talán az, hogy amit a *Három nemzedék*ben „a mit kellett volna” kérdésre válasza adott, az politikai programokban követelésként jelenhetett meg – egyre inkább „továbbfejlesztve”. Keserűen vehette tudomásul, miként bosszulta meg magát az, ahogy saját „felismeréseit” összehangolta a közvélemény egy részének várakozásaival. Ezt Zolnai Béla ragadta meg, amikor a *Magyar Szemlé*ben a 60 éves Szekfűt köszöntötte:

„Szekfű legnagyobb hatású könyve kétségkívül a »Három nemzedék« volt. Itt megint nehéz elválasztani az írói művészetet a mondanivaló súlyosságától. Tény, hogy Szekfű úgy tudta előadni eszméit, hogy a forradalmak utáni szellemi és politikai reakciónak egész ideológiája az ő könyvéből táplálkozott: kifejezte korát és korát kifejezve irányítója lett korának. Bármiképpen gondolkozzunk is a mai politika síkján erről a könyvről, megjelenésekor (1920) a nemzet úgy fogadta, mint régen várt ígét, amelyben testet ölt egy új Magyarország evangéliuma. A hatvanhetes liberális félszázad mint a dekadencia szomorú korszaka: ez volt a tézis, amely a nemzeti erőknél társadalmi és nemzeti szervezkedését tűzte ki célul. A könyv eszméin mohón kaptak a vezércikkírók és népszónokok, akiknek hatásos bölcsessége mögött ezúttal egy történetfilozófus megfogalmazásai állottak...

A »Három nemzedék« személyes élménye volt a szerzőnek, amint ő maga bevallja: a nemzeti katasztrófa okait kutatja könyvében. Szekfű itt kilépett a történetírónak múltba zárkozó hűvösségéből és a jelennek szól, néha a próféták ostorozó szavával. És a nemzet türe az ostort, keresve azokat, akikre átháríthatja a bűnösséget...”

Ma is csattan, ha nem nagyot, de távoli fáradt visszhangja a régi ostornak. Viszont régi sebeket érint, még akkor is, ha komikusan kiáltó ellentétben áll egy-egy jó stílusban fogant Szekfű-idézet egy-egy nyekergő szövegben. A baj az, hogy ezt olajozza. Ugyanakkor olykor a történetírás szatírája is, amit ő írt. Sikere és újszerűsége a szerző iskolázottságával is magyarázható. Paradox módon a *Három nemzedék* a multikulturalizmus valóságából sarjadt. Az évekig Bécsben élő történész franciás könnyedséggel írt, ismerve a francia anti-liberalizmust is, de a helyit is. Antiszemita kényszerképzetei jobban illeszkednek a nagy múltú császárvárosi antiszemita-irodalomba, mintsem az annál jóval szegényesebb hazai szárnypróbalgatások provinciális szövevényébe. Ennek viszont 1919 után hirtelen megerősödött az érzelmi fedezete. Korábban a kormányzat elfojtotta a politika küzdőterére betörő antiszemita törekvéseket, most felkarolta, manipulálta, moderálta, hogy aztán Bethlen István igyekezzen fokozatosan leépíteni, mint erről 1937-ben a kolozsvári cionista *Új Kelet*-nek is nyilatkozott. Szekfű újszerűsége abban rejlett, hogy az antiszemitizmust kiemelte környezetének provincializmusából, saját történetírását pedig provinciálisabbá tette. A „zsi-

dókérdést” úgy szőtte bele a nemzeti történelembe, hogy összekapcsolta trianoni katasztrófával. Bűnbakra éhezett olvasóját Pavlov kuttyájává dresszírozta, Trianonról „a zsidó” jutott eszébe, és fordítva. *Dementia trianonica* – mondaná Szabó Dezső! Európai termék. A nyugati nemzetek antiszemita irodalmában már jól kidolgozták azt, hogy „a zsidó” miként szimbolizál minden rosszat. „Az eszmét – írja modern gnózisok nagy kritikusa Eric Voegelin – nem mint fogalmat kell vizsgálni, hanem mint szimbólumot, amely érzelmekből meríti erejét; az eszme azokkal az érzelmekkel születik és hal el, amelyek artikulálódását elősegítették, és a nagy gondolkodók révén valamely gondolatrendszerbe integrálódik, a racionalitás aszimptotájához közelítve.” A téveszmével is így vagyunk. (A dementia mozgásban van ma is, rövid kórtana: Trianon a zsidó műve, a holokauszt Trianon következménye. Ami ezt a következményt illeti, a pavlovi reflexológia tapasztalatai alapján lehet benne valami. Egyébként tragikus a Trianon = Auschwitz egyenlet körvonalainak megjelenése, alapja kontrafaktuális faktualizmus, amin a posztmodern neopozitivizmus nem sokat segít. A 19. századi nemzetépítést, a 20. századi nemzetrombolást 21. századi leépülés követi? Sok a szöveg, de a történelem nem szöveg.)

A *Három nemzedék* (ir)racionalitását némileg elfedi a mű vallomások jellege. Szekfü önkritikája mindenkinek szólt, antiarisztokratizmusát persze mérsékelte, de saját „osztályára”, – ha kivételesen az általa is használt osztályfogalommal élünk – a nyárspolgárságra rászólt. A nyárspolgár – tévedések elkerülése végett – nem azt jelenti, hogy nyársat nyelt, hanem azt, hogy nyársával, azaz lándzsájával kiáll az ostromlott város védelmére. Szekfü tollával tette ezt, de úgy hogy önkritikája vádbeszédbe váltott. „A liberális törvényhozás hiába mondta ki a szabad connubiumot és commerciumot, egy-egy vidéki társadalom nemesei, nyárspolgári, értelmiségi és zsidó rétegei mégis külön foltokban, egymástól elkülönözött zsombékokon ültek.” Íme a magyar mocsár kissé adyszkodó történeti szociológiája. A végzetes történeti hiba az volt, hogy a nemesség saját liberalizmusának áldozata lett, mert földjét védő törvénykezése miatt is elszakadt a földtől, és a hivatalnoki cifra nyomorúságot választotta. A kapitalizmus pedig atomizálta a társadalmat.

A *Három nemzedékben* a főbűnös a liberalizmusnak Kossuth nevével fémjelezhető irányzata. Aztán miután a centralisták nyugatossága lett Szekfü számára a történeti ítéletalkotásban a norma, és 1943-ban azt vizsgálta, hogy mikor és hogyan következett be az a bizonyos „valahol utat vesztettünk”-fordulat, Kossuthról is másképpen nyilatkozott. Igaz, még „több tekintetben a múlthoz vonzódó, azt sokban fenntartani óhajtó romantikus politikus”, de 1848 az ő „politikai génuszát” igazolta, mert „ha áprilisra nem sikerül a törvényeket tető alá hozni, a nemzet kénytelen köz- és magánjogi anarchia állapotában harcolni függetlenségeért s a magyarság megmaradásáért”. Szekfü Kossuth képe akkor igazabb, amikor írói tehetsége elnyomta benne, a történetíróban a doktrínert, és felszabadította a realistát.

Szekfü doktrínája a *Három nemzedékben* mérsékeltebb liberalizmus, melynek mérnöke Széchenyi István. Ő a magyar kapitalizmus és liberalizmus első nagy teoretikusa. Kapitalizmus és liberalizmus, mindkettő az európai fejlődés fejleménye, atomizálja a társadalmat, és egyben kohéziót biztosít. Kérdés, hogy miként sikerül ebbe a fejlődésbe bekapcsolódni. Ha a lehetőségeket mérlegeljük, minél gyorsabban, annál jobban. Kossuth ezt szorgalmazta, és 1848 márciusában Széchenyi neki adott igazat, amiről Szekfü bölcsen hallgat, és azon kesereg, hogy 1848 februárja Deák Ferencet, „a született vezér”-t „súlyos idegbajban találta”, holott ekkor már némileg jobban érezte magát, és az a hír aggasztotta, hogy az ellenzék egy része szembefordult Kossuthtal, holott „jelesebb, ügyesebb, alkalmatosabb vezetőt párt

nem kívánhat, nem találhat, mint ellenzékünk bír Kossuthban”. A kortársak forradalomcsinálót láttak Kossuthban, a jobbak azonban tudták, hogy inkább eléje ment a fejleményeknek, mintsem ő váltotta volna ki azokat, viszont ezzel olyan hatalom benyomását keltette, amelyet csak aztán az önvédelmi harc folyamán sikerült részben kialakítani. A forradalom és a szabadságharc erkölcsi tisztító hatása társadalmi szolidaritás erősítésével párosult, valahogy úgy, ahogy Rousseau is álmolta.

Az 1918–19-es forradalmak azonban elbuktak. Szekfü számára ez – és mindenekelőtt a kommün – lett a történelmünk mélypontja. De azért magánlevélben nem tagadta, hogy látott valami esélyt, méghozzá akkor, amikor még benne volt a *Három nemzedékben*. 1920-ban arról érkezett levélben egykori kommunista barátjának, Gábor Andornak, hogy „Én is hiszem, territ.[oriális] egység nélkül jobb határt kaptunk volna. De Önök, forradalmárok nem merték [az] integritást elhagyni. Egy magyar lett volna, ki ezt megteszi. Tisza.” Ugyanakkor Szekfü a kommünben elszalasztott lehetőséget is látott. „Ha Kunfi közmondásos »cinizmus« és az Önök »magától érteődése«, helyett egy kevés kis emberi melegség lett volna a szocialista és kommunista propagandában, nem lennének azok, amiké lettünk”. Más szóval a kommunista univerzalizmust nemzeti partikularizmussal kellett volna ötvözni, annál is inkább, mert riasztotta a kommün társadalomellenessége, részvétlensége és kíméletlensége a parasztokkal szemben, és úgy vélhette, hogy ez humanizálja a történelmi szükségszerűségekre és az objektív fejlődésre hivatkozó könyörtelenséget. Hosszú távon pedig az absztrakt univerzalizmust életképtelennek tartotta, és pátosz nélkül jelezte: „És bizonyos lehet benne, hogy ha a kommunizmusnak sikerül (a bizonyos Schonzeit után, melyben neki nem kötelessége jót alkotnia!) a munkást emberi színvonalra emelnie, megint magáénak érzi a földet, mely nem övé, a fajt, mely tőle idegen, s újra kezdi a háborút, aminthogy még eddig minden társadalomban szétesett az emberi tömeg nemzeti és faji nyájakra.” Nagyobb keresztény (vagy nem zsidó) részvételt tartott volna akkor tanácsosnak: „Emlékezzék még, h. én a népbiztosok kinevezésekor a zsidóságra nagy veszélynek tartottam a névsort. Csodálkoztam, hogyan tudtak Kún Bélának ily megdöglöttségűt követni. Ma nem csodálkozom, mert a clan-rendszer logikai folyományának tartom a jelenséget, úgy, mint az egész propagandát.” A klán-rendszernek viszont éppen az mondott ellent, ahogy a kommunisták a zsidó kapitalisták ellen felléptek. A Lenin-fiúk bőrkabátos vezére éppen olyan kiköpött keresztény volt (református), mint ahogy a judaizmus is kiköpte magából a „nem zsidó zsidókat” – hogy Isaac Deutscher terminológiájával éljek, emlékeztetve arra, amit a moszkvai főrabbitól idézett: a Trockijok csinálják a forradalmat, és a Bronsteinek bűnhődnek érte. Tudjuk, nem csak. Szekfü is. Miután 1947-ben megírta, hogy „Kossuth gazdag és ennél fogva ellentmondásos életének egyes jeleneteiből és nyilatkozataiból nem lehet az elkövetkező idők nemzedéke számára kielégítő kultúralapot teremteni”, meg kellett írnia Kossuth-tanulmányát is, amelyet vörös vászonba kötve Rákosi Mátyásnak – akinek levélben már saját életét is megköszönte – úgy dedikált, mint „mely talán legjobb műveim közé tartozik”, és melyben „azt hiszem, a magyar nép számára hasznos munkát végeztem, bebizonyítva, hogy Kossuth Lajos haláláig egy pillanatra sem tántorodott el azon szabadság gondolatától, amelyért a mai magyarság is tiszteli”. Nagyon finom az elhatárolódás, és minden oka megvolt a finomságra, mert miután Rákosi a maga tréfamesteri cinizmusával felszámolta a maradék demokráciát, hatalmi mámorában úgy évvődött az 1919-es kommün fölött, mintha éppen a rettegett „bolsevista rémet” akarta volna életre kelteni: „tudja – mondta Fekete Sándornak – 19-ben mi Garbait azért választottuk be a kormányzótanácsba, hogy legyen valaki, aki

szombaton aláírja a halálos ítéleteket!” És közben már törhette a fejét a cionista peren és a fehérköpenyes banditák (= orvosok) megfegyverelésén, amikor Camus éppen az ellen tiltakozott, hogy Izraelt „az antikolonializmus alibijével” semmisítsék meg. Egyébként – mint Timothy Snyder hangsúlyozza – „az, hogy sok kommunista zsidó volt, nem jelenti, hogy sok zsidó volt kommunista”. Ami pedig a sokat emlegetett zsidó túltreprezentáltságot illeti, a kommunista zsidók nem a nemkommunista zsidókat képviselték.

A *Három nemzedék* antiszemitizmusa neveti a logikát, és fordítva. A hazai kapitalizmus kiépítését a zsidóknak tulajdonította Szekfü, ugyanakkor ebben látta a hanyatlás alapját, holott éppen az emelkedése volt. És ha ezt az emelkedést látjuk, akkor Szekfü antiszemita vádirata, akár filoszemita védírat is lehetne. „Nálunk a zsidóság volt az egyetlen osztály, mely a szerepet magára vállalta, miután az országban lakó népfajok, a magyarral élükön, tökéletesen tehetetlennek bizonyultak a kor igényeinek eleget tenni. A történeti előzmények szintén arra utaltak, hogy a magyar kapitalizmus szervezője csak a zsidóság lehet.” Hasonlóképpen csak látószög kérdése az, ahogy a zsidóság létszámának gyarapodása bemutatásra kerül. Ez a magyar nemzetiségpolitika sikere lehetne, hiszen a zsidó nemzetiségből magyar lett: „1914-ben jóval felülmúlta az egymilliót, aminek nemzeti fontosságát csak akkor értjük meg, ha tudjuk, hogy a zsidóság magyar földön túlnyomó részben magyarnak vállalja magát, s így a tíz millió magyar közt minden tizedik zsidó volt. Viszont ezen egy millió zsidó közül legalább is 500 ezer csak húsz-harminc év óta lakott Magyarországon.” És itt van a „baj”, bár miért lenne baj, ha bevándorló zsidók is magyarnak vallják magukat, olyan világban, amikor az etnicitást egyre inkább átpolitizálják, és ez Magyarország számára a feldarabolás veszélyének lehetőségét vetítette előre. A zsidók Szekfü előadásában már-már az ország egységét biztosítanák, csak hogy az újonnan bevándoroltak hatalmas tömegei – melyekről a statisztika nem tud – megakadályozták a helyes és jó asszimilációt. Antiszemitizmusa szelektív. Erre szokták mondani, hogy igen, de ez nem is igazán antiszemitizmus. Csak hogy minden kollektivizáló tipológia eleve hamis. A szelektív antiszemitizmus is, képlekenységre jellemző, hogy gyorsan átvált általános antiszemitizmusba, mert kimondatlanul is valami nemzetidegen metafizikai magot feltételez, és így a kifinomult zsidó értelmiségi éppen úgy céltáblája lesz a kényszerképzeteknek, mint az írástudatlan galíciai bevándorló.

Ellentmondásos a zsidó bevándorlás összehasonlító bemutatása: „A magyar zsidóság medencéjének galíciai elemekkel feltöltése nem egyedülálló jelenség. Az orosz, lengyel, ukrán kormányok és népek soha nem tudták megoldani a köztük lakó zsidóság problémáját, mely tehát a galíciai és orosz pizsokból és szegénységből egyes-egyedül kivándorlás útján szabadulhatott. Ez az új zsidó diaszpórának történeti alapja, mely emberileg tökéletesen megérthető. Az orosz-lengyel elnyomás alól a zsidók egy része Amerikába menekült és ott nagyvárosok zsidónegyedeibe helyezte át minden asszimilálás nélkül azon alacsony kultúrát, melyet őseitől örökölt. A nagyobb rész azonban közelebbi célt választott, ellevén a szomszéd országokat, kivéve Romániát, mely egyedül védekezett e hivatlan vendégek ellen. A diaszpóra központja körül fekvő többi állama: Németország, Ausztria, Magyarország a liberalizmus jegyében tartózkodott a bevándorlás mindennemű korlátozásától. Ennyiben tehát e három nép: magyar, német, osztrák hasonló helyzetben van, miután mind a három évtizedeken át nyitva tartá keleti határait és ezzel lehetővé tette, hogy eredetileg is, évszázadok óta honos zsidóságát ez idegen erkölcsű jövevények majorizálják. Nincs tehát okunk csodálkozni, hogy éppen e három országban van zsidó probléma, hogy éppen e három nép kénytelen előbb-utóbb szemébe nézni e problémának, anélkül, hogy állásfoglalása és a

probléma vizsgálata szükségképpen *acte de hostilité* volna a zsidóság ellen.” Kétségtelen, nem láthatta előre, ami később bekövetkezett, és több volt, mint *acte de hostilité*. Viszont a román modell felemlegetése eléggé *acte de hostilité* jellegű. Románia nem egyszerűen a határait zárta le, hanem azokat nyitva tartva, a zsidóknak nem adott polgárjogot, idegen védelem nélküli idegennek minősültek, csak egyéni emancipációra adtak lehetőséget, és így sikerült a gazdasági elitet politikailag kézben tartani, vagy legalábbis ennek illúzióját ápolni. Iróniája a sorsnak, hogy Szekfü, aki a Monarchia magasából a balkáni országokra kellő megvetéssel tekintett, most a román modellre apellált. Egyébként ekkor a román diákság egy része éppen a numerus clausus bevezetése mellett kardoskodott – a magyar példára is hivatkozva. A zsidó bevándorlás, pontosabban „a zsidó invázió” a román szélsőjobboldal mozgósító szlogenje volt. Erdélyben a judeo-arisztokratákat – a magyar arisztokratát és a magyar zsidó földbirtokost összesen és külön-külön is – kárhóztatták, mint bevándorlókat a sok ezeréves ősi román földre. Szép kis intertextualitás! Ami pedig a tömeges galíciai zsidó bevándorlást illeti, historiográfiai mítosz, és ez a tévképzet jól jelzi a történetírás felelősségét, hiszen felelőtlen politikusoknak akadt kire és mire hivatkozniuk.

Budapest elzsidósodásának szekfüi ecsetelése egyben Budapest dicsérete is lehetne: „A zsidó értelmiség most, illúziók és kapitalizmus szolgálatában, s mindkettőt saját érdekei szerint hasznosítva, ráteszi kezét Budapestre mint szellemi központra is. Mintha csak óriási nagyvállalat volna, magára veszi az ország ezen központi üzemének, politikai és kulturális fókuszának irányítását és munkában tartását. Hatalma a magyar lelkeken Budapest közvetítése nélkül soha uralkodóvá nem vált volna: az ország szíve volt a közeg, melyen át az új zsidó értelmiség kultúrája egyenletes nyomással áramlott szét az országban. Viszont Budapest sem foglalhatta volna el domináló helyzetét, ha szellemi és anyagi termelését a zsidóság energiája és munkaereje nem irányítja.”

Túlzás, de van benne valami. „...egész létemet zsidóknak köszönhetem” – írta Bartók Béla anyjának 1901-ben, és mi lenne Budapest Bartók nélkül. Vajon Szekfü hogyan értette Bartók művészetét?

De milyen illúziókat is hirdettek a zsidók? „A magyar dicsőséget senki oly meggyőződéssel nem hirdette, a magyar hiúságot oly édes-bizsergően nem simogatta, mint ez »aszsimiláltak«. Ők emelték dogmává állameszménk nagyságát és mindenható voltát, mely a lelkieket háttérbe szorítá, s melyet hozzájuk hasonló szépséggel még közjogprofesszorok sem tudtak ecsetelni. Ők becsülték le a nemzetiségek erejét, ők támadták válogatás nélkül szövetségeseinket és ellenségeinket, Ausztriát, németeket, románokat stb., mindenkit és mindenütt, ahol a felelőtlen lelkesedéstől és önbizalomtól a józan magyar érdeknek kellett volna a vezetést átvennie.” A *Három nemzedékben* a zsidók a legnagyobb magyar nacionalisták, ugyanakkor zsidók azok a polgári radikálisok, akik az ellenséges nemzetiségi propaganda szólamait magukévá teszik, amikor a valóságban éppen a liberális magyar hagyományokra hivatkozva a nemzetiségeket jobban tisztelőben tartó politikát szorgalmaznak, igaz, általános demokratikus átalakulással, amiben már veszélyt látott Szekfü, holott a magyarság helyzetét éppen „a zsidó kapitalizmus” szilárdította meg.

Szekfü és az általa többször is kisserkesztett Jászi Oszkár szemléletében viszont közös, hogy ez utóbbi is a forradalmak után meggyűlölte és megostorozta a pesti „zsidó sajtót”. „Egetverdeső zsidó gög” jellemzi – Szekfü szerint – Harden, Kraus, Bródy önálló folyóirat-alapító törekvését. Amikor ezt olvasta Zolnai Béla, oda írta lapszélre ellenvetésként: „?Németh László”. De odavethette volna Szabó Dezső nevét is. De míg Bródy Sándor azt

hangoztatta, hogy „... a magyarság megcsinálta azt a gyönyörű coup-t, hogy lebeszélte a bibliai népet nemzetközi nyelvről, a németről[, és...] ezt a nép, az irodalom csinálta; tanítók, pósák, dadások és – zsidó újságírók”, Szekfű a zsidó újságírókat azért ostromozta, mert „képtelenek voltak múlt és jelen viszonyokat értelmesen, lehetőségek tekintetbevételével mérlegelni, s mindent aszerint ítélték meg, mennyire közelíti meg a századvég képromboló francia radikalizmusának ideáljait”, amelyek nagyrészt a felvilágosodás eszményeit éltették tovább. Igaz, mestere, Marczali Henrik is ezeket vallotta nagy műveiben, de az ő magyarságát nem vonta kétségbe Szekfű, talán még azért sem, mert ő is 67-es alapon állt. Nem kis bátorságra vallott azonban az, hogy Szekfű 1943 júniusában emlékbeszédet tartott az előd és mester sírkövének felavatása alkalmából, külön kiemelve annak zsidóságát: „Ősei több nemzedéken át rabbik voltak, s édesatyja híres talmudista, aki már 1860-ban magyar gyászbeszédet tartott Széchenyi emlékezetére, 1876-ban pedig Deák fölött. Marczali magyarnak született, asszimilációra nem volt tehát szüksége, s mint igazi magyar tartozott Gyulai Pál baráti köréhez, mely egy hanyatló korszak legjobb magyarjait egyesítette magában.” Továbbá: „Marczali, mint a Budapesti Szemlében Gyulai Pál állandó munkatársa, osztott Péterfy Jenő, Riedl Frigyes és annyi más kitűnő magyar nemzetszemléletében, nemzet és állam, magyarság és nemzetiségek dolgában, ily tárgyú cikkeinek tanúsága szerint, ezekkel együtt olyan nézetei voltak, melyek sokban érintkeznek a mai és holnap tisztultabb nemzeti felfogásokkal.”

A *Három nemzedék* történeti katasztrófa szülte. Tényszerűségekre alapozott sajátos kontrafaktuálításában fel sem bukkan a kérdés, hogy ki a hibás a világháborúért. Netán szegény öreg uralkodónk háborús bűnösségét kellett volna firtatni, amikor már sikerült megbocsátani, hogy uralmát egy kis magyarirtással kezdte. Márpedig a kommunista utópia a lövészárokból kapott erőre, és ott született vele interaktív viszonyban a fasizmus. Szekfű „józan” szemlélete azt az esztelenséget erősítette, amely a magyar zsidóságot kirekesztette a magyar nemzetből, ennek kritériumait megfoghatatlan lelki és ügynevezett faji tényezőkben keresve. A nemzetet alkotó keresztények és zsidók között kiegyenlíthetetlen érdek-konfliktust sugallt. Részben erre a szemléletre épült a kettős társadalom elmélete, amelyet szerzője, Erdei Ferenc viszont talán éppen annak a – Szekfű által is magasztalt magyar és egyéb – józanságnak köszönhetően nem tett közzé, posztumusz elméletének sikere igazi historiográfiai tréfa. A magyar józanság mellett persze a szerző kommunizmusa és népiessége is belejátszhatott abba, hogy munkáját az íróasztalfiókban hagyta, bár különböző megnyilatkozásaiban tett a kettős társadalomra utaló megjegyzéseket. A kommunista manicheista szemléletnek ugyan megfelelt a kettősség, de az uralkodó rétegek ilyen felállított binóm képlete már nem annyira. A kommunisták az uralkodó osztályt egységesnek látták, és felfedeztek némi kettősséget a tőkések és a földesurak között, de ezt is feloldották a tőkés-földesúri jelzővel, amellyel a legyőzendő és legyőzött „bűnös” rendszert minősítették. Emellett Erdei, amikor kettős társadalomról írt, háromosztatú társadalomban gondolkodott, mert számára a parasztság alkotta a társadalom alapját. Ugyanakkor társadalomrajzában vannak finoman kidolgozott részletek, és az egész a társadalomtudós egzaktásra törekvését a szociográfus írásművészetével egyesíti. A *Három nemzedék* viszont harsányan szelektív antiszemitizmusa miatt is ma már a történetírás paródiájaként hathat, és aki komolyan veszi, olyan, mint aki Karinthy Ady-paródiáit hiteles Adynak tartja. Amikor a 20-as évek derekán Szekfű akadémikussá választása kapcsán munkásságát megítélték, a *Három nemzedékről* szó sem esett – bár nem tagadta meg, csak hozzáírt, a neobarokk kemény kritikáját

tette hozzá. És alighanem ő örült a legkevesbé annak, hogy az 1941-es zsidótörvény javaslatában antiszemita tézisére is hivatkoztak.

Örök téma az, hogy egy-egy nagy alkotó miért nem tudja megtagadni saját művét, melynek (tév)eszméit már meghaladta, és újabb eszméivel – egyre keményebb antifasiszta felépítésével – meg is tagadta. Szekfű keresztény ígéket is hirdetett, ugyanakkor nem tett eleget a parancsnak, hogy jelképesen „levágja” megbotránkoztató jobbját (Máté 5:29-30). Talán azért, mert úgy érezte, hogy elveszti hatását azok fölött, akiknek hajdan lelkéből szólt, és immár más irányba akarja őket befolyásolni. Ugyanakkor az 1940-es években megostorozta a középosztályt, amelyet ő is nevelt. 1941-ben a *Népszava* karácsonyi számában a szabadság fogalmáról elmélkedve országnak és világnak üzent: „A földi történet így lett a hatalom és jog, a szabadság és elnyomás, vagy akár így is mondhatjuk, a fegyvertelen gyöngék és a fegyveres erőszakosok változatos harcává. A harc tudniillik változékony és megszakíthatatlan, örök, mert nincs oly jól megszervezett hatalom, mely ha a joggal, emberséggel és szabadsággal szembeszáll, a küzdelemben hosszú időn át győztes lehetne.”

Majd 1945 után vezekelt, miután komor színekkel jelezte, hogy a nyomor és az irigység miként támasztotta fel az antiszemitizmust: „Így került elő az anyagiakon keresztül, az antiszemitizmusnak minden erkölcsi erőtől, különösen a kereszténységtől elítélt ördöge, melyről azt hittük, hogy soha többé nem találkozunk vele. Talán félmillió magyarországi zsidó pusztult el, akiknek haláláért bizonyára mindnyájan felelősek vagyunk, mert nem viselkedtünk úgy velük szemben, mint a dánok, hollandusok vagy a franciák vallásos tömegei. Mintegy másfélszázezer tért vissza, akiknek akkor, a teljes felfordulás idején, szabályos, rendezett módon nem adtunk elégtételt. A külföldre emigrált miniszterelnöknek egyszer alkalmam volt tanácsot adni. Felvettem előtte, hogy az új nemzetgyűlés egyik első ülésén ünnepélyes manifesztumban adjon elégtételt az egész nemzetgyűlés a zsidóknak s Újvidékkel kapcsolatban a jugoszlávoknak. Úgy véltem, hogy a mély szenvedélyre és megbántottságra hatni lehetett volna hasonló mély szenvedélyből jövő, az igazság és sajnálat pátozát kifejező nyilatkozattal.” Ez a javaslat nem hamis a Marcza-li-emlékbeszéd után.

A történelem azonban elsodorta a pillanatot, a helyzetet. Szekfű konstrukciói historiográfiai teher, örökség, ugyanakkor írásművészete csodálat tárgya, még akkor is, ha ezeket nem is lehet elválasztani. Sokan azért irigylik, mert a politikai kurzusokhoz igazodva őrizni tudta személyes és tudói autonómiáját – egy bizonyos fokig. Ezt a mozzanatot legjobban Asztalos Miklós ragadta meg kiadatlan emlékirataiban: „Szekfű Gyula volt ennek a két évtizednek legnagyobb hatású publicistája, esszéírója. Soha magyar történetíró annyira nem volt megáldva a napi problémák iránti érzéssel, mint ő. Bármiről írjon is, a máról ír és a mának ír. A *Három Nemzedéktől* kezdve minden írása tanítás a mának. Az ő frazeológiája lett az ellenforradalom és az antiszemitizmus fegyvertára s az őt olvasó nagyközönség mindég kapott valaminő feleletet tőle az épp időszerű kérdésekről. Szekfűt mérhetetlen távolság választja el felfogásban mind Némethről, mind Szabótól s mégis ugyanakkor és ugyanazokra hatott, mint amazok. Jellemzője ez annak, hogy a minden hatásra készséggel reagáló ifjúság az ellentétes egyéniségek előtt is kitarja fogékony lelkét, ha nagy egyéniség lenyűgöző varázsa fogja meg.” Mert: „Szekfű soha sem volt csak historikus, minden műve »időszerű« is volt és tulajdonképpen publicista, aki a kor időszerű kérdéseire történeti témákon keresztül utalt. [...] Nem véletlen volt, amikor a bécsi udvari levéltár tisztviselője a *Száműzött Rákóczi* megírásakor rombolólag lépett fel a század eleji negyvennyolcas szem-

léletű Rákóczi-idealizálás ellen. Az sem volt véletlen, hogy az első világháború alatt a német nyelven megjelent *A magyar állam életrajza* című könyve a világháborús együttműködés német orientációjában fogant. Mint már említettem, az 1919-ben megjelent *Három nemzedék* című műve leszámolt a dualizmus évtizedeivel s tanulságul valósággal megvetette az antiszemitizmus tudományos ágát. Bethlen Gáborról írt könyve szembefordulás volt a felbukkant transzilván látással. A *Magyar Történet* XVIII. századi kötete a magyar katolicizmus glorifikálásával vágás volt kora erősen protestáns telítettségű közléte felé. A *Három nemzedék* második kiadásában, amikor számba vette azt, ami »azóta történt«, az új magyar élet neobarokk jelenségeit ostromozva, végül is a 20-as évek és a kezdeti 30-as esztendők eszményein vágott végig, épp úgy, mint majd 1945 után megjelent művében infernónak írta le azokat az évtizedeket, amelynek ő is munkása volt.

Ez az erős publicisztika is tette őt nagy hatásúvá. Ezért lettek hívei és ezért ellenségei is. De hatása csak politikai vagy világnézeti volt, nem pedig történettudósi. Minthogy minden sorát eredeti egyénisége határozta meg, utánozhatatlan volt. Ez az oka annak, hogy nagy olvasottsága és elég hosszas egyetemi tanársága ellenére sem volt egyetlen tanítványa sem, aki az ő szemléletét vitte volna tovább. Egyedüli és társtalan volt, mint ahogy minden nagy publicista egyedülálló.”

*

Szekfü nagyságának titka az is lehetett, hogy mércéje transzcendens volt, létünk immanciája fölé magasodó. Miután elolvasta Mályusz Elemérnek a *Széphalomban* (Zolnai Béla folyóiratában) is megjelent professzori beköszöntő beszédét, így vallott neki: „Rendkívül értékesnek tartom azután kialakítandó közfelfogásunkra, ahogyan a változás, az örök küzdelem, a korszakok jelentőségét megmagyaráztad, – végre megszólal a magyar történelemben az általános emberi is. A tőled említett Troeltsch-féle tépelődésekből szerény nézetem szerint csak az menthet ki, ha történelmünket egyúttal távolabbról, a humánus szempontjából is nézzük, – az igaz, hogy a humánus gyakran magában véve is vigasztalan képet nyújt, de ha a humánust sem nézzük egymagában, hanem mögötte még távolabbi összefüggéseket »képzelnünk el«: a végtelent, a civitas Deit, a kozmikus világot, a pozitív vallást, (amint tetszik), akkor talán végre megnyugodhatunk az emberi történet változandóságában, rosszasságában, relativitásában.”

Mályusz Elemér nem igazán nyugodott meg, inkább irritálta Szekfü fölényes írásmódja, és abban lícitált rá, hogy „a zsidókérdést” ott is előhozta, ahol egyáltalán nem lett volna rá szükség, éspedig Kossuth-cikkében. Ebben először a Széchenyi-kultuszra mért csapást: „Széchenyi programja a maga korában modern volt ugyan, de mert megvalósítását arra a társadalmi rétegre akarta bízni, amely az idők változása következtében képtelen lett nagy feladatára, sikerre nem számíthatott; midőn pedig a mágnsok cserben hagyták, kudarc nyilvánvaló lett. Kossuth ellenben arra a rétegre támaszkodik, amelynek számára éppen fellépésekor a szellemi élet fejlődése megérleli az alkalmat a vezető szerep átvételére. Ha egy emberöltővel előbb vagy később él, nem ismerjük nevét; ha a birtokos nemességből származik, második Deák vagy Bezerédj lesz. A maga idejében pattan ki a küzdőtérre, mint uralomra hivatott társadalmi rétege reményeinek letéteményese. Sikerét ez biztosítja. Viszont nélküle a szegény nemesség sem boldogulna oly könnyen; ez hálásan érzi is, hogy a győzelemhez tulajdonképpen Kossuth ereje juttatja el őt. Vezér és hadsereg ily módon a legszerencsésebben egészítik ki egymást.”

Ezzel Mályusz a reformkort már-már Kossuth-mechanikává egyszerűsítette, Kossuth személyiségét pedig reformkor-mechanikává, csakhogy a történelem mechanizálását végül a zsidónak tulajdonította. A köznemességből és a városi polgárságból kellett volna kialakulnia annak az értelmiségnek, amelynek sorsformáló szerepet kellett volna játszania. A 19. század végén az összeolvadásnak megvannak az alapfeltételei. „A keletkező értelmiségnek kellene azután megoldania a nemzetiségi problémákat.” Ahogy a román, szlovák, szerb nem a magyar nemesség része volt, úgy lehetett volna a román, szlovák, szerb értelmiségi – etnikai sajátosságai megőrzése mellett – az új országos magyar értelmiség tagja. Csakhogy ez „a békés átalakulás nem következik be”. Sőt: „A 20. század elejére a magyar társadalom organizmusa felbomlik, szétfűlik; erőteljes, egészséges organizmus helyett mechanizmus lesz.” Mert megjelent a zsidó pénz, és a pénz romboló erő. Mintha az ifjú Mályusz az ifjú Marxot foglalta volna össze, aki szerint a zsidó megsemmisítése a pénz megsemmisítése. Csakhogy míg Marx az emberiség egységét igenelte, Mályusz a magyarság egységét megbontó antiszemitizmusnak adott hangot. Elfelejtette, hogy az általa igenelt értelmiségi világ Ady Endre és Jászi Oszkár körül kezdett kialakulni. „Még szépítette” az 1848-as zsidóüldözést, úgy állította be, mintha azt iskolázott polgárok szervezték volna. Eltúlozta a zsidó bevándorlást, és egyben a magyar sovinizmus ódiumát is – a kor antiszemita demagógiájának megfelelően – a zsidóság nyakába varrta, nem is beszélve az internacionalizmusról. Mert a zsidó nemcsak pénz, hanem még magyar sovinszta és nemzetellenes internacionalista is egyszerre – a *coincidentia oppositorum* racionálisan felfoghatatlan, ám érzelmileg annál inkább mozgósító kánonja szerint. Mályusz tehát Szekfű szelektív – és logikailag szintén ellentmondásos – antiszemitizmusára a totális antiszemitizmus abszurditásaival licitált rá. Tette ezt Kossuth árnyékában és akkor, amikor Bethlen István visszavonatta a *numerus clausus*-t. Ha pedig mindazt még szemügyre vesszük, amit Mályusz az arisztokrácia – szerinte káros – szerepéről írt, akkor nyilvánvaló, hogy antiszemita kvázi-utópiája élesen antiarisztokratikus. A sorok közt ordít az üzenet: a zsidó destrukciót az arisztokrácia teszi lehetővé. Így társul a maga szórakoztató módján az antiszemitizmus antiarisztokratizmussal, a demokrácia szenvedélyei pedig megtalálják a maguk tévútjait...

Az a Mályusz, aki egészségesen perverz örömeket lelt Szekfű hibáinak gyűjtögetésében, és okkal, mert mestere ugyancsak idillinek állította be a 18. századi barokk korszakot, amelynek folyamán a protestánsokat keményen meg-meggyötörték, igazában akkor üthetett volna Szekfűn, ha túlszámalyja, és ez éppen az ő szépírói felvillanásaiban érhető tetten, amikor elfelejtette osztály- és felekezeti elfogultságait. Szekfű például szépen írja le, hogy a szabadkőművesség „ez a laicizált humanizmus miként” lett „vallása [...] sok őszinte embernek”, de azért nyilait gondosan kilőtte a célszemélyekre. Például a Szabadság Rendet kissé évődő hangnemben már-már úgy állította be, mint Draskovics János arisztokratikus humanitárius kedvtelését, elfelejtve, hogy a rendalapító II. Józsefnek is keményen megmondta a véleményét, a Rend programja pedig átfogó országépítő program volt, munkatársa Skerlecz Miklós pedig nemcsak a horvát nemzeti ébredés alakja, hanem az osztrák–magyar dualizmus egyik atyjának is tekinthető, ha arra gondolunk, ahogy az 1790-es években a Monarchia átszervezésében és vezetésében való magyarországi részvételt igényelte. Tudjuk, az újabb irodalomban is a szabadkőművesség terjedésében előszeretettel hangsúlyozzák a protestánsok szerepét, állítólagos túlsúlyát. Az evangélikus Mályusz Elemér viszont mindenkinél pontosabban ragadta meg a jelenséget, és szépírói erénye éppen a szövegezés szabatoságában rejlik: „Új és varázserejűnek tetsző mozgalom volt ez – a kor

legnagyobbjai lettek híveivé – s úgy látszott, hogy ő fogja valóra váltani a felvilágosodás korának minden ígétét, s teszi az emberiséget boldogabbá. Mivel mindazok előtt, akikben élt a vágy eljutni a szociális és kulturális bajok orvosságához, a szabadkőművesség látszott a legalkalmasabb eszköznek, a katolikusokon kívül protestánsok is örömmel csatlakoztak hozzá, s támogatták a bécsi vezérek művelődéspolitikai elgondolásait. Nem jelentett ez számukra szakítást az egyházi hagyományokkal; úgy vélték, hogy csak annak a merev ortodoxizmusnak fordítanak hátat, amelynek római válfaja ellen katolikusok is küzdöttek.”

Mályusz antiszemitizmusának veszélyessége éppen abban rejlett, hogy a szabadság látszatával tudott zsidókról, mint láttuk, hamisan, de logikusnak tetsző módon értekezni. Példa erre nemcsak tetszetős Kossuth-cikke, hanem programadása 1943-as munkájában, *A magyar történettudományban*: „Történettudósaink nyilván ma is úgy érzik, hogy a »zsidó« s hallatára restelkedve félre kell fordítani arcukat, mintha valami illetlenséget követtek volna el közelükben s az a meggyőződésük, hogy a magyarországi zsidóság történetének kutatása az Izraelita Magyar Irodalmi Társaság feladata.” Márpedig nagy az érdeklődés – hangsúlyozza Mályusz. (Igaz, Komlós Aladár nagyszerű művét a magyar zsidó írók munkásságáról nem tudta kiadni.) Viszont: „A kryptoiudeausok, akik páholyok nélkül is egymásra találnak, éppen elegen vannak, hogy a régi szellem még ma is érvényesülhessen. Ennek jármát a német tudományos világ sem tudta saját erejéből ledobni – s éppen ez a körülmény szolgálhat legfőbb mentségünkre. Még ott is, noha a németiség élete sohasem volt annyira elzsidósodva, mint a magyar, csak a nemzeti szocializmus uralomra jutása után került sor azon Reichsinstitut für Geschichte des neuen Deutschlands, amely első és legfőbb feladatának a zsidóság történeti szerepének tisztázását tekinti.” Vajon mi lett volna az eredmény, ha ő maga saját zsidókutatásának programját szakszerűen váltja valóra? Eljutott volna oda, ahova a szabadkőművesség megítélésében eljutott? Hiszen a szabadkőművességet és a zsidóságot a kor antiszemita világszemléletében előszeretettel kapcsolták össze, és ez alkalommal ezt tette ő is. A zsidó-kutatási programot adó Mályusz eljutott volna oda, ahova programadáskor nem akart? Volt olyan jó történész, hogy – mint a szabadkőművesekről szóló értékelése jelzi – engedjen a források vonzásának. Remélhetjük – utólag...

*

A legtragikusabb és a legfájdalmasabb eset a Hajnal Istváné, és a legkevésbé ismert – a Hajnal-kultusz ellenére, vagy éppen azért? Hajnal szellemi tájunk fölé magasodó példakép lehetne, ő, aki egyszerre nagyon távolról és nagyon közelről tudta látni a történelem jelenségeit és embereit, és a kettő jellemzését mesteri módon tudta összekapcsolni. Példa erre Rousseau-jellemzése, ha már születésének 300 éves évfordulóját ünnepeljük: „A kultúra és a természet határain kóborló ember ő, mindkettőnek eltévedettje. [...] A természet az ő számára csak a lázadásnak talaja, s nem az építkezésé. [...] Rousseau sem akart forradalmat, mint Voltaire sem; de ő is »felvilágosodott« szellem, szabadon az ég és föld között lebegve. A kultúrintézmények megtartandók, mert mégis valamiként védelmet adnak a társadalomnak. De vissza a természethez, annak jóságához, igazságához! A kultúrtársadalom tehát: ostrom alá fogott szerkezet. Állandósított forradalom, az alulmaradottaknak, a kirekesztetteknek és az érvényesíthetetlenül maradt természetes ösztönöknek joga a lázadásra.” Camus lázadó emberének kontúrjai sejlenek fel. De valami hiányzik Hajnal szövegezéséből, és pedig a második világháború tapasztalatai – azok feldolgozása – hiányoznak, amelyek Európa-illúzióinkat tovább foszlatták. Így még önfelteden írhatta: „*Akarnunk kell a kicsinyben a*

nagyot, ahelyett hogy a nagy erőfeszítésben önmagában remélnénk minden kicsiny részletek üdvözítő megoldását. Meg kell látnunk az egyszerű életben – munkában az örök emberit, nagy történeti tetteket is felülmúló jelentőségét a fejlődésre nézve. Ami ma annyira hiányzik: a csendes, elmélyülő, az igaz életalapokon munkálkodó foglalatosságnak a »modern individualitás« ösztönösségének elvével ellenkező »tisztességes átlagember« típusának kell újra megadnunk a becsületet, – ez építette fel az európai kultúra csodálatos szervezetét.” Viszont ez hozta elő a „tisztességes átlagember” tisztességtelenségét is. Hajnalt, aki olyan jól meg tudta ragadni a történelem szellemét, miközben a szellemtörténet ádáz ellensége volt, kicsit elragadta a korszellem.

A már említett Schickert, könyve második, 1943-as kiadás előszavában „teljességgel gyanúsnak” tartotta, hogy a német közvéleménynek szóló reprezentatív „Magyarország-könyv” bibliográfiája az ő művét nem is említette. (Komoly fórumokon nem is ismertették ezt a munkát. Kivétel a *Láthatár*. Itt azonban elvetették a náci fajelméleti „megoldást”, mert ez a magyarságot veszélyeztetné.) Schickert az asszimilációt XIX. századi illúzióknak tartotta, a XX. század megoldásaként a zsidók Európából való eltávolítását vallotta, bár nem mondta meg miként, mintha már tudott volna valamit Magyarország és a magyar zsidóság múltjáról és jövőjéről. Innen az ellentmondás a náci historikus okfejtésében. Mert egyszerre elfogadta a magyarországi zsidóság asszimilált jellegét, ugyanakkor asszimilálhatatlanságát hirdette, és a maga módján felismerte a magyar helyzet tragikumát: „Amikor a Birodalom határain túlra pillantottunk, tekintetünk azonnal fennakadt Magyarországon, mint olyan országon, ahol a zsidóság egyenjogúsítása az államfenntartó néphez kiterjedésben, erőben és mélységben példátlan volt. Magyarország minden más európai államra árnyékot vetett. Mennyivel nehezebben és fájdalmasabban oldódik meg itt a zsidókérdés, mint Németországban!” De hát a cél végül is Magyarország betagolása volt a német gazdasági térségbe, és a zsidóság megsemmisítésével ezt a kolonizációt is elő lehetett segíteni.

Van valami mélyen tragikus abban, hogy Hajnal István nekilátott Schickert ismertetésének, amelyet – úgy tűnik – nem fejezett be, mert a kéziratnak egyszerűen vége szakad, és – úgy tudjuk – nem is tette közzé. Hajnal István ezen írása szellemi rövidzárlat terméke. Az első, az 1937-es kiadást forgatta. Vitatkozott is vele részletkérdésekben, de elfogadva, hogy „nagyjából helyesek a körvonalak”. Igaz, ebben a kiadásban még az előszóban nem olvasható, ami a másodikban. De ettől függetlenül Schickert célzata egyértelmű.

Hajnal István kézírata megmaradt részében elveti a fajelméletet:

„Az asszimiláció kérdése tehát a lényeg. Általában véve a nemzeti asszimilációé, nemcsak a zsidóságé. Ezért hat komolyan a mű; különösen a magyarországi németiség, német polgárság gyors beolvadását vizsgálja alaposan. Megilletődve; ezt a hosszú évszázadokon át önállóan maradt népelemet talán már sohasem lehet visszatéríteni a német népközösségbe. Valóságos csodája ez a magyar életerőnek. De a gyors asszimiláció meghozta a maga átkát: a zsidóság külsőleges beolvadásával megelégedve, szabad utat nyitottunk neki a hatalomra. A nemzet nagysága – ez a tanulság – nem a mennyiségyszerű növekedésben, hanem a népi erők elmélyülésében rejlik.”

Ez a konkurencia-antiszemitizmus megnyilvánulása. Az antiszemita sablon hiteltelensége és a kor fogalmi misztikája felé való félrecsúszás, mégis az európai fejlődési tendenciák korrektnek tetsző helyzetjellemzéssel párosul:

„Az asszimiláció problémája a modern nemzetállamok kialakulásának világszerte általános alapkérdése. A XIX. sz. végén, úgy tűnt fel, tömör nemzetegységekként fejezték be évszázados fejlődésüket Európa különböző országai. Hihetetlennek látszott akkor, ami ma már itt is, ott is jelentkezik: az egynyelvű angol nemzetből kikiváncsozik az ír népközösség, a spanyolból a katalán és a baszk, sőt még a franciából is breton, nem is szólva Belgium flamandjairól, az oroszok ukránjairól s más népközösségekről, amelyek némiképp külön nyelvi alapokra hivatkozhatnak. Mintha új iránya nyílnék meg a világtörténetnek, a tetőfokát elért nemzeti imperializmusok alatt; némileg tán visszatérés oda, ami a XVIII. században félbemaradt: a partikularizmushoz, amely változatos jellegű népi s kulturális közösségeket ismer el a nemzeti egység összefoglaló körén belül.

Úgy látszik, a XIX. sz. asszimilációja többé-kevésbé mindenütt »felületes«, »mesterként« volt. Mintha talán épp ott járt volna mégis legmélyebben, ahol még a XX. sz. elején is számos területi önállóság együttese maradt a nemzet: Németországban! Világos, hogy a XIX. sz.-ban valami fejlődésfokon haladt át Európa, sőt a Föld minden kultúrája is; oly fázison, amelyben egy elvonatkozottá lett kultúrszervezet, kultúrdinamika hirtelen egymásba folyt, mozgásainak külön ütemei-irányai eggyé szerkesztődtek, – s minden társadalomréteg, amely közvetlen részese e dinamikának, azzal együvé szerkesztődött, felvette a közvetítésre, érintkezésre leginkább kínálkozó módszereket, elsősorban a nyelvben és írásban. Úgy látszik, mindenütt maradtak többé-kevésbé részvétlen rétegek is e dinamika alul, amelyek egész tömegükben csaknem külön, vidékies életet éltek tovább is. Központosítása a mozgásnak, egyébként pedig szabad mozgás, nemcsak gazdaságilag, politikailag, de szellemileg is, liberalizmus, – szerkezet, de nem népi organizmus, – ez a vidéknél, elsősorban a föld népénél élt tovább valamennyire.”

Emberileg és tudományosan is hitelesnek tűnik, ahogy a magyarországi németiség asszimilációját jellemzi, és azt európai keretbe ágyazza. Tekintsünk el – a szövegből élesen kimeredő – zsidó álmagyar – jó (német)magyar kontrasztív megjelenítési technikától, és figyeljünk arra, hogy olyan újabb keletű magyarázati elem, mint a nemesi középosztályi példa vonzóereje stb. szerencsésen hiányzik az összképből:

„Miért, hogy Magyarországon épp a német polgárság olvadt be a legteltesebben? Mert nem kellett »a népi talajtól teljesen elválnia«. Mert Schickert szerint attól vált volna el; pedig régi német városainknak nem volt német népi talajuk, kivéve az erdélyi szász városokat, amelyek azonban nem is csatlakoztak a magyarsághoz. S mi az oka, hogy e régi német polgárság valóban jó magyarrá vált? Mert minden nyelvkülönbség és városi privilégium ellenére is a magyarországi társadalom szerves alkatrésze volt már évszázadok óta. Nem hiszünk abban, hogy a magyar »úriember« fogalom vonzása volt az asszimiláló erő. A régi német polgárság elmagyarosodott nemzedéke a munka útját járta továbbra is, megbecsülhetlen jótékony hatással a magyar társadalom életre. Elkapta őt s a »kultúrdinamika«, sajátos addig privilegizált munkaszervezetéből ki kellett lépnie egy általános, a magyar viszonyokból kitermelődött vezetőrétegbe, amelyben érvényesülni tudott, nem csupán azért, mert megmagyarosodott. Érvényesült anélkül, hogy érdekszövetséggé lett volna, mohó gazdasági-szellemi uralomvágygal. A szomszédságban a hatalmas német nemzettest s kultúrtest, – egyszerűen csak a ma-

gyar megújulás hangulata s az úriember-képzet térítette volna hozzánk? Ismerünk-e eseteket, hogy az így megmagyarosodott polgárvadék második generációja ismét németnek kezdte érezni magát? Még akkor sem, ha érdekei így parancsolták volna.”

Schickert ugyanis csábítással, csabulással, elnyomással akarta magyarázni a németiség magyarrá válását. Ismerős szellemi mechanizmus, szomszédságunkban is gyakorolják, amikor a magyar antiszemitizmust gondosan abszolutizálják, sajátjuk feledtetésére és aztán a bűnlistát kiegészítik saját sérelmeikkel, amellyel saját országuk magyarellen es zsidópolitikájáról, tehát a magyarokat „zsidó-helyzetbe” szorító politikájáról terelik el saját és mások figyelmét. Hajnal István a hazai németiség magyarrá válásának jellemzésekor világtörténeti tapasztalatait is kamatoztatta:

„A német polgárság asszimilációja tehát nem volt sekélyesebb minálunk, mint általában a polgárság asszimilációja Európa nyugati országaiban. Idegen nyelve e tekintetben szinte semmit sem számított. Nem kellett megtagadnia semmit. Schickert németellenességről beszél Magyarországon, holott máskor híven vázolja, hogy csak osztrákellenességről volt szó, s arról is csak politikai értelemben. A »népfajták« igazi gyűlölete régóta elmúlt már a két nemzet között; a kultúrfejlődésnek olyan közössége alakult ki, hogy a német polgárság nem lépett át idegen világba, amikor a magyarsághoz csatlakozott. Mennyivel más viszony, már a középkorban gyökerezve, mit pl. a magyarság és a románság viszonya, idegensége, értetlensége egymással szemben!

Ez tehát oly fejlődés, amely világfejlődés. Az egységes dinamika egységesíti a benne résztvevő rétegeket. Egész Amerikáig elmehetünk e jelenség vizsgálatában; sőt úgy tűnik fel, Amerika sok tekintetben kínálkozik összehasonlításra a magyar viszonyokkal. Feltűnő, hogy a városiasság gyors kifejlődése a XIX. sz.-ban Magyarországon arányaival minden európaiat felülmúlt, s legközelebb áll az amerikaihoz. Mindkét területen, bár különböző előzményekkel, a vidéki élet volt addig az uralkodó. S a nyelvterület hasonlóságában is sok a hasonlóság, Amerikában addig az angol nyelv körülbelül csak azt a szerepet vitte, mint nálunk a latin. A XIX. században ott is hirtelen összeolvadás, nyelvben és speciális amerikai »nemzeti« öntudatban is.

Végeredményképpen: a XIX. század nagy nemzeti egységesülése – paradoxonnak látszik – a nemzeti közösségérzet felhígulása volt mindenütt, mechanikus, szövetkezősszerű, feszülő tendenciájú, rekord-ideáloktól hajtott. Gazdasági-politikai imperialista álmok a kísérei. A németiség beolvadása a magyarságba: ugyanaz a fejlődés, tán nem mélyebb, de nem is sekélyesebb.”

Ha ebből a szövegből kiemeljük az antimodernista elemeket, csodálatos, személyes élményekre is épülő elemzést kapunk a magyar polgári világ erősödéséről. A személyes polgári látóhatár azonban abban a vonatkozásban szűknek bizonyult, hogy nem látta a nemesi státusz és pozíció vonzását, amely áttörte a keleti és nyugati kereszténység közötti határvonalat is, amikor szerbek és mindenekelőtt románok integrálódtak folyamatosan a magyarságba, és nemcsak egy Hunyadi János, hanem kismanesi csoportok is és kiváló értelmiségiek.

Ugyanakkor Hajnalt antimodernizmusa is segítette, hogy valamiféle rálátást nyújtson az asszimiláció történelmi dimenzióira, amikor azt fejtegette, hogy a „faj különbség [...] valóban tényezője a fejlődésnek, de csak szociális értelemben”, de ezt a szociális mozzanatot nem „mai” értelemben kell felfogni:

„Szociális: egy nép bensőséges együttélése, egymást ismerő, egymásban bízó, otthonos meleg kölcsönössége, s ez alapon a megszokott kicsiny vonatkozásokból való lassú, hosszadalmas szerkezeti építkezése, a társadalmi viszonyulás elemei s intézményesítő módszereivel. Primitív népek, talán erős megrázkodások után, de aránylag könnyen olvadhatnak egybe a körülmények kényszere alatt, oly népek, amelyek társadalmiassága már mélyből épült szerkezet, végzetesnek, megsemmisülésnek érzik a kényszerű egybeolvadást. Az emberiség-fejlődés szempontjából jogosult: a népi közösségből felnőtt szervezet termékeny működését nem szabad válságba vinni.”

Ezt az igényt is igazolja a történelem. De mi legyen a zsidósággal? Az ő asszimilációja miért „átok”? – amikor azt is leszögezte Hajnal: „A zsidóság sem »beolvaszthatlan faj«.” Láttuk, valamiféle fajta. Nem asszimilálódik, Hajnal szerint, holott: „Asszimilációra képes mindazon fajta, amely egy ideig, ha egymástól külön is, végigjárta az európai fejlődést, éri s magáévá teszi annak irracionális természetét, okszerű-érdekszerű kölcsönösségeken kívül mélyebbekre is kötelezve éri magát, és ennek következtében szervesen beilleszkedik társ-népeknek struktúrájába. Nem a köznek szolgálatáról van itt szó, így, felülről nem épülnek ki társadalmak. Hanem az egyéni-családi élet természetszerűen visszahúzódik minden oly érvényesüléstől, ami nem saját alkotó munkáján alapszik, hanem a viszonyok ügyes kihasználásán. Ez a modern európai középosztályoknak, az intellektualizmusnak ősi fejlődéséből kiképződött alap gondolata.”

A zsidóság asszimilációjának tagadása az antiszemita diskurzus-gargalizálásba illik:

„Az igazi belső asszimiláció mégsem sikerült. A zsidóság nem elégedett meg azzal, hogy szerényen beilleszkedjék a társadalomszerkezet minden részébe, az ősi népelemekhez hasonló elosztódással; érdekközösség maradt, haszonélvezője az elszigetelt, mesterkélt nemzeti fejlődésnek: s végül alapjában mégsem lett magyarrá. A bolsevizmus eseményei, az elszakított területek zsidóságának magatartása bizonyítják ezt. Tehát: a zsidóság asszimilációja örökké lehetetlen ábránd az egész világon.”

Igaz, ez alapvetően Schickert véleménye, Hajnal István csak összefoglalta, kissé bírálva, de helyeselve. „Bizonyára van sok egyoldalúság érveiben, adatainak csoportosításában. De nagyjából helyesek a körvonalak. Ha elgondoljuk, hogy műve a világpiacra kerül, s átértjük a megdöbbenést, amit okozhat, – megrendülünk attól, ami velünk történt, s a mi még most is történik velünk.”

A történetírás íratlan parancsa, hogy minden művet, minden véleményt a saját korában helyezzünk el. Schickert könyvét elhelyezte ő maga.

Kérdés, hogy Hajnal István miként adhatott hitelt, és milyen mértékben a schickerti „bizonyítékoknak”, annak, hogy az 1919-es kommun zsidó termék, az elszakított területek zsidósága pedig elfordult a magyarságtól. Ha magyarázatot keresünk Hajnal hiszékenységre, látnunk kell, hogy azért nem egyszerűen Schickert hatott. Az antiszemitizmus logikájának megfelelő babona, aminek természetesen, mint minden babonának van alapja. A kérdés csak az, hogy milyen, és miért erre az alapra épül a tévhiedelem? Naiv kérdés, mert a válság monográfiák témája, és számos a válaszok lehetősége. Viszont a babona természetéből következik irracionális és repetitív jellege. Minél abszurdabb, minél többet hangoztatják, annál elfogadottabb, mert Ariadné fonalának illúzióját kínálja a világ labirintusában. Ha

ellentmondanak a tények, annál rosszabb a tényeknek. A történetírás tragédiája udvari jellegében rejtett. Jellemző, hogy a kommun zsidó jellegéről a legjobb jellemzést – Szász Károly, erdélyi reformkori politikus dédunokája – Szász Zoltán adta, miután a kommunisták őt is bebörtönözték a szólásszabadság védelmezése miatt, és a 20-as évek derekán leírhatta: „A magyar bolsevizmus az egész magyarság kétségbeesési cselekedete volt a háborúvesztés rettenetes következményeivel szemben.” Ezt tudták például olyan történészek, mint Szekfü Gyula vagy Hóman Bálint, akik a maguk módján már készülődtek a történelmi materializmus műveléséhez, és tudták az írók, Máraitól Tóth Árpádig, Krúdytól Móriczig és Szabó Dezsőig, akik köszöntötték a forradalmat. Kosztolányiban volt annyi bölcsesség, hogy *A Tőke* fordítására jelentkezett. Utólag aztán – erkölcsi tőke hiányában – a felelősségáthárítás mechanizmusai hatalmukba kerítették sokakat – ahogy ilyenkor lenni szokott, márpedig sokan tudták, hogy a lehetetlen kommun volt a lehetséges reakció mindazzal szemben, ami bekövetkezett és fenyegetett. Nem véletlen, hogy Sinkó Ervin a Ludovika kápolnájában a fellázadt és befogott ludovikásoknak Zoszima sztárec tanításaiból prédikált, aztán évekig krisztianusként szemlélte a világot. Lengyel József még később sem szégyellte, hogy szívesen falhoz állította volna. Sinkó pedig eltűnődhetett azon, hogy „a világ legveszedelmesebb dolgai közül való a többes szám”, éspedig „az az átkozott »mi«” és „ez az »ők«”, a faj- és az osztálymetaforával jellemzett embertömeg.

Ami pedig az utódállamokba került, leszakadt magyar zsidóságot illeti, ha nem is vált szállóigévé, de sokan hallhatták, amit a nagyváradi Kecskeméti Lipót mondott, amikor magyarságának megtagadására ösztönözte a román hivatalos állami politika: „Amelyik kútból ittam, abba nem köpök bele.” (Válasz lehet ez annak a Szabó Dezsőnek, aki a 1919-ben militáns antiszemitizmusra váltott, holott 1914-ben még arról vallott, hogy Nagyváradon „ütött meg, mint egy reveláció a zsidóság csodálatos teremtménye ereje,” és ezért, ő, aki „faji és vallási ellentétek letörésének híve”, a reveláció nyomán – a radikális homogenizáció jegyében – azt vallotta: „A zsidóság legyen az eleven cement, mely új, emberi termékeny közösségbe forrassa Magyarországot népeit.”) Az erdélyi cionisták lapja, az *Új Kelet* egyik legjobb magyar sajtótermék, a magyar magas kultúra része, akár akarjuk, akár nem.

Hajnal István Schickert-recenziója rövidzárlat. Nem is tette közzé. Szemléletéből azonban valami átszüremkedett a *Magyar művelődéstörténet* híres tanulmányába, *Az osztálytársadalomba*, amelynek fogalmazványaiából Domanovszky Endre szerkesztő hatására kigyomláta a markánsabb részeket, és így ennyi maradt a tényszerűségek túlmutató értékelésekből: „A csupán kalkulációval dolgozó szakszerűség szinte vonzza a vezetésre a társadalomban addig idegen elemeket, a zsidóságot. S amikor a magyar intelligencia sürgeti a gyakorlati gazdasági pályákon való elhelyezkedést, szintén kevésbé a hivatástudat s a szakszerű feladat, hanem inkább a szerzés lehetősége ösztönzik.” Durva prózában: a zsidók és az elzsidósodottak az emberi spontaneitást és a szerves társadalomalakulást maga alá gyűrő racionalitás és racionális mechanika hordozói. Jellegzetes, ám máig is jól kódolt formákban felbukkanó közhely. Innen a marxizmus és a nácizmus felé egyaránt vezethet út. Hajnal azonban megmaradt Hajnalnak. Látnia kellett, hogy saját harmadik útja az igaz út. Egyik egykori mesteréről, a magyar zsidósághoz mindig is hű Marczali Henrikről írva, némileg magáról is vallott:

„A forrásanyaggal való munkának küzdelme s öröme óvta meg elméleti elvontságoktól történeti szemléletét; inkább mondhatni, hogy feldolgozása itt-ott elsietett vagy elnagyolt maradt, mintsem hogy egyoldalú. Gyakran szólalt meg benne így az életteljes valóságnak mély, érces hangja, olvasóra és hallgatóra feledhetetlen hatással. Abban a korban, amely minden tudomány sikerét elsősorban a finom specializálásban látta, nyomatékosan hangsúlyozta a múlt életnek valóságos egységét. Ez a józan valóságérzék mintha igazolta volna büszkén vallott felfogását önmagáról: hogy a magyar vidék, Somogy népi környezete formálta ki gondolkodásmódját. Nem alakíttatta történeti felfogását korszerű szellemi irányzatok szerint sem, még kevésbé politikai irányzatok szolgálatára, a liberalizmust is csupán sajátos történeti jelenségként tárgyalta, mint ahogyan viszont a középkor ideáiban és társadalomrendjében is meglátta a mélyen emberit. A tudós hivatását, helyesebben szerepét, súlyát az élet aktualitásaiban túlbecsülte. Ez a kiirthatatlan igénye, az objektív, szenvedély nélküli, felsőbbrendű tudós teljesítményeket illetően, a múlt század tudományos optimizmusában gyökerezett. Sok csalódást és végül elszigeteltséget hozott számára.”

Ez a régi optimizmus azért sok mindentől megóvott. Igaz, nem egyszerűen spontán emberi találmány volt. Az angol forradalmi helyzet hajnali jellemzése az 1930-as évek magyar reformkonzervatív táborának embereire is érvényes: „Az idő mozdult meg felettük, s a talaj alattuk.” A különbség még az is, hogy pokolbeli és nem égi szelek fújtak.

Valóban! Hajnal még nem tudhatta, hogy az elszakított országrészek visszatérését oly lelkesen üdvözlő zsidók, akik tüntetően ápolták magyarságukat, a zsidótörvények megalázatásain keresztül a vézskorszakba kerülnek. Magyar írókat elhurcolnak. Majdnem félmillió magyar állampolgár koncentrációs táborban veszti életét. Ugyanakkor félreértés ne essék, Hajnal István nem ítélkezni akart, hanem regisztrálni. Inkább valamiféle tanácsalanság jellemzi, mintsem biztos tudás. Stílusának homályossága ezt tükrözi. Mintha maga is érezné az általánosítás helytelenségét. Kínos helyzetbe is keveredett, amikor megengedte, hogy Baráth Tibor *Magyar történetéről* (Kolozsvár, 1941) ismertetés jelenjék meg. Baráth ekkor már egyre erősebben a szélsőjobboldalra tolódott, a kolozsvári egyetemen tanított, ahol jobb ideggyógyász körökben sem tartották épeszűnek, és aztán későbbi östörténeti munkásságával még csak megerősítette ezt a diagnózist. A reformkonzervatívok dicséretére válik, hogy ezt nem várták meg. Eckhardt Sándor 1943-ban – január 2-án – ugyancsak Hóman Bálintnak egyértelműen tudomására adta, hogy miután a *Századok*ban dicséző recenzió jelent meg Baráth Tibor „hírhedt könyvéről”, és aztán maga Baráth is közzétett egy bírálatot, és ezzel a szerkesztőség Baráth „politikai szócsövévé” süllyesztette a Társulat hivatalos közlönyét”, kilépett a Történeti Társulathoz, lemondta annak folyóiratát is, mert: „Ahol Baráth Tibor a munkatárs és az eszmény ott nekem nincs keresnivalóm.” Némi kitérő árán hadd jelezzük, hogy az egyébként kritikai észrevételeket is tartalmazó ismertetés Baráth Tibor *Magyar Történetéről* szólt, és a helyzetet még rontotta, hogy Baráth magyar történeti szintézise után fasiszta brosúrárt tett közzé *Az új Magyarország történetírása* címmel. Ezt a munkát a *Századok* egyik szerkesztője, Hajnal István ismertette, illetve az ismertetés ürügyén fejtette ki nézeteit. Hajnal István elutasította „a fajiság biológiai értelmű megfogalmazását”, elítélte Baráth „tudományellenes fellépését”-t, jelezve, hogy a korábbi „súlyosan bíráló, de mégis mentegető ismertetés” egyáltalán „nem lehet útlevél a tudományos munka közösségébe az ő új irányzata számára”. Ugyanakkor Hajnal a faji antiszemitizmus elmarasztalását a zsidó-

ságnak mint szociális közösségnek az elmarasztalásával kötötte össze. De alighanem ezt is megbánta. Nemsokára ő is, Domanovszky Sándorral lemondott a szerkesztőségről.

Hajnal közismerten rendes volt zsidó sorsba taszított kollegáival. Embereket próbált menteni, majd 1945 őszén a Zsidó Egyetemi Hallgatók Szervezetének diáktöbbségét és az ismeretlen zsidó emlékművét felavató ünnepélyen beszélt, és jól, mert a szervezet tagjai megköszönték „azokat az igaz szívből jövő, őszinte szavakat, amelyekkel Dékán Úr oly keresetlenül, de oly felemelően áldozott mártírjaink emlékének, és amelyekkel bevilágított az emberiség és zsidóság mélyen fekvő problémáira és utalt a zsidó főiskolás ifjúság kérdéseire”. Aztán vezekelt, türt és remélt: „Nekem – vetette papírra 1950 szeptemberében Pach Zsigmond Pálhoz készülő levelének fogalmazványában, amelyből idézve az áthúzott részt – ékes zárójelbe teszem – most eléggé nehéz lesz az életem. De, amint mindig is úgy éreztem, hogy az üldözöttek sorsáért, szenvedéseiért én is felelős vagyok, és ha nehéz a sorsom, azokra gondolok, akiket a barbárság soha helyre nem hozható csapásokkal, veszteségekkel sújtott – most is arra gondolok, hogy évszázadokon át milliók szenvedtek, az emberiségnek nagyobbik része, s hogy én <is> úgy töltöttem ifjúságomat, hogy <rendben levőnek találtam> mások nyomorúságát az élet rendelkezésére tartottam. Semmi igazságtalanságot sem érzek tehát magammal szemben, ha most, öregkoromra, engem is megpróbáltatások érnek.” Az 1952-es Kossuth-emlékkönyvbe megírta a legjobb Kossuth-tanulmányt, de – azzal az ürüggyel, hogy túl hosszú, kihagyták. Valójában senki addig történetírási munkában nem írt az átélés, az empátia jelentőségéről, mint módszerről, olyan kiérlelt mint ő, és ami fontosabb, meg is mutatta, hogy ez mit jelenthet. Nem kellett... (Kossuthra sokat hivatkoztak, de műveit – amelyeket példamutatón Barta István tárt fel és rendezett sajtó alá, mintegy vezeklésképpen a *Die Judenfrage in Ungarn* című 1940-ben megjelent és 1940-es tartalmú könyvecskéjéért – csak eléggé korlátozott példányszámban engedték megjelenni. Paradox módon viszont az 50-es évek volt forráskiadásunk második nagy korszaka az 1920-as évek után.)

*

A történelmi emlékezetből olykor kiesnek azok a mozzanatok, amelyek nemcsak arra utalnak, hogy másképpen is lehetett volna, hanem hogy másképpen is volt. Az antiszemita felhangokat is megütő történész-spekulációk ellenpólusán helyezkedik el Török Pál *Magyarország története*. Érdemes kitérni rá, mert jelzi azt az értelmiségi körökben zajló belső vívódást és dialógust, amelyről keveset tudunk, de sokkal jelentősebb lehetett, mint első pillantásra feltételeznénk. Török Pál, ez a Szekfü Gyula baráti köréhez tartozó történetíró (hét évvel idősebb, mint Hajnal) 1942-ben zárta le idézett művét, amely éppen az idézett antiszemita babonát próbálja hatástalanítani, és egyben Szekfü *Három nemzedékének* felfogásának több elemével is szembe fordult. Számára a dualizmus kora nem hanyatlás. A kapitalizmussal együtt járó természetese fejlődés eredményeképpen 1785-től 1910-ig emelkedhetett a magyarság aránya 30%-ról 54% fölé, köszönhetően „a zsidóság rohamos csatlakozásának”-nak.

Török Pál tételesen cáfolta azon áltényszerűségeket, amelyekre az antiszemita hiedelmek épültek, némi keserűséggel és gúnnyal jelezve, hogy „több rejtély fátyla mögött látjuk a történelem ironikus vigyorgását”.

Ezen rejtélyek közül első „a zsidóság faji jellege”. Csakhogy a mai zsidóság ősei között – hangsúlyozza Török Pál – „valószínűleg jelentékeny hányad nemzsidó”. A bevándorlás

arányainak eltúlzásával szemben a zsidóság alacsony halálozási arányával magyarázta a gyors számbeli növekedést. A keresztyén konkurencia-antiszemitizmus fellobbanását a háború hatásának tudta be, de érzékeltette, hogy háború nélkül is jelentkezett volna, a válság csak „fölhalmozta a gyúlékony anyagot, a megélhetési források kiszikkadása nehezítette a védekezést a tűz ellenében”. Megoldást a modernizáció, korszerű energiagazdálkodás hozott volna. De: „A nagy problémák megoldásának egyetlen igazi szakértőjét, az Időt megnyernünk nem sikerült.” Arra az érvre, hogy a kommün zsidó találmány, Török Pál így válaszol:

„A kommunizmus üldözte már a népgyűlölet két szokványos tárgyát, a papságot és az arisztokráciát, most a harmadikra, a zsidóságra került a sor. Különös hangzavar: a sok lelki próba után föllendült a vallásos élet, de az Istenkereső szolozsmákat túlharsogta a gyűlölet. A gyűlöletet szította az, hogy a kommunizmus vezetői közt túlnyomó számban voltak a zsidók: 45 »népbiztos« közül 32 volt zsidó vagy zsidószármazású”, viszont az elharapózó „gyűlölet nem nézte, hogy zsidók is szenvedtek háborútól és kommunizmustól”, akinek hozzátartozóját felakasztották, nem nézte, hogy a „másik kötélről zsidó kereskedő lógott, hanem minden zsidón bosszút akart állni”.

Hogyan viselkedtek az ún. utódállamokban a magukat magyarnak valló zsidók? Török Pál hosszabban jelzi, hogy „ezek tökéletes magyarok, nyelvben és érzelemben”, akiket a hatóságok megpróbálták elszakítani a magyar kultúrától, saját kultúrájuktól.

A zsidótörvények burkolt kritikája is volt az a múltat szépítő törekvés, melynek jegyében az 1920-as évek numerus clausus törvényét, mint a zsidóellenesség leszerelésének kísérletét mutatta be. Tudjuk, nem volt olyan ártatlan „ez az ártatlannak tetsző rendszabály”, amely „az iskolákban korlátozta a zsidó tanulók felvételét”. Protorasszista jelenség, amely a későbbi zsidótörvények számára is előkészítette a talajt. (Igaz, ki lehetett játszani. Amikor egyik konferencián a kérdés egyik szakértője hosszan bemutatta a törvény megkerülését, akkor Hanák Péter mint elnök megköszönte, hogy árnyaltan bemutatta a kérdés – egyik oldalát. De hát gyakran ilyenek a mi árnyalt elemzéseink.)

Paradox módon a politikus gróf Teleki Pál nevével fémjelzett, 1936–38-ban megjelent, ma és akkor is riasztó című *Magyar föld, magyar faj* munkaföldrajzi és embertani szintézis jelentette azt, amit a tudomány integritása öncélú és emberi elkötelezettsége jelenthet. Igaz, Teleki Pál, bár valamiféle vallásos bigottsággal és gyermetegséggel összefonódó – a numerus clausus törvénybe foglalásával és a második zsidótörvénnyel bűnös – antiszemitizmusa ellenére, mely antiszemitizmust „jó szíve és humanizmusa enyhített”, Bethlen István szerint – 1938-ban pontosan érzékelt a magyar „államvezetés csődjét”, azt, hogy „lényegbeli hazaárulással” az ország a náci politika járszalagjára kerül, miközben a „hárommillió koldusparaszt” érdekében sem sikerült megfelelő reformokat megvalósítani, „a gazdasági irányítást odadoztuk üzletpolitikai érdekeknek”, és így „elrekesztettük az országot attól a fejlődéstől, amely egy modern európai államiséget lehetővé tesz”. Persze csak zárt körben fejtegette ezt. (Amikor Macartney a magyar kiugrási kísérletről szóló – saját emlékeiben és tapasztalataiban gazdag – könyvét írta, O'Malley, egykori budapesti brit követ, hozzá intézett levelében erkölcsileg is elmarasztalta az angol politikusokat, köztük Churchillt, Telekiben látva az erkölcsös politikust.) És az a Teleki, aki hazánk feldarabolásakor azzal is érvelt a békediktátum ellen, hogy az utódállamokhoz

kerülő magyar zsidók az antiszemitizmus célpontjaivá válnak, ne tudta volna azt, hogy a zsidóüldözés nemzeti öngyilkosság, mely gyengítette a nemzeti ellenállás esélyeit, gazdaságilag még jobban kiszolgáltatotta az országot a náci gazdasági és politikai világnak? Egy okkal több lehetett a végső kétségbeesésre. Teleki utolsó tette a legkeményebb ítélet, szimbolikus jellegű is. Churchill empátiával emlékezett meg róla. Kiderült, Szász Zoltánnak mennyire igaza volt már a 20-as évek derekán: „Valójában ez a keresztény kurzus a kereszténységből nem valósított meg semmit, csak a poklot.” Amikor pedig Ravasz Lászlónak gratulált valaki az első zsidótörvényt elfogadásra ajánló parlamenti beszédéhez, állítólag csak annyit válaszolt: „Elkészt barátom, az ördög megelőzte.” (A második zsidótörvénnyel viszont már szembefordult Ravasz László. A harmadik zsidótörvény ellen – „Isten ígéje”-re hivatkozva – tiltakozott, és része volt abban, hogy – mint később vallotta – „a református egyház későre bár, de ország-világ előtt nyíltan szembeszállt a Hitler-féle démonizmussal”. Amikor pedig 1944 nyarán éppen betegesen értesült arról, hogy mi történik Auschwitzban, akkor zokogásban tört ki.)

A Teleki Pál nevével fémjelzett munka azt is jelzi, hogy a politikai tisztánlátás még nagyobb fokú tudományos tisztánlátással párosult. Igaz, szerzői nem szobatudósok, hanem emberek és tájak ismerői, mint Cholnoky Jenő, Bartucz Lajos és mindenekelőtt Prinz Gyula, aki a turáni tájakat is bejárta, és turáni délibábok helyett európai szemléletet képviselt a szokásos nyugatias képmutatás nélkül. Persze, a műben ott a délibábok játéka, hiszen a Kárpát-medence, a történeti Magyarország olyan eszményi világként jelenik meg, mint például Braudelnél a Földközi-tenger melléke. Olyan országgént jelenítették meg, amelyet ha nem balkanizálnak szét „a trianoni határverés”-sel, a maga útját tudja járni, illetve tudta volna.

A magyar munkaföldrajz azt a tárgyilagosságot képviselte, amely a történetírást is áthathatta volna. A polgárosodás meghatározása és az ország helyzetének kijelölése minden ideológiai hókuszpókusztól mentes:

„Az európai műveltség és polgárosodás teljességét az erkölcsi, szellemi, társadalmi, gazdasági mérőleceken elért fokozatok szintézisével kell megállapítani.” A „teljes kultúra” geometriai központja: Brüsszel. Az európai haladás „kohóterülete” a Liverpool, Berlin, Lyon által jelzett háromszögben található. Ezt kultúrföldrajzi gyűrűk veszik körül. A kultúr- vagy munkaföldrajz az emberi munka földrajza. Eszerint „a táj polgárosodásának, csinosodásának a fejlődés bizonyos állapotát tükröztető határai nem esnek össze a földszármazástani határokkal”. Magyarország esetében a Dunántúl a „budapesti kapu”-val a háromszöget övező első gyűrű határán fekszik. Az ország többi része, Erdéllyel együtt az első és a második gyűrű közé esik. A második és a harmadik gyűrű között Romániát, Görögországot, Kis-Ázsiát és az Uraltól nyugatra fekvő részeket, mintegy a lengyel és balti országok határáig. „Minden ország jellege, sorsa jórésztben attól függ, hogy az európai műveltség és polgárosodás haladásterületének melyik gyűrűjén és a gyűrűjének melyik szakaszán van.”

Ezért persze keményen meg kell dolgozni, kemény versenyben. Ha a munkaföldrajzi szintézis, pontosabban Prinz Gyula nem is mondja, mint Braudel, hogy „az események por”, de érzékelteti, még hozzá azt is, hogy a porfelhő olykor fojtogat. Mert ugyan jelzi, hogy az ősfoglalásnak és a fajnemzetnek nincs tudományos alapja: „a népeket vércsoportok szerint osztályozni már több, mint vakmerőség, a tenyésztés irányításának gondolata a vércso-

portok alapján talán még ennél is több”. Ezzel szemben: „Az igazi európai műveltségben egyetlen eszme rabja már senki sem lehet, egész népek legkevésbé.”

A népek történelmi képződmények. A magyar „faj” Bartucz Lajos embertani fejtegetéseinek eredménye szerint „e hazában ezer éve együtt élő és egymással kereszteződő biológiai életközösség”. Tehát magyar és zsidó vonatkozásban sem szimbiózis, mint ez ma szólamszerű közhely, amely a magyar antiszemitizmus kutatásának mellékterméke. Ilyesmirehasonlót akkor az antiszemita húrokat pengető nemzeti jellemtan művelői vallottak, hiszen a biológiából átemelt kifejezés fajivá stilizálja az emberi viszonyokat. A kultúrföldrajzi munkában súlytalannak találtnak a jellemtani és szociológiai spekulációk. „A néptan – fejtegeti Prinz Gyula – egyik legsajátosabb jelensége volt az a feltűnő gyorsaság, mellyel ez az eredetében merőben idegen zsidó és német polgárság a XIX. században magyarra lett, mégpedig nemcsak simult és idomult a magyarsághoz, hanem egyenesen a nemzeti eszme egyik főhordozója lett.”

Az asszimiláció a polgárosodás velejárója: „Ennek a folyamatnak legfőbb hajtó ereje a régi uralkodó középosztálynak, a teljesen magyar nemességnek és a főleg német városi polgárságnak tisztán magyar középosztállyá összeolvadásában, illetve ennek az új, XIX. századi magyar középosztálynak egész Európában példátlan liberalizmusában van. Az új magyar középosztály ugyanis kizárólag társadalmi eszközökkel, eredetre és minőségre való minden tekintet nélkül tárt karokkal fogadott be magába mindenkit, s alig akadt nem-magyar művelt család, amely a középosztály vonzó erejének ellenállani tudott volna.” Az pedig már a világháború utáni korszak bírálata, ahogy a felekezeti viszonyok elemzése kapcsán a zsidóság érzelmi rétegződéséről némileg elnagyolt – mert tipologizáló – képet rajzolt: „Míg a hazai zsidóság *reá kényszerített* elkülönülése ellenére lélekben és szellemben, sajátos vonásaival is a magyarsággal egy politikai test és abban semmivel sem különállóbb, mint amennyire ilyen a református tag, az idegen zsidóságnak a politikai semlegesség, nemzetköziségnek nevezett nemzettelenség a legfőbb vonása.”

Ezt az ítéletet még jócskán árnyalni lehetett volna, de még így sem ront a keserű diagnózis érvényén:

„A tudomány kohójának szerény munkásai gyakran borzadhatnak meg azon a látványon, amikor akarattuk ellenére munkaéletük egy részét szikra gyanánt viszik tolvajok a népek képzeletének kazaljaihoz, hogy azokat lángra lobbantsák, de ellenére semmit sem tehetnek. Ilyen a legnagyobb földi hatalomnak mondott tudomány politikai szerepe.”

Várkonyi Nándor azon műve is csak kéziratban maradhatott, amelyben ott a keserű tapasztalat: nem a tudomány mondja meg a mítosznak, hogy mi az igaz, hanem fordítva. A mítosz pedig nem hagyja, hogy tanuljunk a történelemből. Okkal hangsúlyozta korunk talán egyetlen igazi világtörténésze, Fernand Braudel: „a periférikus zónákban az emberek élete gyakran idézi a purgatóriumot, vagy éppen a poklot”.

*

A purgatóriumot fájdalmasabbá tette, hogy a világháború után elmaradt a *Historikerstreit*-hez hasonlítható magyar történelevita. Esélye lett volna. De a lehetséges szereplőket kilőtték. Elsőnek Kerényi Károlyt, aki 1945-ös svájci – „A magyar fordulat” című – interjújában

komor képet vázolt fel a történészek által is munkált két világháború közötti hangulatról, beleértve az antiszemitizmust is: „Nemcsak kommunista vagy kifejezetten németellenes, szélsőségesen magyar-népies értelmiségiek váltak Németországnak – alattomban imádó – híveivé, hanem voltak olyan korábbi antiszemiták, a demokrácia és bármiféle liberalizmus ellenségei, akik az első antiszemita törvényjavaslat után 1938 karácsonyán nyíltan ellenzékbe vonultak és aggódtak a majdnem idilli módon békés magyar szigeten élő egymillió zsidó életéért. Megfelel a tényeknek, ha Svájcban még 1944. március 19. előtt is titkos magyarországi humanizmusról beszéltek. Igen, ez a keresztény-humanitárius érzületű humanizmus nem is volt nagyon titkos, hanem éppen azért mert hordozói részben késői konvertiták, a korábbi antiszemita-keresztény kurzus megtért képviselői voltak, inkább tüntető jellegű volt és abban elhibázott, hogy a megtérés – bár őszinte volt és a megtértek számára eléggé keserű – hiteltelen maradt és egyben a német típusú antiszemitizmus fegyveres misszionáriusainak dühét váltotta ki.” Kerényi a későbbiekben „olyan elemek többé-kevésbé őszinte megtéréséről” szólt, „kik korábban udvari humanisták módján alkalmazkodtak”. Kerényi elsősorban Szekfüre célzott, és ami a dühöt illeti, Szabó Dezső még jobban kiértemelte, miután már az első zsidótörvénnyel is szembefordult a kisegyzisztenciák védelmében, és a „pöcegödör”-diktátorokat, „Wotan-tatát” valamint „foghagyma-szagú” nyilas híveiket a maga szarkazmusával támadta. Németh László óvatosabb volt, és így rejtegethette Zelk Zoltánt, aki meg is állapíthatta, hogy rejtegetője sokat tett, hogy rejtegethesse.

Programszerűen vallotta Kerényi az alaposabb önvizsgálatot, de amikor a fasiszmus térhódítása miatt panaszkodott, és az egyházi vezetést, a nagybirtokosságot, a bankárokat és a nagyiparosokat tüntette fel „végzetes hármasságnak”, holott nem ezek voltak a fasiszmus bázisai. Ennek tudatában is volt, mert Horthyt sem igazán kritizálta, hanem Gömbösben látta a végzetes figurát, amivel ellenállhatatlanul betört az Anti-Szellem, amikor a Habsburg Birodalom hadseregéből megmaradt gyökértelen tiszt garnitúrára támaszkodva az országot a romlás útjára vitte, miközben – fejtegette éppen Teleki Pál öngyilkosságára emlékezve Kerényi – az ellenforradalom jobb érzésű alakjaira is „a meghasonlott lélek tragikuma nehezedett, mely állandóan jót akar és rosszat csinál”. Arról most is, később is gondosan hallgatott, hogy 1943-ban a magyar külügyminisztérium – természetesen a kormányzó beleegyezésével – őt azért küldte Svájcba, hogy Magyarország imázsát javítsa. Viszont mélyen igaz: „Olyan példa lettünk, amelyből önök tanulják meg, hogyan nem lehet élni, legfeljebb az élet kísérteties látszatához, a lét csalókan vonzó, alvilági másához eljutni. Nem vigasz ilyen példaként szolgálni. Mégis mi vagyunk az egyedül illetékesek, hogy ezt a példát magyarázva önöknek bemutassuk. Minden nép maga ismeri a legjobban saját hibáit és bűneit, ha képes az önismeretre. Ha nem, akkor nem méltó arra, hogy a jövő emberi közösségébe felvegyék. [...] Történelmünk folyamán legalább azt megtanultuk, hogy nyitott szemmel figyeljük azt, ami velünk történik, amíg a mélybe zuhanunk, és aztán szabadon beszéljünk erről.” De ez a beszéd egyre inkább a magánkörre korlátozódott.

1947 elején Kerényi drámai hangú levelet intézett Szabolcsi Bencéhez, olyan levelet, amely a magyar humanizmus antológiájában méltó helyet foglalna el, ha volna ilyen antológia: „Az az idő, amely úgy él emlékezetemben, hogy akkor már úgyszólván csak három-négy Sz-betűvel lehetett Budapesten a Szellem elárulása nélkül találkozni: Szabolcsival, Szerbvel, Szondival, Szilágyi Jancsival (tisztelet azért a D-nek is!) s ezek közül azóta mindegyik más, de hasonló martíriumot szenvedett el. Szegény Szerb Tóni mártír koronája ott lebeg számomra a fölött a vidék fölött, s nagyon nehézé teszi a visszatérést. A Te sze-

meid előtt még más mártírkorona is lebeg ott s nekem, aki egy humánusabb világban s ott is a Szarvasok magányában idegeim talán túlságosan elfinomultak, nehéz másképp gondolni Rátok – Reád, Feleségedre, Szerb Klárra s még másokra is – mint (bocsásd meg ezt az anynyi hazug szájtól meggyalázott szót) hősökre.

És sajnos nemcsak a mártírok, az anti-mártírok – az új antiszemiták s a mások martiriumának minden fajhoz tartozó haszonélvezői – miatt is úgy kell innen az otthoniakra gondolnunk, mint megfoghatatlan türelmű hősies lelkekre, akik – belsőleg – bizonyára ismét »kivonultak«. A szarvas-szimbólum nem vesztette el jelentőségét és érvényét azok számára, akik Magyarországon s azon kívül is a tiszta Szellem emberei. S ezért szimbolikus egyéniség Bartók is az egész humanista világ számára s nagyon sajnálnám, ha a svájci Bartók-könyv megírására nem vállalkoznál.”

A svájci Bartók-könyv persze elmaradt, és a Kerényi-vita is. Lukács György fasiszta hangulat terjesztésével vádolta a mitológiák értőjét és művelőjét, akinek nézeteiben egyébként saját ifjúkori nézeteihez hasonlókra is bukkanhatott volna, de hát saját magát is megtagadta. Alexits György, aki 1940 elején olyan odaadón javította Bartók román gyűjtésének szövegeit, vigyázott arra, hogy Kerényi Károly, a mitológia-kutató és Alföldy András, a régész, ne jöhessen vissza Magyarországra, mert – mint nemes egyszerűséggel pletykálta – „a többiek nem jelentettek problémát, a kezünkben voltak, de Kerényivel és Alföldyvel nem bírtunk volna el. Nemzetközi tekintélyük folytán erőszakos elhallgattatásuk elképzelhetetlen volt, de ismervé munkásságukat és természetüket, felmértük: nem reménykedhetünk abban, hogy megnyerhetjük őket, sem abban, hogy elhallgatják kritikai megjegyzéseiket, ugyanakkor tudtuk, hogy senki nincs, akit a vitaképesség esélyével állíthatunk szembe velük.” Kerényi 1945-ös interjúja mintha ma is tabu lenne. Szabolcsi nagy életrajzában, mely 1994-ben jelent meg, csak az utolsó két idézett mondatot olvashatjuk.

Lett viszont Molnár Erik-vita – *avant la lettre* – 1946-ban. A marxista teoretikus annak rendje és módja szerint megbélyegezte a cionizmust, és közölte: „...a zsidóság népiségének nyomai elenyésznek. Erről a demokrácia társadalmi ereje gondoskodik, amely a zsidóságot a magyar nép tömegeibe felszívja.” Az üdvöztető utat pedig az a Katona Jenő jelölte ki hozzászólásában, aki az antifasiszta szellemi ellenállásban jelentős szerepet játszott: „A beolvasás fenntartás nélkül igazán csak ott lehetséges, ahol ez a beolvasás egyszersmind több emberré válást is jelent. ... Petőfi számára a magyarrá válást a 19. század közepén a Duna völgyében a maximális emberré válás és ez adta géniuszának teljes megérését. De mit csináljon, akinek nem volt lehetősége mibe beleolvasni? Ezt a hamis állasszimulációt egyik oldalon a magyar gentry felé a sváb Herczeg Ferenc, a másik oldalon a magyar polgárság felé Molnár Ferenc igazolja.” Az idézet jelzi a helyzet tragikumát és komikumát. Az osztályharcot régi közhelyekbe csomagolták és fordítva... És közben felsejlik a mély- és hígmagyar tipológia, amiről azt lehetne hinni, hogy Szabó Dezső végleg elintézte a „Mélyikém!” kezdetű nyílt levelével, és nyíltan jelen van a Szabó Dezső-s svábozás. (Ennek még hajdan lehetett valami komikus stichje, aminek a náci germanizálás még valami komor jelleget is adott, mert például Szabó Dezső, miután az általa többször kisserkesztett Szekfű Gyulához fordult, hogy „uccára” kerül, és „ez – mint írta – nem metafora”, ezért érjen el Hóman Bálintnál valami segítyt, melyet meg is kapott, és „Te piszok sváb!” kezdetű levélben köszönt meg. De hol voltak ezek a régi szép idők?) A Molnár-vitában Molnár Ferenc érthető módon megúsztta, hogy lezsidózzák, de valahogy neve a nagyzzsidó szinonimájaként szerepelt. Rákosi Jenő csak azért nem került be, mert egy sváb elég volt. Az üzenet: az üri-

embereknek nincs mit keresniük az új világban, őket egyszerűen kitiltották, és céltáblaként használták az új tipológiában. Egyéni állásfoglalás helyett tipológia, mint a rasszizmusban. És tudták, miért teszik.

Amikor 1919-ben a kommün a Markó utcai fegyházba gyűjtötte a veszélyesnek tartott burzsoá elemeket, akkor – Rákosi Jenő emlékezete szerint – a 80-90 fogoly közül mintegy 15-20 lehetett zsidó, de sohasem beszéltek „a zsidókérdésről”. Jobb körökben ugyanis még nem illett – a börtön meghitt és bizalmas légkörében sem. Rákosi tudta, miről van szó. Már 1874-ben egyik levelében, amikor az ún. zsidókérdés napirendre került, és a politika az emancipáció érdemével üzérkedett, így vallott Dóczy Lajosnak: „Ahelyett, hogy Csernátoni hosszúképu hadjáratát neveltségessé tették volna. Fölfegyverzik az egész világot és csendháborító zajt ütnek. Egy pár hitbéli társ, akinek nem volt több esze, mint hogy baloldali legyen, nagy páthosszal provokálja Jókai nyilatkozatát. A hitszónok prédikál, Bródy, Falk a trombitába fújnak, s a zsidók meglepedéssel olvasták, pedig tudják, hogy mind a kettő az ellenkezőt tenné, ha érdeke úgy kívánná. Még a Napló is föláll bölcsessége triposzára s affektálja Deák Ferencet. Még jobban röstelleném, mint ahogy most röstellem, ha zsidó volnék. És csak egy sincs, aki kiállana és az emancipáció iszonyú kegyelmének hánytorgatásával szemben komoly demonstrációk helyett ezt és ilyen stílusban is el nem mondaná: Kutyakötelességek volt, amit nem tenni szégyenetek lett volna, ne dicsekedjete vele, hogy megtettétek. Bolond, aki ezért köszönetet akárkinek, aki köszöntet vár, az szemtelen hipokrita. Amit Csernátony ír a »zsidókról« arról feleljen Csernátony, akinek nem inge ne vegye magára, én hál’istennek zsidó vagyok, s hitvány gazembernek mondom, aki az én hazafiságomat rágalmazza. Hazafiság dolgában rangfokozatot nem ismerek. Olyan vagyok tehetségem szerint, mint akárki az országban a magáé szerint, és bizonyosan mondhatom, nem hitványabb, mint Csernátony, és száznál, és ezernél, akit nem kellett még emancipálni, hogy emberi jogaihoz jusson, százszor és ezerszer különb, stb. De a zsidók közt a legokosabb is érzékenykedik, ahelyett hogy férfias szóval állana ki és önértettel a platzra.”

De hol volt platz 1945 után? És kinek? A vörös Hyde-parkban csak egy triposz van. Ennek előrevetülő árnyékában Herczeg Ferenc okkal zárkózott el minden nyilvánosságtól, és miután embereket mentett, okkal jegyezte fel magának: „Az egész revíziós munka, mely egy kémiai folyamat következetességével haladt előre, arra volt alapítva, hogy újra felébressze az ősi rokonszenvet, melyet a nyugati művelt népek a magyarság iránt éreztek. A magyarsággal pedig azért rokonszenveztek, mert annak már az apák korában az volt a híre, hogy [a magyar] szabadságszerető, lovagias nép. Nos, nem habozom kimondani, hogy ezt a hírünket megsemmisítették azok a szerencsétlenek, akik az újvidéki vérfürdőt és később a zsidómészárlásokat rendezték. Egy nép, amely eltűri, hogy kormánya ezerszámra fosztasson ki, vetkőztessen meztelenre és koncoltasson fel védtelen embereket, akik a törvény előtt végre is magyar állampolgárok, nem tarthat többé igényt a lovagias és szabadságszerető jelzőre. Ez elkésztető igazság, amellyel számolnunk kell éppen úgy, mint azzal a ténnyel, hogy a budai Dunaparton a Gellérthegy áll.”

Erről szólt volna a Bibó István által kezdeményezett vita, majdnem 40 évvel a nagybetűs történelem kisbetűs hősei által a maga spontaneitásával gondosan halasztott és későbbre időzített *Historikerstreit* előtt. Bibó-vita már a féldemokrácia miatt sem lehetett az, és hamar elsöpörte a fasizmuson edződött kommunista kurzus. Persze némileg lehetett volna ott és akkor valami korlátozott vita indító tanulmánya. De csak ott és akkor, a minap, amikor a rádióban újra előadták a bibói tanulmányt Gábor Miklós felolvasásában, rossz szájízt ha-

gyott – legalábbis bennem. Nem igazán tetszik a fejedelmi többesben szóló vallomás, mert elmosza az egyéni felelősség határait. Márpedig voltak kemény egyéni példák is. Kemény dolgokat mondhattak volna a kemény papok, akik Jézus Krisztus szellemében jártak el, és az ő igazságát hirdették. Gondoljunk a valóban „székelyek szentjeként” tisztelhető Márton Áron híres kolozsvári beszédére, amelyet ma is tanítani lehetne az iskolában, mint a hitvitázó irodalom remekét, azt, ahogy az embertestvériség jegyében az újpogányság ellen szólított fel. (Mellesleg meg lehet említeni, hogy Németországban is a hívő keresztények határolták el magukat a leghatározottabban a zsidóüldözéstől.) Tudjuk, a kommunisták előszeretettel vadászták le az élő ellenállókat, a holtakat jobban szerették, és még káderlapjukat is elnézték, az élő és aktív kis bűnösöknél még előny is volt a foltos múlt, növelte használati értéküket – hogy marxi terminológiával éljek, bár a gyorsan elszaporodott marxisták nem nagyon olvasták Marxot. Minek is kellett volna? Sztálin teológusi jártassággal foglalta össze, amit tudni kellett. Miután Lenin elfoglalta Isten helyét, neki csak a szabadkőművesek VENÉMjének (Világegyetem Nagy Építő Mestere) a helye jutott, legalábbis a maga módján kiváló proletárköltőnk (Komját Aladár) hitvallásában, amelyben úgy köszöntik, mint „A nagy kőművest, nagy mestert,” akinek a szobrát éppen Budapesten törték darabokra. Ez volt a magyar demokrácia legnagyobb vívmánya. Mert Rákosi demokráciát csinált, mielőtt még Clamence azon kesergett, hogy ha mind bűnösök leszünk, akkor megszűnik a demokrácia. Az a bizonyos tízmillió fasiszta tökéletes lelemény, mert, aki nem volt az, annak mondatott, és mindenki bűnösnek érezhette magát, ki joggal, ki jogtalanul. Olyannyira, hogy akadt, aki Auschwitzból – ha úriember-féle volt – a Gulág felé folytathatta útját. Az 50-es években Nyugaton sem feszegették a bűnösség kérdését. Az 1956-os forradalom kegyelmi pillanata pótolta a magyar történeiszvitát – kemény népítéssel, és annak példázásával, hogy mire képes egy nemzet, ha nincs megosztva.

1956 után mit tehettek volna aztán a történészek egy olyan világban, amelynek urai mindenhez – nemzeti történelmünk nagy kérdéseihez is – felemás módon – és ez már a fejlődés hatalmas vívmánya – álltak hozzá. A zsidóknak a nemzeti polgári átalakulásban betöltött szerepéről például nem illett beszélni, de lehetett. Szabad György az 1960–70-es évek egyetemi előadásában éppen úgy beszélt, hogy az ember csak csodálkozott, hogy igazában miért is nem beszélnek róla. Persze ne legyünk naivak, tudjuk. A kapitalizmust csak addig szerette a kommunista történelemszemlélet, ameddig a kommunizmust készítette elő. A kapitalistát úgy tekintette, mint Marx, aki különösen akkor haragudott rájuk, amikor legkényesebb testrészein bántották a gonosz kelések. Viszont ahhoz, hogy a zsidók történeti szerepét hitelesen lehessen bemutatni, a modern magyar nemzeti törekvésekről is hiteles képet kellett alkotni. A kettő – zsidóság és nemzetté válás – összefüggéseinek a bemutatása a vulgármarxista diskurzus ellenében historiográfiai tény. Mert, amit a történelemtől mondanak, az is historiográfiai tény. Nem is beszélve arról, hogy Szabad György írásaiban is pontosan jelzi a zsidók szerepét, anélkül hogy a nemzeti polgári átalakulás folyamatát átetnizálná.

A nyílt vita elmaradása az 1944-es – ám eszmeileg és „törvényekkel” két évtized óta előkészített – Tragédia után – hogy Marxnak bonapartizmusra vonatkozó ismert jellemzésének parafrázisával éljek – talán valóban tragédia, a mai viták némileg keserű komédiák, de lehet jó hatásuk is, a sok rossz mellett.

A jó historiográfia természetesen alapvetően problémák és nem csak történészek története. Az ilyennek persze objektív és szubjektív akadályai lehetnek, és mint kedvenc filozófusom, Woody Allen hősei kimondták: az objektív szubjektív, a szubjektív objektív. De hát

a historiográfia művelői is emberek, gyakran a problémákat madártávlatból látják – homályosan, az embereket pedig békaperspektívából, már amit látni és láttatni akarnak. Közhely, de talán igazabb, mint valaha: a szavak profanálnak. Olykor már a profánt is, akár van szó a szó mögött, akár semmi.

Történészek megtehetik, hogy a nagy, gyógyító történészvita elmaradásáért a politikát és politikusokat tesznek felelőssé, miközben azért „történetírásunk” oly tapintatosan nézett szembe saját múltjával. Az elmaradt önvizsgálatokat klasszikus érvénnyel jellemzi Ernst Jünger, aki a *Tűz és vér* című háborús könyvét Hitlernek is megküldte, majd 1944-ben az összeesküvők csendestársaként regényben is támadta: „Valamely komor állomáson vonatra kell szállni – mint nacionalista vagy bolsevik, mint forradalmár vagy katona, obskúrus szellemek vagy teóriák szolgálatában – a kérdés csak az, hogy meddig akarunk utazni.” Aztán van, aki átszáll, van, aki nem, boldogabb országokban vissza lehet vonulni. Minden megjelenhet, különösebb botrány nélkül. Katarzisként marad az undor.

Egyébként miért kellene valami legfelső instanciának kijelölnie a diskurzusok irányait? Azt írhatunk, amit akarunk. Legfeljebb nem tanácsos. Kérdés: honnan jön a tanács – kívülről vagy belülről? Most talán éppen (a)morális ökonómiánk szerkezetéről is folyik a vita, a bűnbakkeresésről, valamint az empátia irányultságáról és minőségéről – minden posztmodern szcientizálás nélkül. Cioran szerint akkor mondunk el a legtöbbet önmagunkról, ha másokról nyilatkozunk. Kell nekünk történészvita? Mire lenne jó a történészvita? Mit és hogyan gyógyítana? Vajon a *Historikerstreit*ben mennyi az önfeloldozó ceremónia? Igaz, a modernitásban nincs kinél elszámolni a bűnökkel. (Mert mint Clamence kesergett, az embereket egész Európában csak az eszmék és a fornicáció érdekli. Ima nincs, istenek sincsenek, van reggel újság, este tv, közben hús. Nincs Úr, mégis kell úr. És olykor úgy elmélkedik, hogy Rousseau nevet ránk, amikor azt hangoztatja, hogy ha a természet „arra szánt minket, hogy egészségesek legyünk, merem állítani, a reflexív állapot természet ellen való, és az ember, aki elmélkedik, romlott állat”. Rousseau – Cioran szerint olyan klasszikus, aki nem unalmas – egyébként a majmot is embernek tartotta.) A polémiák hevében nem jobb a *Sors-talanság*, mint bármelyik idevágó történészmunka?

Már a botrány is unalmas. Bár lehet valami szórakoztató például a dekonstruktivisták szolidaritásának szürrealizmusában. Derrida megvédte Paul de Mant, amikor ennek elővették náci cikkeit, és azt hangoztatta, hogy ezek az ellenállás igényét juttatták kifejezésre, mert mégsem bujtottak fel arra, amit Hitler is eltitkolt, és csak szóban intézkedett. (Paul de Man viszont olyan szerény volt, hogy nem hivalkodott – sokáig jól eltitkolt – „ellenzéki” múltjával, csak áttételesen szavakat szavak mögé rejtve mentegette.) Ennél kínosabb Simon Epstein – komor elhallgatással fogadott – „Francia paradoxon”-ja, mert ebből kiderül, hogy az antirasszista, pacifisták csatlakoztak a Vichy-rendszerhez, annak hivatalos antiszemitizmusához, kollaboráltak, míg a korábbi nacionalista antiszemiták – levetkőzve vagy mérsékelve előítéleteiket – az Ellenállást erősítették. Közben a nagy *Historikerstreit* során Nolte feltalálta az Auschwitz = Gulág egyenletet. Ez sok mindent relativizál. Így aztán Nolte látványos indulás után – melynek során szóvá tette, hogy Európa Keletén erősebb volt az elszámoltatás a múlttal, mint Nyugaton – részben saját magát ütötte ki, részben őt ütötték ki, a televízióban úgy lehet vitatkozni róla, hogy nincs jelen, az újabb fasizmus-irodalomban nem létezik. Mentségére legyen mondvá, ő is akkor érdekes, és nem visszaszító, ha unalmas, és amellet érvel, hogy meg kellene teremteni az univerzalizmus és partikularizmus egyensúlyát. Vajon ez örök talány? Egyelőre úgy látszik, minden vitában van valami intel-

lektuális szégyen. Ha dogmák ütköznek, akkor azért, ha egyértelmű valóságfedezettel bíró állításokat kérdőjeleznek meg, akkor azért. És a legkínosabb a vita visszhangja a szellemi alvilágban. Innen aztán kellemetlen szövetségesek bukkanhatnak fel. De ki szolgáltathat igazságot?

Az ítélkezésnél vonzóbb a felidézett élethelyzetek dialektikája, mert jelzi, hogy más-képpen is lehetett volna. Freud, amikor Iván Karamazov poémájához ért – talán nem egy kevéső famulusának csalódására – nem tagadta: „sajnos az analízis a költő problémája előtt le kell tegye a fegyvert”, de aztán keserűen láthatjuk, hogy az a Dosztojevszkij, aki az emberiség apostola lehetett volna, csak orosz nacionalista lett. Mégis a modern irodalom az ő egérlyukából bújt elő, pontosabban az odúból, és kérdés: mennyire mászott elő? Raszkolnyikov miközben szakított a dialektikával, és lelkében új világ született, azt szemlélte, hogy a folyó túlsó partján, a nomád pásztoroknál, „mintha megállt volna az idő, még nem tűnt volna le Ábrahám kora”. Ne felejtjük, Ábrahám nem áldozta fel Izsákot, és ezzel szakított az emberáldozat pogány szokásával, amelynek mitológiája a fasizoid multikulturalizmusban esztétikai örömek forrása lehet. Első történelmi regényünkben, Anonymusnál az őshazában még a tízparancsolat szerint éltünk, az erőszakkal jött az eldurvulás, aztán elindultunk az ígért földje felé. Megérkeztünk? Megérkezhetünk Hunnián keresztül? Mai világunk mindent elárasztó publicisztikai (politológiai) szemlélete gyilkos, áldozatokat követelő, a jó és a rossz bináris ellentétére egyszerűsíti azt, ami látókörébe kerül – mint Alain Finkielkraut hangsúlyozta. Ezzel szemben a regényvilág az árnyalatokat jeleníti meg. Ott nincs „...igen, de ...” paradigma, viszont van empátia, részvét – ahogy azt Rousseau elgondolta. És múlt-ra, jelenre, jövőre egyaránt érvényes lehet az, hogy a történetírás annál tudományosabb, minél kevesebb benne az ideológia és minél több az irodalom. Persze nincs irodalom ideológia nélkül, de az irodalom, ha jó, közelebb van Istenhez...

Jegyzetek

- ¹ Megjelent: *Magyar Kisebbség*, 2012. ú. s. XVII. 3–4. sz. 163–205.
- ² www.herman-szhely.sulinet.hu/stuff/tortenelemfogalmak11.doc
- ³ Ennek a körkérdésnek valóságalapja is van. És ezen az úton is nagyon köszönöm az érdemi válaszokat, az öszinte visszajelzéseket és azok elmaradását is.
- ⁴ Joó Tibor: *Magyar nacionalizmus*. Bp., 1941. 193.
- ⁵ Pukánszky Béla: *Német polgárság magyar földön*. Bp., [1940] 2000. 21.
- ⁶ Szekfű Gyula: *Nép, nemzet, állam*. Bp., 2002. 467., 468.
- ⁷ Szekfű: i. m. 545.
- ⁸ Szekfű: i. m. 524., 527–528.
- ⁹ A rendi nacionalizmust vulgármarxista narratívába szerelte Kosáry Domokos: Napóleon és Magyarország. *Századok*, 1971. 3. sz. 625–629. Uő.: *Napóleon és Magyarország*. Bp., 1977. 147–156.; Uő.: *A magyar és európai politika történetéből*. Bp. 2001. 215., 245–251. A Szekfű-féle fogalommal való visszaélésről Miskolczi Ambrus: *A magyar demokratikus kultúra „eredeti jellegzetességeiről” 1790–1849*. Bp., 2006.; Uő.: *A felvilágosodás és a liberalizmus között. Folyamatosság vagy megszakítotttság? Egy magyar történetészvita anatómiája*. Bp., 2007.
- ¹⁰ Ludwig Gogolák: *Beiträge zur Geschichte der slovakischen Volkes*. I. München, 1963. 190–192.
- ¹¹ Peter Brock: *Slovenské národné obrodenie 1787–1847*. Bratislava, 2002. 25–26.
- ¹² Gogolák: *Beiträge*, 133.
- ¹³ *Meliböi ungarischer Sprachmeister*. Preßburg, 1731.
- ¹⁴ Ioannis Ribiny: *Oratio de cultura linguae Hungaricae*. Sopron, 1751. 12.
- ¹⁵ Molnár Erik: *Vita a magyarországi osztálykülzdelmekről és függetlenségi harcokról*. Bp., 1965. 102.
- ¹⁶ Kecskeméti Károly: A magyar történelem megértésének kulcsszava: a pluralizmus. *Magyar Tudomány*, 2007. 6. sz. 776.
- ¹⁷ Henry Marczali: *Hungary in the Eighteenth Century*. Cambridge, 1910. 233.
- ¹⁸ Arató Endre: *A feudális nemzetiségtől a polgári nemzetig*. Bp., 1975.; Niederhauser Emil: *A nemzeti megújulási mozgalmak Kelet-Európában*. Bp., 1977.
- ¹⁹ Fallenbüchl Zoltán: Magyar és idegenek a török elleni felszabadító háborúk korszakában. <http://epa.oszk.hu/01400/01464/00019/pdf/423-463.pdf>
- ²⁰ Sziklay László: *A szlovák irodalom története*. Bp. 1962.; Uő: *Együttélés és többnyelvűség az irodalomban*. Bp., 1987.
- ²¹ Tarnai Andor: *Extra Hungariam non est vita... (Egy szállóige történetéhez)*. Bp., 1969. 99–100. (<http://mek.niif.hu/05400/05453/05453.htm#1>)
- ²² Zombori István: Bél Mátyás munkájának előzménye: Parschitius Kristóf országleírása 1705-ből. *Múzeumi kutatások Csongrád megyében 1980*, Szeged, 1980. 5–13.; Zombori István: A felvidéki evangélikus értelmiség. *A magyarországi értelmiség a XVII–XVIII. században*. Szerk.: Zombori István, Szeged, 1984. 82–91.; Käfer István: *Dona Nobis Pacem. Magyar–szlovák kérdések*.

Piliscsaba, 1998.; Fried István: *A közép-európai szöveg univerzum*. Bp., 2002. 47–68.; Kollai István: „Még titokkönyvként fekszik előttünk a Felföld” – Magyarok és szlovákok a polgárok uniójában. *Kortárs*, 2005. 7. sz. 65–81.; Soós István: Értelmiségi minták és a Hungarus-tudat. *Regionális és nemzeti identitásformák a 18–20. századi magyar és a szlovák történelemben*. Szerk. Štefan Šutaj, Szarka László. Prešov, 2007. 10–19.; Ábrahám Barna: A Regnum Hungariae megalapítása és a korai magyar–szlovák együttélés. *Hungaro-szlovakológia*. Szerk. Illés Pál Attila. Bp., 2007. 63–140.; Szelestei N. László, Hungarus – Hungaricus: Uhorský–maďarský. Naša spoločná minulosť a maďarčina / Hungaricus – Hungarus/Magyarországi – magyar. *Közös múltunk és a magyar nyelv = Maďarsko–sloveské terminologické otázky/Magyar–szlovák terminológiai kérdések*. Szerk. Ábrahám Barna, Piliscsaba–Esztergom, 2008. 47–52., 50–54. Miskolczy Ambrus: A „hungarus alternatíva”: példák és ellenpéldák (*Fejes Jánostól Rumi Károly Györgyig*) *Régió*, 2009. 26. évf. 2. sz. 3–45.; Uő.: A hungarus-tudat a 19. században. *Limes*, 2009. 4. sz. 71–96.; Uő.: Povedomie Hungarus v 19. storočí ... 215–241. *Historický časopis*, 59, 2/2011. (<http://www.historickycasopis.sk/index.php?id=hc22011>)

²³ „...a reformkor nem kezdet, hanem folytatás”. Interjú Kecskeméti Károllyal. Készítette Deák Ágnes. *Aetas*, 2000. 1–2. sz. 297.

²⁴ Fritz Valjavec: *Die Entstehung der politischen Strömungen in Deutschland 1770–1815*. Wien, 1951. 30–31.

²⁵ Miskolczy Ambrus: Az „ismeretlen” Széchenyi Ferenc „ismert” munkálata a Habsburg Birodalom hungarizálásáról. *Levéltári Közlemények*, 2006. 2. sz. 13–53.

²⁶ Jegyzőkönyvi melléklet. *Akadémiai Értesítő*, XII. 1901. 133. sz. 46. A beszámoló eredetijének lelőhelye: Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattára (továbbiakban: MTAKK), K 163/42. Az eredetiben kihúzott rész ék alakú zárójelbe tettem. A beszámoló utolsó, következő részét szintén áthúztam az emlékező: „Végére megjegyezni kell, ifjúságomban ügyvédi állásomnál fogva sok fő rendű családoknál megfordultam, de oly hazaszerető, lelkes és nyájas magyar fő rendű dámát, mint gróf Sechenyi [!] Ferencné, született Festetics Julianna volt, nem esmértem, olyan anya szülhetne és nevelhetne a legnagyobb magyart, gróf Sechenyi Istvánt. Béke poraira!” A beszámoló tehát Széchenyi halála után készült.

²⁷ Moritz Csáky: *Von der Aufklärung zum Liberalismus*. Wien, 1981. 159–169.; Moritz Csáky: Die Hungarus-Konzeption. *Ungarn und Österreich unter Maria Theresia und Joseph II.* Szerk. Anna M. Drabek, Richard G. Plaschka, Adam Wandruszka. Wien, 1982. 71–89.

²⁸ Krishan Kumar: *The Making of English Nation*. Cambridge, 2003. 198

²⁹ Francis Fukuyama: *The Great Disruption*. London, 1999. 179.

³⁰ Margócsy István: Hogyan alakult ki a magyar irodalom filozófiatlanságának tézise? *Kolligátum. Tanulmányok a hetvenéves Bíró Ferenc tiszteletére*. Szerk. Devescovi Balázs, Szilágyi Márton, Vadera Gábor. Bp., 2007.

³¹ Szekfű Gyula: *Magyar történet*. V. Bp. 1936. 230–232.

³² Bessenyei György: *Válogatott művei*. Szerk. Bíró Ferenc. Bp., 1987. 338.

³³ Bessenyei: *Válogatott művei*, 622.

³⁴ Bessenyei: *Válogatott művei*, 340.

³⁵ Bessenyei: *Válogatott művei*, 622.

³⁶ Pierre Manent: *Politikai filozófia felnőtteknek*. Ford. Kende Péter. Bp., 2003. 160.

³⁷ Ludwig Abafi: *Geschichte der Freimaurer in Oesterreich-Ungarn*. II. Budapest, 1890. 290–346. németül tolmácsolja az alkotmányt, de az eredeti latin szövegből egyes részek kimaradnak, vagy a német fordítás nem mindig pontos. Kivonatát közli Abafi Lajos: *A szabadkőművesség története Magyarországon*. Bp., 1993. 86–90. Az eltérésekre felhívja a figyelmet H. Balázs Éva: *Bécs és Pest-Buda a régi századvégen 1765–1800*. Bp., 1987. 156–160. Szerinte az egyetlen ismert hiteles latin szöveg Aigner kapitány másolata. Lelőhelye: Wien, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Kabinettsarchiv, Vertrauliche Akten, Kn. 60/2. ff. 1–195. Kisebbs eltérésekkel önálló kötetbe másolt változat: MTAKK, Jogt. Polit. 2–18.

³⁸ Charles Kecskeméti: *Notes, rapports et témoignages français sur la Hongrie 1717–1809*. Paris–Budapest–Szeged, 2006. 123.

³⁹ Anton Tantner: Die Quellen der Konsekration. *Quellenkunde der Habsburgermonarchie (16.–18. Jahrhundert)*. Szerk. Josef Pauser, Martin Scheutz, Thomas Winkelbauer. München, 2004. 203.

(homepage.univie.ac.at/...tantner/publikationen/Tantner_QuellenderKonskription.pdf – letöltés: 2011. 04. 27.)

⁴⁰ C. Margaret Yves: *Enlightenment and National Revival*. London, 1979. 15–16.; Vermes Gábor: *Kulturális változások sodrában*. Bp., 2011. 109.

⁴¹ J.-J. Rousseau: *Contrat social ou principes du droit politiques*. Paris, Garnier, [é. n.], 259.

⁴² *A magyar jakobinusok iratai*. I. Szerk. Benda Kálmán. Bp., 1957. 86.

⁴³ Kazinczy Ferenc: *Pályám emlékezete*. Szerk. Lengyel Dénes. Bp., [1943.] 115–116.

⁴⁴ Miskolczy Gyula: Előszó. *A horvát kérdés története és irományai a rendi állam korában*. I. Szerkesztette Miskolczy Gyula. Bp., 1927. 49–68.

⁴⁵ Kosáry Domokos: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Bp., 1996. 362.

⁴⁶ Marczali Henrik: *Az 1790/1-diki országgyűlés*. II. Bp., 1907. 331.

⁴⁷ *József nádor iratai*. I. Szerk. Domanovszky Sándor. Bp., 1925. 265.

⁴⁸ Marczali: *Az 1790/1-diki országgyűlés*. II. 342.

⁴⁹ Marczali: *Az 1790/1-diki országgyűlés*. II. 343.

⁵⁰ Charles Kecskeméti: *Pour comprendre l'histoire de l'autre Europe*. Paris, 2011. 206–211.

⁵¹ *A magyar jakobinusok iratai*. II. Szerk. Benda Kálmán. Bp., 1952. 348.

⁵² Horvát István: *Mindennapi. Horvát István pest-budai naplója 1805–1809*. Szerk. Temesi Alfréd, Szauder Józsefné. Bp., 1967. 427–428.

⁵³ Horvát: *Mindennapi*, 440.

⁵⁴ Horvát: *Mindennapi*, 448.

⁵⁵ Miskolczy Ambrus: *Kazinczy Ferenc útja a nyelvújítástól a politikai megújulásig III. Reformot! De hogyan? avagy Kazinczy Ferenc és Berzeviczy Gergely vitája*. Bp., 2010.

⁵⁶ *A magyar jakobinusok iratai*. III. Szerk. Benda Kálmán. Bp. 1952. 331.

⁵⁷ *Berzeviczy Gergely élete és művei*. Szerk. Gaal Jenő. Bp., 1902. 160.

⁵⁸ Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Kézirattár (továbbiakban: MTAKK) M. Irod. Lev. 4–21. Berzeviczy levele Rummy Károly Györgynek, Lomnic, 1806. febr. 10.

⁵⁹ A körlevélre az országos nyilvánosság előtt Rummy Károly György hívta fel a figyelmet: Berzeviczy Gergelynek ítélete a Magyar nemzeti nyelvnek fenntartása, elterjedése és kiművelése szükségéről. *Hasznos mulatságok*, 1832. II. 395. Rummy cáfolni akarta barátja, Berzeviczy nemzeti közömbösségéről szóló híreket. Rummy szerint „Berzeviczy Gergely csak azért adta ki könyveit és számos értekezéseit német és deák, nem pedig magyar nyelven, mivel, mint én is, ki a Szepességben születvén s lakván, nem tökéletesen beszélt és írt magyarul, s mivel nemcsak a magyarok, hanem a németek és tótok közt is kívánt olvasókra találni”. A körlevelet 1808-ra datálta, valójában 1807-ből való, mint ezt Cházár András ráírta az ő hagyatékában fennmaradt példányra. Evangélikus Levéltár, AGE, III. e. 306. 118. v.

⁶⁰ Wertheimer Ede: *Az 1807-ik évi magyar országgyűlés*. *Századok*, 1896. 305.

⁶¹ MOL, P 53. 129. cs. 99. sz.

⁶² Gregor von Berzeviczy: *Etwas über Nationen und Sprachen*. *Archiv*, 1817. jún. 60–11. 287–289. A cikk fogalmazványainak lelőhelye: Magyar Országos Levéltár (továbbiakban: MOL), P 53 Berzeviczy család, 130. cs. 128. sz.

⁶³ MOL, P 53. 129. cs. 94. t. 4/v.

⁶⁴ MOL, P 53. 129. cs. 94. t. 5/v.

⁶⁵ MOL, P 53. 129. cs. 94. t. 7.

⁶⁶ MOL, P 53. 129. cs. 94. t. 11.

⁶⁷ MOL, P 53. 129. cs. 94. t. 14.

⁶⁸ MOL, P 53. 129. cs. 94. t. 19/v.

⁶⁹ MOL, P 53. 129. cs. 94. t. 22/v.

⁷⁰ MOL, P 53. 129. cs. 94. t. 28/v.

⁷¹ Gregorius Berzeviczy: *De Oeconomia Publico-Politica*. Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára (továbbiakban: OSZKK), Quart. Lat. 2431. 5., 12.; V.ö. *Berzeviczy Gergely élete és művei*, 6., 14., és Berzeviczy Gergely: *A közgazdaságról*. Bp., 2006. 29., 37.

⁷² Berzeviczy: *Nachrichten*, 205.

⁷³ MTAKK, MIL 4-11. Berzeviczy levele Teleki Lózlóak, Lomnic, 1815. ápr. 4.

⁷⁴ MOL, P 53. 79. cs. An und für meinen Sohn Titus Eduard Berzeviczy (fogalmazvány) 457.

- ⁷⁵ *Manent: Politikai filozófia*, 330.; Vö. Jean-Jacques Rousseau: *Oeuvres complètes. III.* Szerk. Szerk. Bernard Gagnebin, Marcel Raymond. Paris, 1964. 536.
- ⁷⁶ Tocqueville Elek: *A demokratia Amerikában. IV.* Ford. Fábián Gábor. Buda, 1841. 216–217. Robert O. Paxton: *The Anatomy of Fascism*. London, 2004. 4. a Tocqueville idézet első részével a fasizmust jellemezte, a másodikat elhagyta, talán nem akarta zavarni olvasója tájékozódóképességét.
- ⁷⁷ Miskolczy: A hungarus-tudat, *Limes*, 71–96.
- ⁷⁸ Pukánszky: i. m. 22.
- ⁷⁹ Hunfalvy Pál: Emlékezés Késmárcra (Az Atheneum 1841-ki folyamában). *Tanulmányok*. Bp., 1873. 49.
- ⁸⁰ G.: A Szent Hajdan Gyöngyei. *Kritikai Lapok*, 1831. I. 13–21.
- ⁸¹ Rummy Károly: A magyar hazafi, egri érsek Pyrker László, mint német költőnek s írónak védelmezése, Cicero szavaival a kritikai lapok ellen. *Hasznos multságok*, 1833. I. jún. 15. sz. 378.
- ⁸² Rummy Károly: Ellentmondás. *Atheneum*, 1841. ápr. 22. 48. sz. 767.
- ⁸³ OSZKK, Oct. Hung. 240. Rummy Károly György „Sollen wir Magyaren werden?” könyvecské szerzőjének némely hibás állításainak megcáfolása. 33–34.
- ⁸⁴ *Kazinczy Ferenc levelezése. XVI.* Szerk. Váczy János. Bp., 1906. 395.
- ⁸⁵ Rummy Károly: Válasz Tóth Lőrincz urnak. *Hírnök*, 1840. szept. 7. 72. sz.
- ⁸⁶ A természetjog. Paradoxon Csaplovicstól. *Századunk*, 1838. jún. 26. 8. sz.
- ⁸⁷ Csaplovics: Ki a jurista? *Századunk*, 1838. okt. 18. 84. sz.
- ⁸⁸ *Századunk*, 1838. nov. 12. 91. sz.
- ⁸⁹ Rummy Károly: Tanuló ifjak játékszini gyakorlása Esztergomban. *Hasznos multságok*, 1833. II. aug. 7. 11. sz. 84.
- ⁹⁰ Rummy: Válasz, *Hírnök*, 1840. 72. sz.
- ⁹¹ *Kossuth Lajos iratai. X.* Szerk. Kossuth Ferenc. Bp. 1904. 100.
- ⁹² Vay József válasza (Reflexiones ad recensione operis Piringeriani Ephemeridibus Viennensibus, Anno 1816. Nris 104 et sequent. insertam) csak az OSZK-ban három példányban maradt fenn. Ezek jelzete: Quart. Lat. 2163, 2376, 2586. Az első jelzet alatti Jászay Pál gyűjteményéhez tartozott. Érdekessége a possessor 1838. október 25-i bejegyzése, mely szerint Stetner Máté udvari tanácsos „bizodalmasan közölte velem”, hogy a kék tollal Vay írt bele a szövegbe. Idézetünkben is módosított Vay József, aki először nyilván diktálta szövegét, majd javította: Illud clarum esse videtur, genium seculi, reformationem, si quae in quibusdam suscipienda videretur, non per coercionem libertatis et immunitatum jam lege stabilitarum, non per constitutionis ruina, sed per personalis ac proprietatum securitatis, pro ratione conditionis singulorum, ampliore ad omnes Regni Incolas extensionem <posse obtineri> poscere. [ez utóbbi szó kétkkel] Quart. Lat. 2163. 12.
- ⁹³ Marczali: *Hungary*, 234.
- ⁹⁴ MOL, A 39 Magyar Királyi Kancellária, általános iratok, 1805:8967.
- ⁹⁵ Révész Imre: Kossuth és a Függetlenségi Nyilatkozat. *Emlékkönyv Kossuth Lajos születésének 150. évfordulójára. I.* Bp. 1952. 440.
- ⁹⁶ Miskolczy Ambrus: *Kossuth Eperjesen. Carlowsky Zsigmond és Greguss Mihály jogbölcslete.* Bp., 2007.
- ⁹⁷ Szabad György: *Kossuth irányadása.* Bp., 2002.
- ⁹⁸ Miskolczy Ambrus: Leopold Max Moltke és Kossuth Lajos. *Alföld*, 1977. 9. sz. 20–24.
- ⁹⁹ Kossuth Lajos: *Irataim az emigrációból. II.* Bp., 1881. (CD)
- ¹⁰⁰ Miskolczy Ambrus: Erdély a forradalomban és a szabadságharcban (1848–1849). *Erdély története III.* Főszerk., Köpeczi Béla. Szerk. Szász Zoltán. Bp., 1986, 1330.
- ¹⁰¹ *Milyen nemzetet az emberiségnek? Kazinczytól Kossuthig – Széphalomtól Turinig.* Bp., 2012.
- ¹⁰² Gogolák: i. m. 129.
- ¹⁰³ Miskolczy Ambrus: *A legendák varázsa. Jules Michelet kelet-európai mítoszai és a magyar-mórán párbeszéd a 19. század derekán.* Bp., 2000. 170–210.
- ¹⁰⁴ Hermann Róbert szíves közlése.
- ¹⁰⁵ Horváth Zoltán: *Teleki László. II.* Bp., 1964. 264–280.
- ¹⁰⁶ Spira György: *Kossuth és alkotmányterve.* Debrecen, 1989. 56.
- ¹⁰⁷ Miskolczy Ambrus: *A magyar demokratikus kultúra „eredeti jellegzetességeiről” 1790–1849.* Bp., 2006. 119.

¹⁰⁷ Szemere Bertalan miniszterelnök emlékiratai az 1848/49-i magyar kormányzat nemzetiségi politikájáról. Szerk., Szüts Iván. Bp., 1941.

¹⁰⁸ Szemere Bertalan miniszterelnök emlékiratai, 116.

¹⁰⁹ Szemere Bertalan miniszterelnök emlékiratai, 15.

¹¹⁰ Szemere Bertalan miniszterelnök emlékiratai, 119.

¹¹¹ Lengyel Tamás: A magyar emigráció és a nemzetiségek Világos után. *Apollo*, 1937. 2. sz. 147.

¹¹² Miskolczy Ambrus: Gyulay Lajos és világa. In: *Gyulay Lajos naplói. I.* Bp., 2003. 313.

¹¹³ Miskolczy Ambrus: Andrassy és Concha. Előkészületben.

¹¹⁴ C. A. Macartney: *The Habsburg Empire*. London, 1969. 560.

¹¹⁵ Alan Sked: *The Decline and Fall of the Habsburg Empire 1815–1918*. London, 2001. 269–274.

¹¹⁶ <http://mek.niif.hu/04800/04882/html/szabadku0182.html> (2013-1-1)

¹¹⁷ Miskolczy Ambrus: *Milyen nemzetet az emberiségnek?* Bp., 2012.

¹¹⁸ Miskolczy Ambrus: *A zsidóemancipáció Magyarországon 1849-ben*. Bp., 1999.; Uő.: *Horn Ede (1825–1875) A magyar-zsidó nemzeti identitás forrásvidékén*. Máriabesnyő–Gödöllő, 2007.

¹¹⁹ Katus László: *Sokszólamú történelem*. Pécs, 2008. 348.

¹²⁰ Zay Károly: Javaslat a uniói alválasztmányok, magyarországi két protestáns felekezet egyesítése módjáról és eszközeiről. Pozsony, 1846. 14.

¹²¹ Miskolczy Ambrus: *Románok a történeti Magyarországon*. Bp., 2005.

¹²² Iuliu Maniu: *Patria de lux*. [h. n.] 2001. 16.

¹²³ Octavian Goga: Încă odată Alba Iulia. Biblioteca Academiei Române, București, Ms. r. 4090. 31.

¹²⁴ Jovan Dučić: *Rapoarte diplomatice din București (1937–1939)*. București, 1998. 34. A követ nyilván a pusztaszeri gyűléstől számította az ezer évet.

¹²⁵ Dan A. Lăzărescu: *Confesiuni*. Oradea, 1997. 137.

¹²⁶ Ivor Porter: *Operațiunea „Autonomus”*. București, 1991. 123.

¹²⁷ Ioan Scurtu: *Iuliu Maniu*. București, 1996. 72.

¹²⁸ Lucian Boia: *De ce este România altfel?* București, 2012. 50.

¹²⁹ Apostol Stan: *Iuliu Maniu*. București, 1997. 509.

¹³⁰ Ioan Slavici: *Fragmente*. Biblioteca Națională, Colecții speciale. București, Ms. 21246.

¹³¹ Miskolczy Ambrus: „Hazaárulók” nagyító alatt. *Valóság*, 2011. 6. sz. 109–112.

¹³² Lucian Boia: *Istoriile mele*. București, 2012. 188.

¹³³ Marczali Henrik: *Magyarország története*. Bp., 1998. 21.

¹³⁴ Miskolczy Ambrus: „Tiszta forrás” felé... Közelítések Bartók Béla és a *Cantata profana* világához. Bp., 2011.

¹³⁵ Miskolczy Ambrus: *Szellem és nemzet. Babits Mihály, Eckhardt Sándor, Szekfű Gyula és Zolnai Béla világáról*. Bp., 2001.

¹³⁶ Bajcsy-Zsilinszky Endre: A másik Werbőczy. *Szép Szó*, 1936. szept. 379.

¹³⁷ Cioran: *Cahiers 1957–1972*. Paris, 1997. 583.

¹³⁸ Megjelent: *Valóság*, 2012. LV. évf. 6. sz. 10–27. A jelen dolgozat kivonata a 18. századi erdélyi népösszeírásokat és népszámlálást feldolgozó forráskiadvány bevezetőjének, amely a 85962 sz. nemzetközi OTKA-pályázat keretében készült el. (*Jozefinizmus Tündérországban. Erdély történeti demográfijának forrásai a XVIII. század második felében*. Bp., 2013. = *Erdély történeti demográfijának forrásai a XVIII. század második felében. I–III.* [a statisztikai táblákat készítette E. Varga Árpád, a bevezetést és a források magyarázatát írta Miskolczy Ambrus] Csíkszereda, 2013.) A jelen dolgozat rövid változata elhangzott a 2011-es kolozsvári hungarológiai kongresszus 18. századi szekciójában. (Varga E. Árpád életművére lásd: <http://www.kia.hu/konyvtar/erdely/nepes.htm#rdkepek>)

¹³⁹ OSZKK (Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára), Levelestár, 1801. szept. 12.

¹⁴⁰ Michael Conrad von Heidendorf: *Eine Selbstbiographie*. *Archiv des Vereines für siebenbürgische Landeskunde*, XVIII. 1883, 157.

¹⁴¹ MOL (Magyar Országos Levéltár), Erdélyi Udvari Kancellária, B2 1785:5279.; 1786: 6878

¹⁴² Wien, KA, (Kriegsarchiv), HKR (Hofkriegsratsakten) 1766 Dez. -891., 1767 -27 Apr. -160.

¹⁴³ Halmágyi István naplói és iratai. Szerk. Szádeczky Lajos. Bp. 1906. 325.

¹⁴⁴ MOL, P 245 Festetics család, 12. cs. 18. t.

¹⁴⁵ MOL, Erdélyi iratok, R 298 18. cs. A jelentés címe: Aufgeklärter Stand des Groß Fürstenthum Siebenbürgens, was dabey dem allerhöchsten Intereß abtraglich, und dem Dienst nachtheilig, auch wie denen mangeln zum gedeyllichen besten abgeholfen werden könnte? Ez a jelentés eredeti szövege, de mellékletek nélkül. A jelentés másolatából közöl Carl Göllner: *Die siebenbürgische Militärgrenze*. München, 1974, 188–191.

¹⁴⁶ KA, HKR 1767-27-Nov. Az „Aufgeklärter Stand Siebenbürgens eigenhändig eingesandt” jelentés másolatban maradt fenn, viszont mellékletekkel.

¹⁴⁷ KA, K VIIk 341e. Historisch-Politische Beschreibung des Groß Fürstenthums Siebenbürgen. (oldalszámozás nélkül)

¹⁴⁸ A Hadik jelentés görögkeletiekre és görög katolikusokra vonatkozó 1766-os létszámaikat, mint 1772-es számokat adja meg Johann Michael Ballmann (*Statistische Landeskunde Siebenbürgens im Grundrisse*. Hermannstadt, 1801. 55. old.), 1766-ra vonatkozóan (i. m. 47. old.) pedig a Hadik jelentéssel részben egyező, részben azoktól eltérő számokat ad meg: római katolikusok 93 135, reformátusok 140 043, evangélikusok 130 884, unitáriusok 28 647, görög katolikusok 116 958, görögkeletiek 444 219.

¹⁴⁹ Kosáry Domokos: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Bp., 1996.

¹⁵⁰ Marczali Henrik: *Magyarország története II. József korában*. II. Bp., 1885. 382.

¹⁵¹ Marczali: *Magyarország története II. József korában*. II., 383.

¹⁵² Hajdu Lajos: *II. József igazgatási reformjai Magyarországon*. Bp., 1982.; Antal Szántay: *Regionalpolitik im alten Europa*. Bp., 2005.

¹⁵³ Charles Kecskeméti: *Notes, rapports et témoignages français sur la Hongrie 1717–1809*. Paris, Budapest, Szeged, 2006. 123.

¹⁵⁴ Derek Beales: *Joseph II. I*. Cambridge, 1987. 488.; Derek Beales: *Joseph II. II*. Cambridge, 2009. 364.

¹⁵⁵ Őri Péter: Hatalom és demográfia. II. József népszámlálása Magyarországon. II. *Történeti Demográfiai Évkönyv*, 2003, 111.; Pozsgai Péter: II. József népszámlálása Abaúj és Torna megyében. *Történeti demográfiai évkönyv 2004*. 97.; Faragó Tamás: Az első magyarországi népszámlálás fennmaradt forrásanyaga. (Egy forráskiadási munka tanulságai). *Demográfia*, 2010. 4. sz. 315–372.

¹⁵⁶ Őri: Hatalom és demográfia, *Történeti Demográfiai Évkönyv*, 2003, 99.

¹⁵⁷ MOL, B 2 1785: 7932

¹⁵⁸ Anton Tantner: Die Quellen der Konskription. *Quellenkunde der Habsburgermonarchie (16.–18. Jahrhundert)*. Szerk. Josef Pauser, Martin Scheutz, Thomas Winkelbauer. München, 2004, 203. (homepage.univie.ac.at/...tantner/publikationen/Tantner_QuellenderKonskription.pdf – letöltés: 2011-04-27)

¹⁵⁹ MOL, Erdélyi Gubernium, általános iratok, F 46 1788:2196

¹⁶⁰ MOL, F 46 1788:9512

¹⁶¹ OSZKK, Fol. Germ. 304. Opus-Izdenczy. 11.

¹⁶² Cluj, Arhivele Naționale, Familia Bánffy, 1216. 44.

¹⁶³ MOL, B 2 1788:15781

¹⁶⁴ Hajnal István: *Az újkor története*. Bp., 1988, 544.

¹⁶⁵ Petru Suci: *Poporațiunea Ardealului și simțul realităților social-economice*. Cluj, 1925, 7., 16., 20.

¹⁶⁶ Constantin Argetoianu: *Însemnări zilnice. IX*. București, 2008, 291.

¹⁶⁷ Kosáry Domokos: Az oláh bevándorlás. *Magyar Szemle*, 1940. XXXIX. köt. 4. (158. sz.) 246–253.

¹⁶⁸ OSZKK, Levelestár, Jancsó Benedek levele Jakab Ödönhöz, 65. 1892. ápr. 24.

¹⁶⁹ MTAKK (Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Kézirattár), Ms. 5162/502. Jancsó Benedek levele Márki Sándornak. 1892. márc. 27.

¹⁷⁰ Jakó Zsigmond: *Újkori román települések Erdélyben és a Partiumban. Magyarok és románok. I*. Szerk. Deér József, Gáldi László. Bp. 1943. 563–564.

¹⁷¹ „E nagy mértékű kivándorlás [a fejedelemségekből, azaz: Erdélybe való bevándorlás] okozta, hogy a románság száma csak magában a történeti Erdélyben 1700-tól 1761-ig 250 000-ről 547 000-

re emelkedjék és a következő húsz évben (1784) 238 000-rel gyarapodva, 785 000-re növekedjék.” Ladihay Vincze [álneven Jancsó Benedek:] *Erdély története*. Cluj-Kolozsvár, 1923, 213.

¹⁷² Miskolczy Ambrus: Jancsó Benedek levelét megírta. Megjelenésre előkészületben.

¹⁷³ Fernand Braudel: *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II*. Paris, 1966, 155.

¹⁷⁴ A konkrét számokat és forrásait lásd forráskiadványunknak *A népszámlálásból kimaradt határőrvidéki népesség* című táblázata bevezetőjében.

¹⁷⁵ Varga E. Árpád: *Erdély etnikai és felekezeti statisztikája 1850–1992. I–V. Bp., Csíkszereda, 1998–2002.; Uő: Erdély etnikai és felekezeti statisztikája 1850–1992. Helységnevtár*. Csíkszereda, 2002.

¹⁷⁶ Forrás és megjegyzés: MOL, B2 Acclusa, 3122. cs. (Határőr és római katolikus összeírás 1786); B2 1786:14550 (Római katolikus plébániaösszeírás 1786); a készülő mű I. kötet (Varga E. Árpád becslése; 1785-ös népszámlálás prov. jogi népesség) a készülő mű II. kötet (Római katolikus plébániaösszeírás 1790) A csillaggal jelölt helységek több kisebb helységet is magukba foglalnak, lásd a készülő mű megfelelő kötetében a megfelelő helységek adatsorához fűzött megjegyzéseket.

¹⁷⁷ MOL, Kolozsvári kerületi biztosság, F 275 1788:1213

¹⁷⁸ Miskolczy Ambrus: Teleki László szereplése a reformkori Erdély politikai életében. *Teleki és kora*. Szerk.: Praznovszky Mihály és Rozsnyói Ágnes. Salgótarján, 1987, 61–89.

¹⁷⁹ Miskolczy Ambrus: *Eszmék és téveszmék*. Bp., 1994, 174.

¹⁸⁰ Miskolczy Ambrus: *Eposz és történelem. A Cigányiász avagy a cigánykép és az önkép megjelenítése a magyar és román irodalomban*. Bp., 2008, 55–60.

¹⁸¹ Miskolczy Ambrus: *A brassói román levantei kereskedőpolgárság kelet–nyugati közvetítő szerepe (1780–1860)*. Bp., 1986.

¹⁸² Emanuel Turczynski: *Konfession und Nation*. Düsseldorf, 1976.

¹⁸³ MOL B 2 1784:2481

¹⁸⁴ MOL B 2 Acclusa 3121. cs.

¹⁸⁵ MOL, B 2 1773:1594

¹⁸⁶ Andreas Thorwächter: Kirchen und Schul Etat der Unitarier in Siebenbürgen. *Siebenbürgische Quartalschrift*, 1797, 3.

¹⁸⁷ Csetri Elek, Imreh István: *Erdély változó társadalma 1767–1821*. Bukarest, 1980, 76.

¹⁸⁸ Csetri, Imreh: *Erdély változó társadalma*, 21.

¹⁸⁹ Kövály László: *Erdélyország statisztikája*. Kolozsvár, 1847, 203.

¹⁹⁰ Miskolczy Ambrus: Erdély a reformkorban (1830–1848). *Erdély története III*. Főszerk.: Köpeczi Béla. Szerk.: Szász Zoltán. Bp., 1986, 1194–1213.

¹⁹¹ Marton József: Márton Áron, Erdély püspöke. <http://www.hhrf.org/gyrke/ma/elete.html> (2011-08-16)

¹⁹² Megjelent: *Eruditio – Educatio*, 2012. 7. évf. 1. sz. 3–17.

¹⁹³ *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. III*. Főszerk. Benkő Loránd. Bp., 1976. 360.

¹⁹⁴ Derek Beales: The idea of Reform in British Politics, 1829–1850. *Reform in Great Britain and Germany 1750–1850*. Szerk. T. C. W. Blanning, Peter Wende. Oxford, 1999. 160.

¹⁹⁵ „Egy jól elrendelt társaságban a privatusok javának világos, elhatározott, szoros törvény által kell a sajtó visszaélése ellen biztosságra helyeztetődni. De megadja-e a censura ezen biztosságot! Teljességgel ne, én s velem az egész világ is úgy tapasztaljuk, hogy a censura nem sokat szokott az individuumok személyes becsületére vigyázni. Egyedüli célzása a censurának az volt, s az marad, hogy azon principiumok ellen, mellyek a hatalmasabb résznek sajátjai, semmi se nyomtatódjon, minden egyéb kívül fekszik a censura gondjain. Nálunk de facto törvény nélkül oly szoros censura gyakoroltatik, hogy amint országunk két érdemes mágánásainak a »Reform« és »Előítéletek ellen« című alatt kiadni célzott, de még a censura törlései után is ordonnancz módjára elnyomott munkái bizonyítják, erősebb censurát képzelni is alig lehet, mégis ki nem emlékezik azon gyalázatos penna harcra, melly a belletristák, szógyártók és grammatikusok serege között a résztvevő feleknek undok mocskoltatásával, gyaláztatásával a publicum undorodásáig szabadon és gátlás nélkül gyakoroltatott.” KLÖM, VI. CD Arcanum.

¹⁹⁶ Adó és két garas, Politikai programtörödékek. CD Arcanum.

¹⁹⁷ Huszti Dénes: Kazinczy és Berzeviczy Gergely vitája a jobbágyciklásról. *Katolikus Szemle*, 1938. 6. sz. 345–346.

¹⁹⁸ Révai József: Kölcsey Ferenc. [1938]. Uő.: *Válogatott irodalmi tanulmányok*. Bp., 1960. 8–11.

¹⁹⁹ Szauder József: Bevezetés. Kazinczy Ferenc: *Válogatott művei*. I. Szerk. Szauder József. Bp., 1960. LXXX.

²⁰⁰ Sinkó Ervin: *Magyar irodalom*. I. Novi Sad, 1963. 251.

²⁰¹ Kosáry Domokos: Napóleon és Magyarország. [1971]. Uő.: *A magyar és európai politika történetéből*. Bp., 2001. 246–250. A feudális nacionalizmus fogalmának történetéhez Miskolczy Ambrus: *Felvilágosodás és liberalizmus között. Folyamatosság vagy megszakítottság? Egy magyar történetészvita anatómiája*. Bp., 2007.

²⁰² Berzeviczy Gergely életírása. *Tudományos Gyűjtemény*, 1822. V. k. 63–72.

²⁰³ Uo. 69.

²⁰⁴ Miskolczy Ambrus: *Kossuth Eperjesen. Carlowsky Zsigmond és Greguss Mihály jogbölcselete*. Bp., Állami és Jogtudományi Kar, 2007.

²⁰⁵ Zsigmond Gábor: Berzeviczy Gergely és Kazinczy Ferenc vitája a parasztok állapotáról Magyarországon. *Valóság*, 1975. 4. sz. 77–91.

²⁰⁶ Kosáry: *A magyar és európai politika*, 285. szerint Zsigmond Gábor tanulmánya „éppen a lényegét hagyva ki”; nem vette észre, hogy „a tanulmányunkban szereplő politikai, világnézeti tendenciák csaptak itt össze” — ami annyiban igaz, hogy az inkriminált szerző magával a vitával foglalkozott, és az érvelések szerkezetével, valamint minőségével, és a vita magas színvonalát tartotta olyan hagyománynak, amely a magyar tudományt kötelezi... A szerző aztán elhagyta Magyarországot.

²⁰⁷ Moritz Csáky: *Von der Aufklärung zum Liberalismus*. Wien, 1981. 169.; vö. Kecskeméti Károly: *Magyar liberalizmus 1790–1848*. Bp., 2008. 276.

²⁰⁸ Fried István: *Az érzékeny neoklasszicista. Vizsgálódások Kazinczy Ferenc körül*. Sátorlajújhely–Szeged, 1996. 45. A leegyszerűsítő szemlélet ellenében sürgeti a vita háttérének feltárását.

²⁰⁹ *Naplók, följegyzések, röpiratok. A magyar jakobinusok iratai*. III. Szerk. Benda Kálmán. Bp., 1952. 331.

²¹⁰ [Berzeviczy:] Ueber den ungarischen Reichstag vom Jahre 1802. *Magazin*, 117.

²¹¹ [Berzeviczy Gergely:] Über das Ungrische Militär System. 1806. OSZKK, Fol. Germ. 864. 1–2. (A címet Berzeviczy írta rá a kézíratra, amelybe itt-ott bele is javított. Ennek a tisztázatnak az előzetes fogalmazványa a szerző kézírásával ugyancsak az OSZKK-ban található, jelzete: Fol. Germ. 1157.)

²¹² Wertheimer Ede: Az 1807-ik évi magyar országgyűlés. *Századok*, 1896. 305.

²¹³ *De commercio et industria Hungariae*. Leutschovia, 1797.

²¹⁴ MOL, P 53. 129. cs. 99. sz. 2.

²¹⁵ MOL, P 53. 136. cs. 34. sz. 42.

²¹⁶ *Megbíráltak és bírálók*. Szerk. Mályuszné Császár Edit. Bp., 1985. 148.

²¹⁷ MOL, P 53. 126. cs. 38. sz. Berzeviczy Gergely levele Fejes Jánosnak, Lőcse, 1808. dec. 24.

²¹⁸ *Megbíráltak és bírálók*, 149.

²¹⁹ MTAKK, MIL 4-19/II. Genersich János levele Rummy Károly Györgynek. 1811. aug. 17.

²²⁰ MOL, A 39. 1812:8577., 13489

²²¹ MOL, A 39. 1804:8103., 1812:9108.

²²² Franciscus Schlachta de Zadjel: De nexu inter dominos et colonos in Hungaria. OSZKK, Quart. Lat. 3976.

²²³ MOL, A 39. 1813:1925.

²²⁴ *Berzeviczy Gergely élete és művei*, 297.

²²⁵ Kazinczy Ferencnek vélekedése az alsóbb iskolák organisatiója dolgában. Széphalom, 1816. MTAKK, M. Irod. lev. 4–119.

²²⁶ *Kazinczy Ferenc levelezése*. (továbbiakban KFL) XXII. 239–244.

²²⁷ MOL, P 53. 131. cs. 150. sz. 13–14.

²²⁸ KFL X. 174.

²²⁹ KFL XV. 33.

²³⁰ *Erdélyi Múzeum IX*. Pest, 1817. 189.

²³¹ *Erdélyi Múzeum IX*. Pest, 1817. 189–190.

²³²MTAKK, Vegyes 4–69. Versuch einer unbefangenen und unparteiischen kritischen Charakteristik des Geistes der ungarischen Commentatoren über das ungarische Privatrecht von Werbőczy bis auf Kelemen und Kövy und ihre Nachfolger.

²³³KFL XV. 330.

²³⁴Gregor von Berzeviczy: Etwas über Nationen und Sprachen. *Archiv für Geographie, Historie, Staats- und Kriegskunst*, 1817. jún. 60–11. 287–289. A cikk fogalmazványainak lelőhelye: MOL, P 53 130. cs. 128. sz.

²³⁵KFL XV. 17–19.

²³⁶[Kazinczy Ferenc:] Freymüthige Berichtigungen der Abhandlung des Herrn Gregor von Berzeviczy de conditione indoleque rusticorum in Hungaria. *Archiv*, 1817. jan. 22. 9–10. sz. 33–38.; Gregor von Berzeviczy: Antwort, auf die Berichtigungen meiner Abhandlung. *Archiv*, 1817. szept. 12. 109–110. sz. 441–445.

²³⁷Rousseau: *Contrat social ou principes du droit politiques*. Paris, [é. n.] Garnier, 259.

²³⁸Kosáry Domokos: Napóleon és Magyarország. *Századok*, 1971. 3. sz. = Uő.: *Napóleon és Magyarország*. Bp., 1977. = Uő.: *A magyar és európai politika történetéből*. Bp., 2001. 163–286.

²³⁹Sinkó Ervin: *Magyar irodalom. I.* Novi Sad, 1963. 245.

²⁴⁰Sinkó: *Magyar irodalom*, 192.

²⁴¹KFL XVII. 70.

²⁴²Norman Hampson: *The Enlightenment*. London, 1990. 209.

²⁴³Horváth Mihály: *Huszonöt év Magyarország történelméből. 1823–1848*. Bp., 1886. 67–68.

²⁴⁴*Pierre Manent: Politikai filozófia felnőtteknek*. Ford. Kende Péter. Bp., 2003. 160.

²⁴⁵Kemény Zsigmond: *Tanulmányai. II.* Pest, 1870. 341.

²⁴⁶Fenyő István: *A centralisták*. Bp., 1997. 240–246.

²⁴⁷Révész Imre: Kossuth és a Függetlenségi Nyilatkozat. *Emlékkönyv Kossuth Lajos születésének 150. évfordulójára. I.* Bp. 1952. 440.

²⁴⁸Kemény Zsigmond: *Tanulmányai. I.* Pest, 1870. 326.; *II.* 347.

²⁴⁹*Juhász Gyula: Összes művei. V.* Szerk. Péter László. Bp., 1968. 262.

²⁵⁰Cluj, Arhivele Naționale, Torma Miklós. 66. 662. f.: Ferenczy József levele Torma Miklósnak, Bp., 1918. aug. 27.

²⁵¹MTAKK, RUI 2-1.

²⁵²PIM, V.4615/7.

²⁵³Pulszky Ferenc: *A magyar jakobinusok. I.* Pest, 1862. 139., 143.

²⁵⁴*Kossuth Lajos iratai. IX.* Bp., 1902. 235–236. „Bizony mondom, még Nero sem lehetett egészen oly erkölcsi torzalak mint aminőnek Tacitus festi. Különben én nem ítélteték határozottan Fraknoi műve felett. Sem a tárgyba nem vagyok avatott, sem az író személyiségét, jellemét nem ismerem. Csak ismételhetem, hogy reám a mű kellemetlenül hatott. Úgy látszott nekem, hogy hiányzik belőle a »caritas« (furcsa, hogy a magyarnak nincs erre szava, épp úgy mint a »Keuschheit«-ra sincs – még majd azt mondhatják rólunk, hogy sem a caritasról, sem a Keuschheitről nincs fogalmunk, mert ha volna, szavunk is volna reá).”

²⁵⁵Kazinczy Ferenc: Hadadi gróf Wesselényi Ferencz, Muránynak örököse. *Felső Magyar Országi Minerva*, 1827. 4. k. 1387–1389.

²⁵⁶Megjelent: Mituri, modele, utopii: „Istoria Transilvaniei” 1848–1849. *In honorem Paul Cernovodeanu*. Szerk. Violeta Barbu. București, 1998. 227–236. (magyar változat: „Arról, amit az Erdély történetében írtunk...”, *Aetas*, 1992. 150–157.)

²⁵⁷Miskolczy Ambrus: Arról, amit az Erdély történetében írtunk... (Mítoszok és modellek között: Erdély 1848–49-ben). *Aetas* 1992. 1-2. sz. 150–157.

²⁵⁸Thomas Nipperdey: *Deutsche Geschichte 1800–1866*. München, 1984.

²⁵⁹François Furet: *Penser la révolution française*. Paris, 1978.

²⁶⁰J. C. D. Clark: *Revolution and Rebellion. State and Society in the Seventeenth and Eighteenth Centuries*. Cambridge, New York, 1986.

²⁶¹Miskolczy Ambrus: Erdély a forradalomban és a szabadságharcban (1848–1949). In: *Erdély története*. Főszerk.: Köpeczi Béla. III. Bp., 1986. 1390.; K. Marx: *Însemnări despre români*. Szerk.: A. Ogetea, S. Schwann. București, 1964.

- ²⁶² Miskolczy Ambrus: Henri H. Stahl – a kelet-európai népért egy román szociológus–történész kutatója. *Ethnographia*, 1984. 3. sz.; Henri H. Stahl: *A régi román falu és öröksége*. Bp., 1992.
- ²⁶³ Rod Aya: *Theories of Revolution Reconsidered. Contrasting Modells of Collective Violence. Theory and Society*, 1979. 1. sz.
- ²⁶⁴ Csetri Elek – Imreh István: *Erdély változó társadalma 1767–1821*. Bukarest, 1980. 70.
- ²⁶⁵ Jancsó Benedek – Márki Sándornak, Bukarest, 1892. III. 27. MTA Kézirattár, Ms. 5162/502.
- ²⁶⁶ Uo. Ms. 5162/545.
- ²⁶⁷ Jancsó Benedek: *A román nemzetiségi törekvések története és jelenlegi állapota. I–II*. Bp., 1896, 1899.
- ²⁶⁸ *A magyar nemzet története*. X. Szerk.: Szilágyi Sándor. Bp., 1898.
- ²⁶⁹ Jászi Oszkár: *A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés*. Bp., 1912.
- ²⁷⁰ Silviu Dragomir: *Studii ş documente privitoare la revoluția românilor din Transilvania din anii 1848–1849. I–III., V*. Cluj-Sibiu, 1944–1946.
- ²⁷¹ Mircea Eliade: *Aspects du mythe*. Paris, 1963.; Ivan Strenski: *Four theories of Myth in Twentieth-Century History. Cassirer, Eliade, Levi-Strauss and Malinowski*. London, 1987.
- ²⁷² Miskolczy Ambrus: Iorga-paradoxonok. *Tiszatáj*, 1991. 2. sz., Uő: *Eszmék és téveszmék*. Bp. 1994. 147–177.
- ²⁷³ D. Prodan: *Răscoala lui Horea. I–II*. București, 1984.
- ²⁷⁴ Uő.: *Supplex Libellus Valachorum*. București, 1967.
- ²⁷⁵ Silviu Dragomir: *Avram Iancu*. București, 1965.; Egyed Ákos: *Háromszék 1848–1849*. Bukarest, 1978.
- ²⁷⁶ I. Sterca-Șuluțiu: Din istoria munților apuseni. *Gazeta Transilvaniei*, 1891. 18.
- ²⁷⁷ Miskolczy Ambrus: Erdély a forradalomban... *Erdély története*, 1805–1806.
- ²⁷⁸ Miskolczy Ambrus: Teleki László szereplése a reformkori Erdély politikai életében. In: *Teleki és kora*. Szerk.: Praznovszky Mihály, Rozsnyói Ágnes. Salgótarján, 1987.
- ²⁷⁹ *Emlékek, szenvedélyek, szenvedélyek*. (Ismeretlen erdélyi emlékiratok.) Szerk.: Miskolczy Ambrus (előkészületben).
- ²⁸⁰ Makkai László: *Magyar–román közös múlt*. Bp., 1948. 222.
- ²⁸¹ MTAKK Ms. 5388/61–62.
- ²⁸² Hajnal István: *A Batthyány-kormány külpolitikája*. Bp. 1957.; ua. Az előszót írta és sajtó alá rendezte: Urbán Aladár. Bp., 1987.
- ²⁸³ MTAKK Ms. 5388/61–62.
- ²⁸⁴ Megjelent: *Aetas*, 2003. 3–4. sz. 261–266. A jelen dolgozat Bukarestben, a Magyar Köztársaság Kulturális Központjában immár hagyományos márciusi kerekasztal-beszélgetésen elhangzott egyik vitaindító előadás magyar változata. (Az első előadást Pelyach István tartotta a Kossuth-kultusz historikumáról.) Az olykor talán sarkítottnak vagy provokatívnak tűnhető fogalmazás a *genius locival* is magyarázható, hiszen szellemes emberek társaságában az ezeréves magyar nemzeti becsület védelme érdekében is le kell vetni a historiográfiai unalom kemény páncélját, és némileg alkalmazkodni kell a román ironia-igényhez, amelyből egyébként nagyszerű művek is sarjadtak.
- ²⁸⁵ Rövid változata: Eltűnt akadémikusok nyomában: Zolnai Béla és a magyar stílus. *Magyar Tudomány*, 1999. 8. sz. 968–976. Jelen dolgozat rövid változata a *Szellem és nemzet. Babits Mihály, Eckhardt Sándor, Szekefű Gyula és Zolnai Béla világáról* (Bp., Napvilág Kiadó, 2001. 248) című könyvemnek.
- ²⁸⁶ Huszár Tibor: *A hatalom rejtett dimenziói*. Bp. 1995. 145–151., 166.
- ²⁸⁷ Benkő László: Zolnai Béla élete és munkássága (1890–1969). Bp. 1990.
- ²⁸⁸ Eckhardt Sándor: *A francia szellem*. Bp. 1938. (továbbiakban: Fsz) MTA Könyvtára (továbbiakban: MTAK), jelzete: 817149
- ²⁸⁹ Zolnai Béla: *A magyar biedermeier*. Bp. [1940.] 10., 174.
- ²⁹⁰ MTAKK, Ms. 4127/630.
- ²⁹¹ MTAKK, Ms. 4135/21. 17.; Zolnai Béla: *A magyar biedermeier*. Bp. 1940. 40.
- ²⁹² MTAKK, Ms. 4135/21. 42.
- ²⁹³ MTAKK, Ms. 4135/21. 2.

- ²⁹⁴ Lackó Miklós: *Sziget és külvilág*. Bp. 1996. 285.
- ²⁹⁵ Poszler György: *Szerb Antal*. Bp. 1973., 102–103., Barta János: Horváth Jánosról – a Fejlődéstörténet kiadása elé. Horváth János: *A magyar irodalom fejlődéstörténete*. Szerk. Korompay H. János. Bp. 1976. 8–11.
- ²⁹⁶ Horváth János: *Aranytól Adyig*. Bp. 1921. 39., 42–43.
- ²⁹⁷ Jászi Oszkár: *Magyar kálvária – magyar föltámadás*. Bp. 1989. 123., 129., 159.
- ²⁹⁸ Hanák Péter: *Jászi Oszkár dunai patriotizmusa*. Bp. 1985. 10.
- ²⁹⁹ Korompay H. János: Horváth János, a tanár és irodalomtörténész. *Holmi*, 1997. július. 7. sz. 974.
- ³⁰⁰ Schweitzer Gábor: „...én ezektől mint »törzsökös« elkülönülni restellnék”. Horváth János levele Eckhardt Sándornak 1939-ben. *Világosság*, 1997. 3. sz. 50–51.
- ³⁰¹ Lackó Miklós: *Sziget és külvilág*. Bp. 1996. 286.
- ³⁰² Juhász Gyula: *Uralkodó eszmék Magyarországon 1939–1944*. Bp. 1983. 44.
- ³⁰³ *Mi a magyar?* Bp. 1939. 73.
- ³⁰⁴ *Mi a magyar?* 85–86. (Amit Babits munkája kéziratában kihúzott, azt ékes zárójelbe tettem.)
- ³⁰⁵ Martin Buber: *Der Jude und sein Judentum*. Köln, 1963. 809.
- ³⁰⁶ Szekfű Gyula: A halottak között. *Magyar Nemzet*, 1941. aug. 31. 198. 5.
- ³⁰⁷ *Mi a magyar?* 11.
- ³⁰⁸ *Mi a magyar?* 489.
- ³⁰⁹ Szekfű Gyula: A nemzeti jellem. *Magyar Nemzet*, 1941. júl. 20. 164. sz. 5.
- ³¹⁰ Szekfű Gyula: Marczali Henrik. *Évkönyv, IMIT*, 1943. 131.
- ³¹¹ Süpek Ottó: Anonymus műve és személye. *Tekintet*, 1992. 4. sz. 6.
- ³¹² *Mi a magyar?* 87–134.
- ³¹³ Jacques Revel: Idegen tükörben. Eckhardt Sándor ma. *Buksz*, 1998. 1. sz. 77.
- ³¹⁴ Jules Michelet: *Oeuvres complètes*. Paris, 1978. VII. 472.
- ³¹⁵ Zolnai Béla: *Az irodalmi gondolat*. Zolnai Béla: *Nemzet és szellemi történet*. Bp., 2009. 156.
- ³¹⁶ Tollhegyről. *Múlt és Jövő*, 1919. nov. 30.
- ³¹⁷ MTAKK, Ms 4152/2.
- ³¹⁸ MTAKK, Ms 4152/2.
- ³¹⁹ Pogány Kálmán: Zolnai Béla dr. [Interjú]. *Nemzeti Újság*, 1932. ápr. 4.
- ³²⁰ MTAKK, Ms. 4120/112.
- ³²¹ OSZKK, Fond 152, Thienamann: Az utókor címére. Margitszigeti napló, 27.
- ³²² MTAKK, Ms. 4138/24.
- ³²³ Zolnai Béla: *Irodalom és biedermeier*. Szeged, 1935. „Szekfű Gyulának barátsággal Anti-Krafftbebing” ELTE BTK Történeti könyvtár, 20153.
- ³²⁴ *Mi a magyar?* 217.
- ³²⁵ MTAKK, Ms. 4127/93.
- ³²⁶ Zolnai Béla: Az író. *Magyar Szemle*, 1943. máj. 256–257.
- ³²⁷ Miskolczy Ambrus: „Mi a magyar?” A nemzetkarakterológia és a nemzeti mitológia válaszútján. *Századok*, 1998. 6. sz. 1263–1304.
- ³²⁸ Lelőhelye: MTAK, 474532
- ³²⁹ MTAKK, Ms. 4136/11. 1–4., 7–8., 13., 44., 56–56., 62–63., 64.
- ³³⁰ Trócsányi György: A magyar nemzeti karakter. Bp. 1940. 16. (MTAK, 814 229)
- ³³¹ Béla Zolnai: Remarques sur la langue hongroise. *Nouvelle Revue de Hongrie*, 1940. Septembre, 210–211.
- ³³² Garázda Péter: Tudósaink életkora, szépirodalmi tudossága. *Magyar Nemzet*, 1941. febr. 20. 9.
- ³³³ Vas István: *Nehéz szerelem. Mért vijjog a saskeselyű? I.* Bp. 1984. 284.
- ³³⁴ Zolnai Béla ismertetéséből újságkivágat. MTAKK, Ms. 4152/6.
- ³³⁵ Ludwig Wittgenstein: *Logikai-filozófiai értekezés. Tractatus logico-philosophicus*. Bp. 1989. 7.
- ³³⁶ Roland Jaccard: Wittgenstein, philosophe de classe d'Hitler et espion soviétique. *Le Monde*, 1988. ápr. 21. 1.
- ³³⁷ Zolnai Béla: *Nyelv és stílus*. Bp. 1957., 294.
- ³³⁸ Zolnai: *Nyelv és stílus*, 293–294.
- ³³⁹ F. Lamennais: *Paroles d'un croyant*. Paris, [é. n.] 24., 31., 70. MTAK, 820720

- ³⁴⁰ Glatz Ferenc: Történetíró, nemzet, társadalom. Szekfü Gyula: *Forradalom után*. Bp. 1983. XXX.
- ³⁴¹ Hannah Arendt: *A totalitarizmus gyökerei*. Bp. 1992. 681.
- ³⁴² Albert Camus: *Essais*. Paris, 1965. 1784.
- ³⁴³ Németh G. Béla: Zolnai Béla: Nyelv és stílus... *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1961. 1. sz. 92–96.
- ³⁴⁴ Martinkó András: Zolnai Béla: Nyelv és stílus... *Magyar Nyelvőr*, 1958. 2. sz. 243–246.
- ³⁴⁵ MTAKK, Ms. 4143/15.
- ³⁴⁶ Zolnai Béla: Voltaire. MTAKK, Ms. 4132/7.
- ³⁴⁷ Zolnai Béla: *Nyelv és hangulat*. Bp. 1964. 293.
- ³⁴⁸ Wittgenstein: i. m. 70.
- ³⁴⁹ Zolnai: *Nyelv és stílus*, 230.
- ³⁵⁰ Zolnai: *Nyelv és stílus*, 231.
- ³⁵¹ Wittgenstein: i. m. 71.
- ³⁵² Jegyzetek nélkül megjelent: *Magyar Szemle*, 2009. 15. évf. 9–10. sz. 91–113.
- ³⁵³ MTAKK, RUI 4-306/110.
- ³⁵⁴ MTAKK, Tört. 2-21. 167. Kazinczy Gábor másolata.
- ³⁵⁵ Pálffy János: *Magyarországi és erdélyi urak. II.* Kolozsvár, 1939. 41.
- ³⁵⁶ Fábri Anna: Sohasem volt ily compact egyetértés. A Kazinczy-ünnep – 1859. *Kegyelet és irodalom*. Szerk. Kalla Zsuzsa. Bp., 1997. 181–185.
- ³⁵⁷ MTAKK, Tört. 2-166.
- ³⁵⁸ Eötvös József: *Arcképek és programok*. Szerk. Fenyő István. Bp., 1975. 132.
- ³⁵⁹ Margócsy István: Magyarok Mózese. (Az 1859-es Kazinczy-ünnepélyek nyelvhasználatáról). *Kegyelet*, 201.
- ³⁶⁰ OSZKK. An. 2973.
- ³⁶¹ Szekfü Gyula: *Magyar történet. V.* Bp. 1936. 311.: „Kossuth a legelső homo novus, az első birtoktalan kisnemes volt, aki az 1790 utáni rendi korszakban vezetés szerepre tett szert.”
- ³⁶² Ady Endre: Van-e magyar nyelv? *Ady Endre a magyar irodalomról*. Szerk. Vezér Erzsébet. Bp., 1956. 313–314.
- ³⁶³ Ady Endre: Ismeretlen Korvin-kodex margójára. 1905. CD Arcanum
- ³⁶⁴ Ady Endre: A béke verebei. 1906. CD Arcanum
- ³⁶⁵ Ady Endre: Jegyzetek a napról (Az érsemjéni botrány). 1906., Jegyzetek a napról (A Petőfi-ház). 1908. CD Arcanum.
- ³⁶⁶ Ady Endre: [A holnap]. (Ady Endre előadása) 1908. CD Arcanum.
- ³⁶⁷ Ady Endre: Szavak a pitvarban. 1910. Uo.
- ³⁶⁸ Ady Endre: *Vallomások és tanulmányok*. Bp., 1911. 32. (Bartók-archívum)
- ³⁶⁹ Ady emlékének. *Huszadik Század*, 1919. 1–2. sz. 121.
- ³⁷⁰ Hatvany Lajos: *Irodalmi tanulmányok. II.* Bp., 1960. 54–55.
- ³⁷¹ MTAKK, Ms. 392/51 Bartolomej Tomaschoff levele Hatvany Lajosnak. Bratislava, 1928. júl. 24.
- ³⁷² Halász Gábor: *Tiltakozó nemzedék*. Bp., 1981. 1176.
- ³⁷³ OSZKK, Asztalos Miklós: Visszaemlékezéseim II. 49–50.
- ³⁷⁴ Tilkovszky Loránt: *Bajcsy-Zsilinszky*. Bp., 1986. 11–55.
- ³⁷⁵ Concha Győző: *A kilenczvenes évek reformeszméi és előzményeik*. Bp. 1885.
- ³⁷⁶ Vö. Dénes Iván Zoltán: *A realitás illúziója. A historikus Szekfü Gyula pályafordulója*. Bp. 1976. 167.
- ³⁷⁷ Concha Győző: A conservatív és liberalis elv. *Budapesti Szemle*, 1921. ápr.–máj. 532. k. 48–49.
- ³⁷⁸ Szekfü Gyula: Iratok a magyar államnyelv kérdésének történetéhez. Bp., 1926. 17., 25.
- ³⁷⁹ Ernest Gellner: *Nationalism*. London, 1998. 69.
- ³⁸⁰ Szekfü: *Magyar történet, V.* 149.
- ³⁸¹ Szekfü: *Magyar történet, V.* 55., 57., 74., 84.
- ³⁸² Szekfü: *Magyar történet, V.* 95
- ³⁸³ Szekfü: *Magyar történet, V.* 65.

- ³⁸⁴ Szekfü: *Magyar történet*, V. 63.
- ³⁸⁵ Szekfü: *Magyar történet*, V. 94.
- ³⁸⁶ Tóth Béla: *Rousseauista politikusok*. Bp., 1928. 43., 46.
- ³⁸⁷ Szekfü: *Magyar történet*, V. 96.
- ³⁸⁸ Szekfü: *Magyar történet*, V. 173.
- ³⁸⁹ Szekfü: *Magyar történet*, V. 158.
- ³⁹⁰ Szekfü: *Magyar történet*, V. 154.
- ³⁹¹ Miskolczi Ambrus: *A felvilágosodás és a liberalizmus között. Folyamatosság vagy megszakítottság? Egy magyar történészvita anatómiája*. Bp., 2007.
- ³⁹² *Budapest Székesfőváros Kazinczy-érmei*. Bp., 1937.
- ³⁹³ Szekfü: *Magyar történet*, V. 152.
- ³⁹⁴ Szekfü: *Magyar történet*, V. 153.
- ³⁹⁵ Szekfü Gyula: *Rövid magyar történet*. Szerk. Soós István, Pótó János. Bp., 2002. 252–253., 287.
- ³⁹⁶ EK G 621 Török Pál levelei Szekfü Gyulának: 26.
- ³⁹⁷ Török Pál: *Magyarország története*. Bp., 1943. 148.
- ³⁹⁸ Riedl Frigyes: *Kazinczy Ferenc és a német irodalom*. Bp., 1878. 31.
- ³⁹⁹ Kuncz Aladár: Váczy János: Kazinczy Ferenc. *Nyugat*, 1909. 14. sz.
- ⁴⁰⁰ *Levelek Hatvány Lajoshoz*. Szerk. Hatvány Lajosné. Bp., 1967. 350.
- ⁴⁰¹ Horváth János: *A magyar irodalom fejlődéstörténete*. Bp., 1976. 208.
- ⁴⁰² Horváth János: *Irodalomtörténeti munkái. II.* Szerk. Korompay H. János, Korompay Klára. Bp., 2006. 819.
- ⁴⁰³ Halász Gábor: *Tiltakozó nemzedék*. Bp., 1981. 215., 236.
- ⁴⁰⁴ Németh László: Ízlésproblémák a kritikában. *Nyugat*, 1931. 18–19. sz.
- ⁴⁰⁵ Németh László: Félben. *Tanu*, 1936. 5–6. sz. 33.
- ⁴⁰⁶ Németh László: *Kisebbségben. I.* Bp., 1942. 16.
- ⁴⁰⁷ Szabó Dezső: A Mélymagyarhoz. *Ludas Máttyás kiadás*, 1942. május, 78. sz.
- ⁴⁰⁸ Németh: *Kisebbségben*, 19., 21.
- ⁴⁰⁹ Poszler György: *Vonzások és taszítások*. Bp., 1994. 299., 321.
- ⁴¹⁰ Szilágyi Ferenc: Kazinczyék küldetése. Széphalom, 1993. 5. k.: Kazinczy maga alkotásának vallotta a szót, bár már a „Debreceni Grammatika” is felvette.
- ⁴¹¹ Beregszászi Nagy Pál: *Pennaháború*. Sárospatak. 1820. 86.
- ⁴¹² Radnóti Miklós: *Ikrek hava. Napló*. Bp., 2003. 136., 140., 189.
- ⁴¹³ Kosztolányi Dezső: *Lenni, vagy nem lenni*. Bp., 1940. 126.
- ⁴¹⁴ Kosztolányi: *Lenni*, 127.
- ⁴¹⁵ Babits Mihály: Könyvről könyvre. *Nyugat*, 1939. 8. sz.
- ⁴¹⁶ Tolnai Vilmos: *A nyelvújítás*. Bp., 1929. 149.
- ⁴¹⁷ Sinkó Ervin: *Magyar irodalom. I.* Novi Sad, 1963. 136. Sinkó Ervin filológusi érdemeire utal Csetri Lajos: A magyar nyelvújítás kora irodalomszemléletének nyelvfilozófiai alapjairól. *Irodalom és felvilágosodás*. Szerk. Szauder József, Tarnai Andor. Budapest, 1974. 268.
- ⁴¹⁸ Kosáry Domokos: Napóleon és Magyarország. *Századok*, 1971. 3. sz. = Uő.: *Napóleon és Magyarország*. Bp., 1977. = Uő.: *A magyar és európai politika történetéből*. Bp., 2001. 163–286.
- ⁴¹⁹ Sinkó: *Magyar irodalom*, 245.
- ⁴²⁰ Sinkó: *Magyar irodalom*, 192.
- ⁴²¹ Sinkó: *Magyar irodalom*, 90.
- ⁴²² *Három veréb hat szemmel. II.* Szerk. Weöres Sándor. Bp., 1977. 237–238.
- ⁴²³ Jean Gergely: Bela Bartok, compositeur hongrois. III. *La revue musicale*, 1980. 330–332. sz. 82.
- ⁴²⁴ *Prof. Sipos Pálhoz*: Két, két isten van; és bizony nem egy! / Szelid az egyik s jóltevő; szeret / Segélni a jámbor botlón, s tévedésit / Megszánva nézi, s jobb ösvényre vonszza, / Gyakorta még ha rugdalózik is. / Kaján a másik, és bukásnak örvend; / Fénybe öltözik, hogy csalhasson, különben / Sötét alakban kullogván, ha hol / Prédát találhat, mely cselébe hulljon. / S e kettő verseng, s harcol szüntelen. / S rabolja a másikának híveit. / Amannak sergét ész és szív vezérlik: / Ezért test, ördög és a fényes délben / Pusztító dőghalál dandárja küzd. / Csodáljam-e, hogy most ez, majd amaz győz?
- ⁴²⁵ Miskolczi Ambrus: Kazinczy Ferenc és Sipos Pál barátsága, avagy a Szabadság-óda születése. *Emlékkönyv Benkő Samu születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Kolozsvár, 2008. 169–200.

⁴²⁶ Fried István: „*Aki napjait a szépnek szentelé...*” Sátoraljaújhely, Szeged, 2009. 94.

⁴²⁷ Ferenczy József levele Torma Miklósnak, Bp., 1918. aug. 27. OSZKK, Levelestár

⁴²⁸ MTAKK, RUI 2-1. Amikor Czeizel János: *Kazinczy Ferenc élete és működése. I. Bp., 1930.* 243. arról írt, hogy Kazinczy „soha egyetlen táság sem keverte bajba, inkább arra törekedett, hogy fogolytársai helyzetén is segítsen, és bűnük súlyát kisebbitse”, Zolnai Béla a maga példányában aláhúzta a „bűnük”-et és kérdőjelet tett a lapszélre.

⁴²⁹ A sors kegyetlen iróniája, hogy miután apja a sárospataki kollégiumba adta a tízéves kisfiút, nevelője rendszeresen verte (KFL XVIII. 200–201.), ezek után katonatiszt lett, s ha igaz, Rousseau *Emiljéből* arra a kozmopolitára emlékeztetett, aki azért szereti a tatárokat, hogy ne kelljen szeretnie a szomszédját. (Jean-Jacques Rousseau: *Émile ou de l'éducation*. Szerk. Michel Launay. Paris, 1966. 99.) Pálffy János szerint (*Magyarországi és erdélyi urak. II. Kolozsvár, 1939. 40.*) „Ő a világon senkit és semmit sem szeret, önmagát sem...”

⁴³⁰ MTAKK, Kazinczy Ferenc: [Pályám emlékezete.] Tört. 4–70.

⁴³¹ Kazinczy Ferenc: *Válogatott művei. I.* Szerk. Szauder József. Bp., 1960. 209.

⁴³² Kosztolányi: *Lenni*, 136.

⁴³³ Pulszky Ferenc: *A magyar jakobinusok. I. Pest, 1862.* 139.

⁴³⁴ Szabó Magda: *Kívül a körön.* Bp., 1980. 109.

⁴³⁵ *Biblia Kazinczy Ferenc szavaival.* Szerk. Busa Margit. Bp., 1991. 137.

⁴³⁶ Megjelent: 2000, 2012. 24. évf. szept. 9. sz. 11–26.; 2000, 2012. 24. évf. okt. 10. sz. 15–22.

⁴³⁷ Gerő András: Akadémikus antiszemitizmus. http://www.galamus.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=147459:akademikus-antiszemitizmus&catid=9:vendegek&Itemid=66

⁴³⁸ Kosáry tudományos teljesítményével nem foglalkozom, mert nem mérhető sem Szekfüéhez, sem Mályuszéhoz, életművészete már rég túlélte életművét. Gerő András kijelentésének valóságfedezete az, hogy Kosáry 1943-as *Magyarország története a Három nemzedék* néhány antiszemita közhelyét vulgarizálva adja tovább, amikor Szekfü már azokat hallgatólagosan megtagadta. Később – hivatkozás nélkül – Szekfü „antifeudális” közhelyeit használta fel a vulgármarxista logikát reprodukáló munkáiban, miközben keményen megbélyegezte az időközben hatalmától megfosztott Révai József nézeteit, akinek egyébként realisabb képzetei voltak a felvilágosodás és a liberalizmus közötti folytonosságról, és azon belül a nyelvújításról.

⁴³⁹ Idézeteim forrása részben elkészült munkáimban található, részben a készülőkben: http://hu.wikipedia.org/wiki/Miskolczi_Ambrus; http://hu.wikipedia.org/wiki/Miskolczi_Ambrus_publik%C3%A1ci%C3%B3inak_jegyz%C3%A9ke

Miskolczy Ambrus a magyar történetírás egyik legsokoldalúbb alakja. A jelen kötet ennek a sokfelé ágazó tematikából ölel fel olyan tanulmányokat, amelyeknek komoly historiográfiai vonatkozásaik is vannak. A kötet első tanulmánya a hungarus-tudattal foglalkozik. Bemutatja azt, ahogy a náciizmus sötét árnyékában a szellemi ellenállás alakjai, mint Joó Tibor, Pukánszky Béla, Szekfű Gyula miként próbálták fogalmilag is megragadni azt a jelenséget, amelyet ma hungarus-tudattal jelölünk. A hungarus-tudat sorsát egészen 1918-ig követi, majd jelzi, hogy román politikusok, I. Maniu magatartásában is még élt a magyar alkotmányosság sok tanulsága.

A kötet legaktuálisabb írása a zárócikk, amely három nagy történetírónk, Szekfű Gyula, Mályusz Elemér, Hajnal István és az antiszemitizmus viszonyát mutatja be, azt, hogy miként viszonyultak ehhez a mai napig lélekmérgező mitológiához, mennyire járultak hozzá terjedéséhez, és miként éltek az önkorrekció lehetőségével. A tanulmány szellemiségére jellemző végső következtetése: „Mai világunk mindent elárasztó publicisztikai (politológiai) szemlélete gyilkos, áldozatokat követelő, a jó és a rossz bináris ellentétére egyszerűsíti azt, ami látókörébe kerül – mint Alain Finkielkraut hangsúlyozta. Ezzel szemben a regényvilág az árnyalatokat jeleníti meg. Ott nincs „...igen, de ... paradigma, viszont van empátia, részvét – ahogy azt Rousseau elgondolta. Persze nincs irodalom ideológia nélkül, de az irodalom, ha jó, közelebb van Istenhez...” A tanulmány élő cáfolata a vulgármarxista sémákat éltető szemléletnek, és egyben azt is bemutatja, hogy mi mindent köszönhetünk Szabad György oktatói munkájának is. Egyben példa arra, hogy nálunk is lehetne a Historikerstreithez hasonló vitát rendezni, ha háttérbe szorítjuk a személyes indulatokat, és magával a történelemmel foglalkozunk.

ISBN 978 963 693 083 7

3350 Ft